

ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»

***КРАЇНИ ПОСТРАДЯНСЬКОГО
ПРОСТОРУ:
ВИКЛИКИ МОДЕРНІЗАЦІЇ***

**ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»**

**КРАЇНИ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ:
ВИКЛИКИ МОДЕРНІЗАЦІЇ**

Збірник наукових праць

КИЇВ 2016

УДК 327:316.422+94(47+57)

ББК Ф4 (04)+Т3(0)

К – 77

Рекомендовано до друку Вченою радою Державної установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України»
(протокол №7 від 27.09.2016 р.)

Рецензенти:

Зайцева З. І., доктор історичних наук, професор

Журба М.А., доктор історичних наук, професор

Веденєєв Д.В., доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Бульвінський А.Г., к.і.н., доц. (загальна редакція);

Рудяков П.М., д.філол.н., проф. (відповідальний редактор);

Стельмах В.О., к.пол.н. (технічний редактор)

Країни пострадянського простору: виклики модернізації: збірник наукових праць / за заг. ред. канд. іст. наук, доцента А.Г. Бульвінського / ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України» – К. : Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2016. – 306 с.

У збірнику наукових праць представлено статті, присвячені аналізу проблем модернізації у країнах пострадянського простору. Автори досліджують модернізацію пострадянських країн у контексті глобальних та регіональних інтеграційних процесів; основні тенденції та сучасний стан модернізації соціуму у пострадянських країнах; вплив історичних, культурних, цивілізаційних чинників на перебіг модернізаційних процесів; зарубіжний досвід модернізації та можливості його використання у пострадянських країнах.

УДК 327:316.422+94(47+57)

ББК Ф4 (0)+Т3(0)

*За достовірність інформації, що міститься в опублікованих матеріалах,
відповідальність несуть автори.*

Передрук можливий у разі посилання на автора і на видання.

© Національна Академія наук України
ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»,

2016

ISBN 978-966-02-8033-5

ЗМІСТ

ЧАСТИНА I

ВПЛИВ ІСТОРИЧНИХ, КУЛЬТУРНИХ, ЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ ЧИННИКІВ НА ПЕРЕБІГ МОДЕРНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У КРАЇНАХ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ

Бульвінський А.Г. Вплив імперської державної традиції на перебіг політичного процесу в Росії	6
Люк Т.В. Трансформація публічної та культурної дипломатії Росії на сучасному етапі: діяльність «Росспівробітництва»	19
Фомін С.С. Типи соціально-економічних моделей та їхній вплив на процеси модернізації	32
Васильєв О.А. Взаємозв'язок інноваційного та постіндустріального розвитку з політичною модернізацією Казахстану	46
Жангожа Р.Н. Туркменская модель государственного устройства как вызов современному миру	55
Рахматуллаев Ш.М. Ферганская долина на рубеже 1980–1990-х гг.: симптомы системного кризиса советской модернизации Узбекистана	64

ЧАСТИНА II

МОДЕРНІЗАЦІЯ ПОСТРАДЯНСЬКИХ КРАЇН У КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛЬНИХ ТА РЕГІОНАЛЬНИХ ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

Чекаленко Л.Д. Питання модернізації в контексті інтеграційних процесів у СНД	82
Бондарець М.В. Методологічні підходи до оцінки стадійної модернізації пострадянських транзитивних країн	90
Володькин А.А. Опыт трансформаций стран Балтии в ходе подготовки к вступлению в ЕС и НАТО	96

Іванов С.В., Ляшенко В.І., Котов Є.В. Державне регулювання процесів модернізації пострадянських країн: проблеми організації та моніторингу	104
Сльозко О.О. Геоекономічні імперативи зростання країн з високотехнологічним розвитком та пострадянських країн	114
Хижняк І.А. Український вимір «гібридної» модернізації і неопатримоніальної демократії у геополітичному регіоні «Omnes et singulos»	128
Ціватий В.Г. Модернізаційний досвід Латвійської Республіки в контексті глобальних і регіональних інтеграційних процесів поліцентричного світу: політико-дипломатичний вимір	146

ЧАСТИНА III

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД МОДЕРНІЗАЦІЇ ТА МОЖЛИВОСТІ ЙОГО ВИКОРИСТАННЯ У ПОСТРАДЯНСЬКИХ КРАЇНАХ

Орлова Т.В. Особливості модернізаційних процесів у сучасному В'єтнамі	155
Пророченко Н.О. Іранський досвід модернізації: суспільно-політичний вимір	163
Рудяков П.М. Від «колоніальної» модернізації до суверенної архаїзації (Балкани, Східна Європа)	173
Шергін С.О. Структурна динаміка модернізаційних процесів у Східній Азії	182

ЧАСТИНА IV

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА СУЧАСНИЙ СТАН МОДЕРНІЗАЦІЇ СОЦІУМУ У ПОСТРАДЯНСЬКИХ КРАЇНАХ

Блажевич Е.О. Украина и Молдова: модернизационные вызовы общие, ответы – разные	194
Богданович І.І. Євроінтеграційні орієнтири партнерства України і Республіки Білорусь	207

Винокурова С.П. Опыт модернизации системы высшей школы в Беларуси: уроки и перспективы	220
Гладченко І.А. Україна та Молдова: врегулювання суперечливих питань як запорука становлення повноцінних відносин	228
Добровольська А.Б. Етнічна неоднорідність та її вплив на проблеми політичної консолідації Молдови	235
Жангожа Р.Н. Этнополитика современного Казахстана и составляющие ее этноисторические и политические мифы	248
Латиш Ю.В. «Правий» поворот та демодернізаційні процеси на пострадянському просторі	267
Набока С.В. Відмінності економічного та політичного розвитку східноєвропейських країн пострадянського простору	275
Ткаченко І.В. Специфіка суспільно-політичної модернізації Азербайджану у ХХІ ст.	284
Фошан Я.І. Основні етапи потсрадянської трансформації Грузії	293
Відомості про авторів	303

ЧАСТИНА I

ВПЛИВ ІСТОРИЧНИХ, КУЛЬТУРНИХ, ЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ ЧИННИКІВ НА ПЕРЕБІГ МОДЕРНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У КРАЇНАХ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ

УДК 94 (470+571):323:321.64

Булвїнський А.Г.

ВПЛИВ ІМПЕРСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ ТРАДИЦІЇ НА ПЕРЕБІГ ПОЛІТИЧНОГО ПРОЦЕСУ В РОСІЇ

У статті аналізується вплив імперського державного спадку Росії на її політичну систему. Обґрунтовується положення про те, що здійснення широкої модернізації та демократизації політичної системи Росії приведе до розпаду російської імперської державності.

Ключові слова: імперія, Росія, політична система.

Булвїнський А.Г. Влияние имперской государственной традиции на ход политического процесса в России

В статье анализируется влияние имперского государственного наследия России на ее политическую систему. Обосновывается положение о том, что осуществление широкой модернизации и демократизации политической системы России приведет к распаду российской имперской государственности.

Ключевые слова: империя, Россия, политическая система.

Bulvinskyu A.G. The impact of imperial state tradition on political process in Russia

The article analyzes the impact of imperial heritage of Russia on its political system. It also substantiates the position that broad modernization and democratization of Russian political system will lead to a collapse of the Russian imperial statehood.

Key words: empire, Russia, political system.

Політична система та особливості перебігу державно-політичних процесів у сучасній Російській Федерації значною мірою обумовлені імперською історичною традицією Росії. На нашу думку, російська державність в усіх формах свого існування (Московське царство, Російська імперія, СРСР та сучасна Російська Федерація) завжди залишалася імперською за своєю внутрішньою суттю.

Положення про те, що Російська держава була і зараз є імперією за своєю внутрішньою сутністю та зовнішніми проявами обґрунтовано у наших роботах [2] та у дослідженнях інших науковців [3;8;13;14;18;19;26].

Метою цього дослідження є виділення найважливіших змістовних блоків російської державно-політичної традиції та аналіз їхнього впливу на перебіг державно-політичних процесів в сучасній Росії.

Першим пластом історичної традиції є власне сама імперська держава, іманентними ознаками якої є: політична та господарська централізація; сакральний характер одноосібної влади; пірамідальна управлінська структура; територія, яка суттєво більша за середню для даної епохи і даного регіону територію держави і яка охоплює великий природно-ландшафтний і культурно-господарський ареал або навіть декілька ареалів; наявність центру та периферії, окраїн, провінцій або колоній; панування столиці над периферією; цілковите панування вертикальних суспільних зв'язків над горизонтальними; етнічна неоднорідність (етнокультурна роздробленість) за наявності домінуючого етносу чи групи етносів; прагнення до необмеженої експансії; претензії на світовий статус, а то й на світове панування; уподібнення держави (а символічно — і столичного міста) усьому цивілізованому світу; уявлення про вищість пануючого етносу над іншими [1, с.43, 160, 209; 6, с.338]; легітимізована практика виведення з-під дії законодавчих норм визначених груп еліти.

Другим пластом російської державно-історичної традиції є ідеократичний характер імперії. Тобто такої імперії, яка створюється та існує з метою здійснення метафізичного надзавдання, яке полягає у реалізації на землі Божого замислу. Більше того, саме імперська держава втілює в собі ідею Належного, будучи не лише його інструментом, а й метою божественного проєкту. Причому, чим сильнішою є Імперія, тим ближчою є вона до ідеалу Належного.

Центральним принципом історичної Російської імперії стало уявлення про те, що неправославний/неросійський світ, у першу чергу, західний, є світом, який цілком занурився у гріхи і омани, а єдиним насправді цивілізованим та благочестивим світом є Росія. Тому священною місією Росії є захист православного простору та вселенського православ'я від зовнішніх посягань та внутрішніх смут. Включення до складу імперії нових і нових земель трактувалося як розширення меж православного світу. У зв'язку із цим, вже з XVI ст. формується образ Святої Русі – єдиної визнаної вищими силами правовірної держави, мета якої врятувати увесь світ.

У цій картині світу до сьогодні Захід є для Росії не лише історичним ворогом, а й сутнісним антиподом. Як зазначає С. Гавров, «мрія про здійснення Царства Божого на землі, досягнення повного і остаточного щастя не лише перевищує, а й суперечить задачі ліберальної модернізації з її раціональністю, секулярністю, демократичними процедурами, протистоїть самій парадигмі поступового покращення світу» [5, с.175]. Модернізація в її класичній ліберальній формі не відповідає російським суспільним уявленням про Належне, бо змушує думати не про високе (духовну місію), а про низьке (матеріальне), покладає відповідальність за життя людини і за все, що відбувається навколо неї, не на правителя, а на саму людину.

Третім пластом російської державно-історичної традиції є уявлення про безмежність (безкордонність) імперії. На думку С. Каспе, для імперії, на відміну від звичайної національної держави, не існує чітких державних кордонів, оскільки імперія не вичерпується власне державою [15, с.61–62]. Імперський простір поширюється туди, де є носії імперської ідеї. Тому, наприклад, ідея збройного захисту прав співвітчизників в інших країнах для сучасної Росії є цілком природною з точки зору її імперської сутності.

Територіальна експансія, яка з огляду як на економічні, так і на символічно-релігійні причини, є фактором зміцнення імперського, універсального статусу держави, є, водночас, і фактором збереження стабільності соціальної системи в цілому. Експансія завжди забезпечувала фундаментальну потребу імперії у підтвердженні претензій на імперський, «космічний» суверенітет. Наслідком успішного здійснення експансіоністських акцій і перемог є не лише включення у спільний для всієї імперії обіг матеріальних і людських ресурсів приєднаних територій, а й зміцнення у населення імперської держави переконання як в економічній і військово-політичній, так і в онтологічній, містичній вищості Російської держави над усіма іншими.

Як влучно сформулював І. Яковенко, Імперія — це «земне відбиття небесної духовної субстанції, а оскільки Свята Русь безмежна, то і Російська імперія не може мати кінцевих кордонів. Установити релігійній імперії вічні кордони – значить засумніватися у божественному, вселенському характері Істини, яка її породила» [27, с.119].

Четвертим пластом традиції є активно підтримуване владою уявлення жителів Російської імперії (у всіх її іпостасях) про те, що Росія

існує в умовах обложеної фортеці, на яку постійно зазіхають зовнішні вороги, а тому весь народ має згуртуватися навколо імперської влади для захисту від них.

П'ятим пластом традиції є впевненість росіян як спільноти у власній непогрішимості та добродетності.

На думку С. Лур'є, російський народ став імперським через те, що мав специфічні етнопсихологічні риси, зокрема, власне уявлення про належний стан світу, яке він прагнув поширити; усвідомлення себе як могутньої і найсправедливішої сили; впевненість у тому, що все, що роблять росіяни як спільнота, схвалює Бог; впевненість у тому, що росіяни завжди є носіями і захисниками добра, тому будь-яка війна за їхньої участі є оборонною, а війна на чужій території – або «визвольною» або «допомогою» іншим. Тому народи, які увійшли до складу чи-то Російської імперії чи СРСР, навіть завойовані, росіяни вважають звільненими [19, с.16-19, 2502–54].

Шостим пластом традиції є відсутність серед базових цінностей росіян свободи особи та приватної власності. В імперії ці цінності є умовностями. Натомість імперський суб'єкт любить державу, готовий пожертвувати своїм життям заради її чергового ідеократичного проекту (наприклад, відновлення величі Росії), але послідовно уникає робити усвідомлений особистий вибір і з радістю делегує це право колективу, харизматичному вождю чи релігійному авторитету.

Для імперської свідомості є характерним іраціонально-містичне ставлення до поняття єдності, всезагальності, розчинення приватного у загальному (у Росії – принцип соборності), яке поєднується із сакралізацією принципу ієрархії. У такій системі цінностей держава (Імперія) є втіленням соціального Абсолюту, який стоїть над соціальними суперечностями і знімає їх. Фактично відбувається сакралізація держави. У зв'язку із цим інтереси імперської держави є абсолютно пріоритетними щодо інтересів як окремої людини, так і суспільства загалом.

Сьомим пластом традиції є відсутність у росіян досвіду та історичної традиції реальних виборів глави держави. Правитель у Росії завжди з'являвся без участі людей, як рішення вищих сил. За часів Московського царства та Російської імперії це був помазаник Божий – цар, фігура якого з'являлася або як наслідок реалізації принципу династичної спадкоємності, або в результаті кулуарних змов, а народ мав

лише радіти тому що це сталося; у СРСР це був генсек, якого обирало вузьке коло вищих партійних керівників, а кращі люди з народу лише формально затверджували на з'їзді КПРС; у сучасній Російській Федерації фігура верховного суверена — президента з'являється у вигляді оголошеного попередником спадкоємця престолу/посади. Народ може це рішення на формальних виборах лише затвердити.

Основну причину такої ситуації гранично чітко і відверто сформулював ще у 1832 р. ідеолог доктрини російського самодержавства граф С. Уваров. У листі до імператора Миколи I він наголосив: «Могутність самодержавної влади є необхідною умовою існування Імперії в її теперішньому вигляді... Приймавши химери обмеження влади монарха, рівності прав усіх станів, національного представництва на європейський манер, уявно-конституційної форми правління, колос не протягне і двох тижнів, більше того, він впаде раніше, ніж ці хибні перетворення буде завершено» [11, с.98].

Особливостями перебігу політичного процесу в сучасній Росії, зумовлених її імперською природою, на нашу думку, є:

По-перше, нова російська універсальна імперська ідея, яка має замінити концепти «єдиного Православного царства, яке зобов'язане врятувати вселенське православ'я» та «першої країни, де переміг соціалізм, і яка несе прапор комунізму народам світу». Це концепт «Російського світу», який В.Путін запропонував у 2007 р. У його основі, за переконанням глави РПЦ патріарха Кирила, лежать, по-перше, православна віра, по-друге, російська культура та мова, і, по-третє, «спільна історична пам'ять і спільні погляди на суспільний розвиток» [4].

У сучасній Росії серцевиною цього імперського символічного ресурсу є концепт «Великої перемоги над фашизмом» та боротьби з сучасними фашистами. Саме тому Російська держава так плекає цей концепт і так багато уваги приділяє боротьбі з будь-якими спробами подивитися на події Другої світової війни не крізь російській імперські окуляри.

Але ці концепти не є суто теоретичними. Відповідно до них неугодні Росії політичні сили оголошуються фашистськими або нацистськими, що має в очах російського суспільства легітимізувати збройну боротьбу проти них. Зокрема, у контексті російської збройної агресії проти України 2014—2016 рр. російські ідеологи та ЗМІ активно обґрунтовують та

виправдовують дії Росії намірами «звільнити Україну від американсько-нацистської окупації», як, наприклад, про це детально на своєму персональному сайті пише академік РАН С. Глазьев [7].

По-друге, збереження й активне використання на сучасному етапі базового імперського уявлення про те, що Росія заради вищих цілей може і повинна діяти, зокрема і силою, там, де вважає це за потрібне – агресія проти Грузії у 2008 р., проти України у 2014 р., проти Сирії у 2016 р.

По-третє, наявність особливих зв'язків імперського центру з національними елітами та фактичне делегування їм функцій посередників у керуванні своїми автономіями від імені центру. Найбільш наочно таку систему відносин між імперським центром та напівавтономною периферією у Росії встановлено з Чечнею, Дагестаном та Татарстаном.

Так, зокрема, у Чечні фактично не діють російська Конституція та закони, з 2008 р. місцеві призовники служать лише на території Чечні, росіян майже повністю витіснено з республіки, бюджет Чеченської республіки більш як на 80% залежний від трансфертів з федерального бюджету РФ, але по суті це є сплатою данини за лояльність місцевої еліти імперському центру. З 2011 р. у російську армію фактично не призивають представників республік Північного Кавказу, зокрема дагестанців, частка росіян у Республіці Дагестан протягом 1989—2010 рр. скоротилася з 9,7% до 3,6% [10].

По-четверте, структура управління політичним та господарським життям Росії у часи В. Путіна знову набула імперських ознак пірамідальності, централізму та крайньої забюрократизованості. Наприклад, стимулювати розвиток ряду ключових галузей економіки російська влада вирішила шляхом суперцентралізації та створення державних корпорацій. Так, 2007 р. були створені Державна корпорація «Ростехнології», «Російська корпорація нанотехнологій» («Роснано»), Державна корпорація «Росатом», Об'єднана суднобудівельна корпорація, Об'єднана авіабудівельна корпорація тощо, що аж ніяк не стимулюватиме створення конкурентного інноваційного середовища в Росії. Ці кроки, серед іншого, засвідчують принципову ставку російської еліти на підтримку державного великого та супервеликого бізнесу, а не приватного середнього чи малого, який є базовим для формування демократії.

По-п'яте, значне збільшення чисельності та впливу чиновництва, яке є вкрай корумпованим, корисливим та неконтрольованим суспільством, а

тому всевладним. Протягом лише 1991—2007 рр. його чисельність у Росії зросла з 950 тис. до 1 млн. 750 тис. чол. [12], хоча загальна чисельність населення за цей період зменшилася на 6 млн. чол. Без того, щоб не контролювати все і вся, ідеократична імперія не може існувати.

По-шосте, у сучасній Росії все більш гіпертрофованого значення набуває імперське столичне місто, своїм зростанням лише підкреслюючи пірамідальну структуру імперії. Так, у 1926 р. у Москві проживало 2 млн. чол., у Ленінграді — 1,7 млн., тобто співставна кількість жителів, а у тодішньому третьому місті країни Ростові на Дону — 308 тис. (розрив із столицею у 6,5 раз) [24, с.90-91], проте на 01.01.2014 р. населення Москви складало вже 12,1 млн., Санкт-Петербурга — 5,1 млн. (розрив у 2,4 рази), третього за населенням міста країни Новосибірська — 1,5 млн. (розрив із столицею у 8 разів) [22]. А загальний бюджетний розрив по видаткам між багатою столицею і третім містом країни Новосибірськом у 2011 р. складав фантастичні 42 рази (1,5 трлн. руб. проти 36 млрд. руб.) [15]. І цей розрив постійно збільшується, відповідно, імперська столиця багатіє, посилюючи своє домінування у системі.

По-сьоме, у сучасній Росії функціонує ряд соціальних середньовічних інститутів, зокрема, поява великої власності через механізм роздачі владою державного або загальнонаціонального майна у приватне володіння; традиціоналістська система цінностей, найбільш яскравим виявом якої є масовий правовий нігілізм; залежний суд, нездатний протистояти тиску влади. Російське соціокультурне середовище і нині чинить опір процедурній законності, віддаючи перевагу так званій народній правді, звичаям, суду не за законами, а за поняттями.

Системний характер корупції у державних інституціях перешкоджає розвитку поваги до легальних правових норм. За приблизними експертними підрахунками 2010 р., щорічний корупційний обіг у Росії складав близько 300 млрд. дол. США, тобто майже ще один ВВП країни [20, с.133].

Як зазначає член Ради з розвитку громадянського суспільства і прав людини при Президенті РФ І. Діскін, у сучасній Росії правовий вакуум поступово було замінено так званою «путінською конвенцією», тобто системою неформальних норм, які визначали статус осіб, які підпадали під її дію, а також міру можливого порушення ними легальних норм. Її суть полягала в обміні політичної лояльності на свободу підприємницької

активності (у межах конвенції). Поступово подібні конвенції склалися не лише на федеральному, а й на регіональному рівні [9, с.135–136.].

У сучасній Росії склався, по суті, феодалний тип власності, за якого власність надається або визнається в обмін на службу або лояльність владі. Вихід з цих домовленостей веде до втрати власності та свободи, як це сталося із співвласником та головою нафтової компанії «ЮКОС» М. Ходорковським, який був арештований у 2003 р. та провів у в'язниці 10 років, а його компанія збанкрутіла.

Будь-яка власність у Росії є умовною власністю, яку легко можна втратити у разі появи суперечностей з інтересами влади, що є серйозним стримуючим фактором для модернізації. Імперська влада не зацікавлена у появі незалежного власника, бо він стане вільною людиною, яка захоче реальних громадянських прав. У Росії створено систему, в якій вести бізнес без порушення закону неможливо, через що усі підприємці перебувають «на гачку» у владних інститутів.

По-восьме, у сучасній Росії дуже малий реальний попит на правову державу та демократію. Вони не потрібні основним політичним партіям, прямо загрожують інтересам бюрократів та силовиків, незручні для бізнесу, який звик «вирішувати проблеми» за межами легальних норм. Вони не є пріоритетними цінностями для росіян, згідно з цілою низкою досліджень, ключовими політичними цінностями для російських громадян є «мир» і «порядок» [25, с.159]. Зокрема, за даними соціологічних досліджень «Левада-Центра» у 2005—2013 рр. необхідність для Росії демократії у принципі визнавало лише трохи більше 50% населення, а демократії західного типу лише 1/5 частина населення [21, с.38].

Запозичені на Заході політичні інститути представницької демократії, виборчої системи отримали у Росії переважно зовнішні, наслідувальні форми, що суттєво змінювало їхній першопочатковий (західний) зміст. Для імперської ідеократичної держави це фасадні, а не змістовно-ціннісні інститути, які не мають жодного суттєвого значення.

Нинішня російська правляча еліта переконана, що демократія ледь не згубила Росію після розпаду СРСР. Зокрема, про це говорить В. Путін у своїй програмній передвиборчій статті 2012 р. «Демократія і якість держави» [23].

Рецепт, запропонований В.Путіним російському суспільству простий — зміцнення держави та відновлення народного суверенітету, але

не у західному його розумінні через політичну конкуренцію, а у суто російському варіанті — через відновлення механізмів соборного ухвалення рішень, запропонованих владою (т.зв. суверенна або керована демократія). Їх запровадження з використанням сучасних технологій має формувати у громадян ілюзію участі у прийнятті державних рішень та в їхньому схваленні.

Існує ще один важливий аспект відторгнення російським суспільством та політичною елітою демократії як форми політичного режиму. Демократія передбачає ситуацію невизначеності політичного вибору. Цю невизначеність закладено в реальній конкуренції політичних сил, у періодичній зміні влади. В Росії, яка є імперією, до того ж, з найбільшою у світі територією та етнічно й релігійно строкатим складом населення, подібна політична невизначеність неминує призводить до загрози цілісності суспільства та дезінтеграції території.

По дев'яте, утвердження в Росії персоналізованого авторитарного режиму, у зміні якого не зацікавлена, у першу чергу, панівна еліта, бо подібна зміна несе для неї загрозу суттєвого перерозподілу власності.

Варто нагадати, що спроби модернізації російської політичної системи на початку 1990-х рр. привели до розстрілу російського парламенту з танків восени 1993 р. та його розпуску. Із цього часу парламент Росії втратив самостійне значення, перетворившись на підконтрольний президенту інститут, а президентська влада стала фактично невідконтрольною суспільству. Однопартійна політична система, яка склалася у сучасній Росії, практично виключає зміну різних партій при владі, розвиток політичної участі населення та політичну самоорганізацію російського суспільства.

Саме тому В. Путін послідовно реалізовує курс на згорання демократичних інститутів, на посилення вертикалі влади і порядку. З 2004 р. у Росії було скасовано виборність голів суб'єктів РФ; у 2006 р. законодавчо обмежено діяльність неурядових організацій; з 2007 р., щоб завадити потраплянню до Державної думи ліберальних опозиційних партій, вибори почали проводити за пропорційною системою з 7% бар'єром та заборонаю на участь блоків; з 2014 р. порушення порядку організації або проведення мітингів карається позбавленням волі на 5 років. Згідно зі звітом організації Freedom House, у 2015 р. Росія за індексом свободи преси перебувала на 181 місці зі 199 країн.

По-десяте, відсутність умов для інноваційного розвитку. Для того, щоб країна йшла таким шляхом, потрібні інші, ніж ті, що є у Росії, відносини між індивідом і суспільством, між суспільством і державою. З одного боку, у Росії немає реального попиту на інновації, бо конкуренцію простіше виграти за допомогою адміністративних важелів. Російський бізнес і корпорації борються не за покупця чи рівність можливостей, а за доступ до ресурсів та шматок пирога зі столу державного патерналізму.

З іншого боку, існуюча політична система не придатна для створення інноваційного середовища через схильність до авторитарних методів керування і бюрократично-корупційну сваволю. Модернізація як процес серйозних системних змін неможлива без наявності певної критичної маси її суб'єктів — самостійних, вільних людей, готових до креативного мислення, інакодумства у широкому розумінні цього поняття. Без реальних можливостей впливати на економічні процеси, задавати тон у суспільному житті для людей такого типу про створення інноваційного середовища у Росії можна і не говорити.

Спроби штучного створення точкових інноваційних середовищ типу Сколково (з 2010 р.) лише підкреслюють їхню чужорідність на теренах Росії, адже для Сколково має бути створено особливий політико-правовий механізм функціонування, відмінний від загальнодержавних зразків.

Крім того, економічні інтереси сучасної російської еліти лежать у сфері експлуатації природних ресурсів, у неї відсутня реальна мотивація будь-що серйозно змінювати в існуючій сировинній моделі економіки. Не дивно, що доля сировини та напівфабрикатів у російському експорті протягом 2000—2013 рр. зросла з 80 до 85%, а машин і обладнання (включаючи військові) зменшилася з 8,8 до 5,4% [17].

Одинадцять. Відсутність нормального зворотного зв'язку між суспільством та державою. Російська влада, з одного боку, намагається знайти форми інтеграції активної частини громадян до власного модернізаційного проекту, з іншого, перебуває у стані перманентного конфлікту з нею.

Курс, який проводить путінський режим, веде до зменшення рівня політичних свобод, до відчуження громадян від політики, до зниження можливостей для громадянської активності. Найбільш активна, творча частина суспільства, середній клас, не є соціальною опорою нинішнього політичного режиму у Росії, він швидше є його опонентом, час від часу

виходячи на антипутінські демонстрації, типу «Маршів незгодних» (2005—2008), мітингу на Болотній площі (2011), «Маршу мільйонів» (2012), «Маршу проти негідників» (2013) чи «Маршу правди» (2014).

Відкрита політична боротьба не толерується сучасним російським суспільством та владою, сприймається як крок у бік хаосу та безладу.

Проведений аналіз дозволяє нам зробити наступні висновки:

1. Емпіричний аналіз російської дійсності підтверджує припущення про принципову несумісність імперських та демократичних форм, структур та орієнтацій у житті Російської держави.

2. Збільшення рівня індивідуальних та громадських свобод в імперській державі неминуче приводить до актуалізації питання національних прав, політизації етнічності та деструктивно впливає на усю імперську владну систему. Очікувати за нинішнього політичного режиму будь-яких реальних послаблень щодо свобод не варто.

3. Системна модернізація, яка модифікує та осучаснить всі сторони соціальної дійсності Російської держави, зокрема, реальна демократизація політичної системи, неминуче потягне за собою крах імперії, появу російської національної держави та посилення боротьби за повний суверенітет у ряді її регіонів.

Демократизація, з одного боку, призведе до залучення до політичної сфери, яка раніше була доступна лише центральній та місцевій елітам і функціонувала на основі уніфіковано заданих із центру соціальних комунікацій, більш широких соціальних груп у регіонах, з іншого, – до ще більшої актуалізації питання про прерогативи імперського ядра, тобто, корінного народу. У сучасній Росії це проявляється у поширенні етноорієнтованих установок типу: «Росія для росіян», – які є вкрай небезпечними для імперської державності.

4. Імперський характер сучасної російської влади забезпечується сакралізованою особою верховного правителя; домінантним імперським столичним центром; наявністю універсалістського концепту «Російського світу»; наявністю неопублічних конвенційних домовленостей між центром та регіональними елітами щодо способів здійснення влади на місцях; поновленням політики зовнішньої воєнної експансії; претензіями на статус одного із світових центрів впливу.

5. Імперський характер російської державності та відповідним чином сконструйована політична система (фактично самодержавство) – це

ключовий фактор, який дозволяє тримати у більш-менш інтегрованому стані великий конгломерат різнорідних в етнічному та національному плані російських територій.

6. Російським керівництвом не планується проводити модернізацію політичної і державної системи з оперттям на принципи реальної, а не контрольованої чи «соборної» демократії.

7. Існуюча у Росії державна бюрократична система стримує розвиток конкуренції і в економічній, і в політичній сферах. Без зміни суспільно-політичної моделі успішна технолого-економічна, а тим більше, політична модернізація неможливі, оскільки основним гальмом на її шляху є нечисленна група бюрократів-олігархів, які керують Росією, паразитуючи на її природних ресурсах.

Використані джерела та література:

1. Березкин Ю.Е. Инки: Исторический опыт империи / Ю.Е. Березкина. — Л. : Наука, 1991. — 234 с.
2. Бульвінський А.Г. Імперська модель модернізації (на прикладі Росії) // «Третя хвиля» демократизації на теренах Євразії: досвід новітньої історії та виклики сучасності. Збірник наукових праць / Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України. — К. : Вид-во «Фенікс», 2015. — С.73—85; Бульвінський А.Г. Імперська модель модернізації в Росії: історія та сучасний дискурс // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка. Серія: Історія. — 2015. — Вип. 2. — Ч. 2. — С. 163—178; Бульвінський А.Г. Імперія на окраїні Європи // Науковий діалог «Схід-Захід». Матеріали III Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю (м. Кам'янець-Подільський, 7 червня 2014 р.): у 4-х частинах. — Дніпропетровськ : Видавництво «Інновація», 2014. — Ч.2. — С.57—60.
3. Величко А.М. Идея Империи и историческое призвание России / А.М. Величко // Национальные интересы. — 2002. — №6.
4. Выступление Святейшего Патриарха Кирилла на торжественном открытии III Ассамблеи Русского мира, 03.11.2009. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.patriarchia.ru/db/text/928446.html>
5. Гавров С.Н. Модернизация во имя империи: Социокультурные аспекты модернизационных процессов в России / С.Н. Гавров. — М. : Едиториал УРСС, 2010. — 352 с.
6. Гатагова Л.С. Империя: идентификация проблемы / Л.С. Гатагова // Исторические исследования в России: Тенденции последних лет / под ред. А.Г. Бордюгова. — М. : АИРО-XX, 1996 — С.332—353.
7. Глазьев С. Как не проиграть в войне / Сергей Глазьев. 30.07.2014. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://glazev.ru/sodr_ssn/368/
8. Грачев Н.И. Империя как форма государственного устройства и тенденции развития суверенной государственности в современном мире / Н.И. Грачев // Вестник Саратовской государственной академии права. — 2006. — № 5. — С. 8—15.
9. Дискин И. Модернизация России: сохранится ли после 2012 года? Уроки по ходу / Иосиф Дискин. — М. : Издательство «Европа», 2011. — 164 с.
10. Дуда А. Республіка Кадирова / Андрій Дуда // Український тиждень. — 2011. — №9 (174); Дуда А. Росія боїться рекрутів з Північного Кавказу / Андрій Дуда //

- Український тиждень. — 2012. — 17 січня. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://tyzhden.ua/World/39719>
11. Зорин А.Л. Идеология «православия-самодержавия-народности»: опыт реконструкции (Неизвестный автограф меморандума С. С. Уварова Николаю I) / А.Л. Зорин // Новое литературное обозрение. — 1997. — №.26. — С.71—104. С.98
  12. Иноземцев В. Призыв к порядку. О модернизации России и возможном экономическом прорыве / Владислав Иноземцев // Российская газета. — 2008. — 01 октября. — Федеральный выпуск №4762.
  13. Кагарлицкий Б. Периферийная империя: Россия и миросистема / Борис Кагарлицкий. — М. : Ультра, Культура, 2004. — 528 с.
  14. Кантор В.К. Санкт-Петербург: Российская империя против российского хаоса. К проблеме имперского сознания в России / В.К. Кантор. — М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008. — 542 с.
  15. Каспэ С. Империя и модернизация. Общая модель и российская специфика / Святослав Каспэ. — М. : РОССПЭН, 2001. — 256 с.
  16. Корчагин Ю. Бюджеты столиц регионов продолжают ускоренно уменьшаться / Центр исследований региональной экономики. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.lerc.ru/?part=articles&art=2&page=78>
  17. Кушнирук Б. Россия и западные страны – кто от кого на самом деле зависит / Борис Кушнирук. 28.03.2014. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://forbes.ua/opinions/1368066-rossiya-i-zapadnye-strany-kto-ot-kogo-na-samom-dele-zavisit> ; Калабеков И.Г. Российские реформы в цифрах и фактах / И.Г. Калабеков. — М., 2010. (Информация обновлена и дополнена в 2014 г.) — С.430. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://kaivg.narod.ru/r300.pdf>
  18. Ливен Д. Российская империя и её враги с XVI в. до наших дней / Доминик Ливен. — М. : Европа, 2007. — 688 с.
  19. Лурье С. IMPERIUM (Империя — ценностный и этнопсихологический подход) / Светлана Лурье. — М. : АИРО-XXI, 2012. — 272 с.
  20. Модернизация России и Китая: проблемы теории и политическая практика : коллективная монография / под ред. В.А. Ачкасова и С.А. Ланцова. — СПб. : СПбГУ, 2012. — 184 с.
  21. Общественное мнение — 2013 / составитель Н. Зоркая. — М. : Левада-Центр, 2014. — 252 с.
  22. Оценка численности постоянного населения на 1 января 2014 г. и в среднем за 2013 г. (опубликовано 13.03.2014 г.). — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.gks.ru/free_doc/new_site/population/demo/Popul2014.xls ; Численность населения Новосибирской области по муниципальным районам и городским округам на 1 января 2014 г. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://novosibstat.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat_ts/novosibstat/ru/publications/news_issues/e172720043421cd1bb71bffdfaee759
  23. Путин В. Демократия и качество государства / Владимир Путин // Коммерсантъ. — 2012. — 06 февраля.
  24. Российский статистический ежегодник. 2012 : Стат.сб. / Росстат. — М., 2012. — 786 с.
  25. Селезнева А.В. Политические представления и ценности россиян / А.В. Селезнева. — М : Издательство Московского университета, 2012. — 224 с.
  26. Яковенко И. Г. Небесный Иерусалим или Российская империя: диалектика должного и сущего: Цикл статей / И.Г. Яковенко // Рубежи. — 1997. — №5-9.
  27. Яковенко И.Г. От империи к национальному государству (попытка концептуального анализа) / И.Г. Яковенко // Полис. — 1996. — №6. — С.117—128.

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПУБЛІЧНОЇ ТА КУЛЬТУРНОЇ ДИПЛОМАТІЇ РОСІЇ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ: ДІЯЛЬНІСТЬ «РОССПІВРОБІТНИЦТВА»

Дослідження діяльності Федерального агентства у справах СНД, співвітчизників, які проживають за кордоном і з міжнародної гуманітарної співпраці Російської Федерації «Росспівробітництво», що являється ключовим гравцем в системі російської публічної дипломатії, дозволяє простежити трансформацію публічної та культурної дипломатії Росії та визначити роль цієї Агенції в реалізації російської зовнішньої політики на сучасному етапі.

На основі аналізу широкого кола документальних джерел, автор засвідчує гнучкість системи російської публічної дипломатії, яка не лише володіє достатнім ресурсом для впровадження власної політики, але й завдяки державній підтримці, має можливості широкого розвитку. В умовах гібридної війни проти України, вагомою складовою якої є активне використання мовного, релігійного та історичного чинників, аналіз діяльності Агентства наочно ілюструє не лише трансформацію механізмів його роботи, але й зміну основних пріоритетів зовнішньої політики Російської Федерації.

Ключові слова: Росспівробітництво, зовнішня політика, публічна дипломатія, культурна дипломатія, Росія.

Ілюк Т.В. Трансформация публичной и культурной дипломатии России на современном этапе: деятельность «Россотрудничества»

Исследование деятельности Федерального агентства по делам СНГ, соотечественников, проживающих за рубежом и по международному гуманитарному сотрудничеству Российской Федерации «Россотрудничество», которое является ключевым игроком в системе российской публичной дипломатии, позволяет проследить трансформацию публичной и культурной дипломатии России и определить роль этой Агентства в реализации российской внешней политики на современном этапе.

Анализ большого массива документальных источников дает возможность автору продемонстрировать гибкость системы российской публичной дипломатии, которая не только обладает достаточным ресурсом для внедрения собственной политики, но и благодаря государственной поддержке, имеет возможности все более широкого развития. В условиях гибридной войны против Украины, важной составляющей которой является активное использование языкового, религиозного и исторического факторов, анализ деятельности Агентства наглядно иллюстрирует не только трансформацию механизмов его работы, но и изменение основных приоритетов внешней политики Российской Федерации.

Ключевые слова: Россотрудничество, внешняя политика, публичная дипломатия, культурная дипломатия, Россия.

Ilyuk T.V. The transformation of public and cultural diplomacy of Russia at the present stage: the activities of «Rossotrudnichestvo»

Federal Agency for the CIS Issues, Living Abroad Compatriots and International Humanitarian Cooperation of the Russian Federation "Rossotrudnichestvo" is a chief player in the system of Russian public diplomacy. Research of its activity can be seen through about the transformation of public and cultural diplomacy of Russian Federation and can determine the role of the Agency in implementing Russian foreign policy today.

The analysis of numerous documentary sources demonstrates flexibility of Russian public diplomacy. It has a sufficient resource for implementing their own policies, but because of state support has possibilities for broad development. In terms of hybrid war against Ukraine important components of Russian public diplomacy are the active uses of language, religious and historical factors. The analysis of Agency activities illustrates transformation mechanisms of its work and changing the main priorities of foreign policy of the Russian Federation.

Keywords: *Rossotrudnichestvo, Foreign Policy, Public Diplomacy, Cultural Diplomacy, Russia.*

Однією з провідних характеристик системи міжнародних відносин початку XXI ст. є значне зростання ролі «м'якої сили», як ключового інструменту реалізації зовнішньої політики держави. Ефективне просування національних інтересів шляхом добровільного залучення союзників через створення привабливого образу актуалізує роль публічної дипломатії в системі національної зовнішньої політики. Значна увага урядів провідних країн світу до питань розробки та ефективного впровадження цілеспрямованої державної політики просування національних інтересів, представлення власної культури та поширення мови за кордоном набула практичного втілення у створенні ефективної системи з широким залученням громадського сектору та створення відповідних спеціалізованих інституцій.

Попри відносну новизну терміну «м'яка сила», інструментарій публічної дипломатії існував й широко використовувався в політиці колишнього СРСР, особливо періоду холодної війни. Особливістю реалізації політики м'якої сили Радянським Союзом було те, що, зазвичай, «м'який» економічний та культурний вплив Союзу на сусідні країни супроводжувався жорсткою силою військ та добре розвиненою інфраструктурою безпеки. Діяльність численних офіційних, державних, напівдержавних, псевдогромадських товариств та організацій носила дійсно глобальний характер й дозволяла ефективно просувати радянську ідеологію та радянську модель способу життя по всьому світу. Однак, у першій половині 1990-х рр. створена Радянським Союзом система була практично демонтована і, як наслідок, станом на середину 2010-х рр. за результатами рейтингів та індексів, що вимірюють м'яку силу, Росія опинилася наприкінці другого десятка країн, значно поступаючись США, Канаді, провідним країнам ЄС, Японії, Китаю та навіть Індії [21, с.9; 6, с.13].

В другий половині 2000-х рр. помітні успіхи Росії на шляху до промислової та політичної модернізації, зміцнення економіки та зростання активності в рамках міжнародних інституцій зумовили зростання привабливості Росії на регіональному рівні та створили можливості для відновлення впливу на пострадянському просторі шляхом поширення м'якої сили. В 2007 р. було переглянуто доктрину зовнішньої політики Росії та включено м'яку силу у стратегію зовнішньої політики, що прописано в «Огляді зовнішньої політики РФ». Серед завдань нової зовнішньої політики, направленої на підвищення регіональної м'якої сили, передбачено захист прав людини, підтримка інтересів співвітчизників, що проживають за кордоном, партнерські відносини в культурній та освітній сферах і розвиток ЗМІ Росії за кордоном [9].

З цього часу Росія починає інвестувати в м'яку силу як інструмент відновлення свого впливу на пострадянському просторі. Експансія російських ЗМІ в країни СНД та Балтії здійснює помітний вплив на регіональне інформаційне поле. Поширення російської мови та культури в регіоні, в свою чергу, значно підвищує рейтинги м'якої сили Росії. Підтримуючи міграційні тенденції та створюючи концепції «суверенної демократії», як альтернативи західній демократії, РФ намагається перетворитися в країну-експортера ідеології та стати центром впливу й джерелом нової системи політичних і культурних цінностей на пострадянському просторі [7, с.182–183].

Значна роль поширення російської мови та культури за кордоном через ЗМІ, як дієвого засобу реалізації зовнішньої політики Росії, була прописана у «Стратегії національної безпеки РФ до 2020 року», підписаній Д. Медведєвим у травні 2008 р. У цьому документі неодноразово згадується про телебачення та кіноіндустрію, контроль держави над виробництвом фільмів та «патріотичне виховання», як елементи національної безпеки [9]. Результатом такої політики стало нарощення кіновиробництва з метою сприяння поширенню російської мови та культури: лише в період з 2007 по 2008 рік відбулося збільшення кількості випущених фільмів на 13% (з 770 до 873 відповідно). Важливо також підкреслити, що, як зазначалося у доповіді Європейської аудіовізуальної обсерваторії, домінуючою тематикою російського кінематографу стало не просто повернення до радянського минулого, але й переписування його в потрібному ключі [22].

Чітке усвідомлення російським керівництвом ролі м'якої сили та інформаційної привабливості в реалізації власної зовнішньополітичної доктрини, обумовили вироблення стратегії просування національних інтересів на пострадянському просторі та її інституційне оформлення. У 2008 р., згідно Указу Президента РФ від 6 вересня 2008 р. №1315, було створено Федеральне агентство у справах СНД, співвітчизників, які проживають за кордоном і з міжнародної гуманітарної співпраці Російської Федерації «Росспівробітництво» [17]. Першим керівником Агентства, – створеного на основі традицій Всесоюзних товариств культурних зв'язків із зарубіжжям, яке після розпаду СРСР було трансформоване в Російський центр міжнародного наукового та культурного співробітництва при Уряді РФ (Росзакордонцентр), а з лютого 2002 р. в Російський центр міжнародного наукового та культурного співробітництва при МЗС РФ [19], – став Ф.М. Мухаметшин.

Відповідно до Положення про Агентство, воно є федеральним органом виконавчої влади, що здійснює функції з надання державних послуг та управління державним майном, у сфері забезпечення розвитку міжнародних відносин РФ з державами-учасниками СНД й іншими державами та в сфері міжнародного гуманітарного співробітництва й сприянню міжнародному розвитку. Росспівробітництво підпорядковується МЗС РФ, в узгодженні з яким реалізовує діяльність за кордоном через свої представництва – російські центри науки та культури за кордоном, російські інформаційно-культурні центри за кордоном, російські будинки науки та культури за кордоном, російські культурні центри за кордоном, їх відділення (представництва), або через своїх представників у складі дипломатичних представництв РФ без включення їх до основного штату представництв. При цьому, порядок створення, функціонування та ліквідації представництв, а також роботи представників Росспівробітництва визначається виключно Президентом РФ, безпосередньо якому підпорядковується голова Агентства [11].

До основних повноважень Агентства відносяться:

- роль державного замовника (замовника-координатора) відповідних федеральних та відомчих цільових програм, а також міждержавних цільових програм, в реалізації яких бере участь РФ;
- взаємодія з виконавчими органами міжнародних та регіональних організацій, створених РФ спільно з державами-учасниками СНД;

- надання сприяння МЗС РФ у впровадженні єдиної зовнішньополітичної лінії Російської Федерації щодо координації, у встановленому порядку, програм в сфері міжнародного гуманітарного співробітництва;
- розробка та реалізація, за узгодженням із МЗС РФ, міністерством фінансів РФ та іншими федеральними органами виконавчої влади середньострокових та довгострокових програм у сфері сприяння міжнародному розвитку на двосторонньому рівні зв'язків з державами-учасниками СНД та іншими державами, а також здійснення моніторингу реалізації цих програм;
- участь в розробці, реалізації та інформаційно-аналітичному моніторингу політики зміцнення позитивного сприйняття та культурно-гуманітарного впливу в світі сучасної Росії;
- сприяння розвитку суспільних, ділових та наукових зв'язків між РФ та державами-учасниками СНД, іншими державами;
- участь в плануванні, організації та проведенні гуманітарних, наукових та культурних акцій РФ, координація в межах своїх повноважень діяльності російських та зарубіжних організацій з підготовки таких акцій;
- сприяння розвитку міжнародних зв'язків РФ в галузі освіти; сприяння підбору та направленню на навчання в РФ співвітчизників, що мешкають за кордоном, та іноземних громадян;
- організація роботи з випускниками радянських та російських навчальних закладів, що проживають за кордоном, та їх об'єднаннями;
- забезпечення роботи з популяризації російської мови за кордоном, організація на базі представництв центрів та курсів з вивчення російської мови, надання методичної допомоги іноземним викладачам російської мови тощо.
- сприяння підтримці та розвитку міжнародних контактів суб'єктів РФ в науково-технічній, культурній та економічній галузях, а також в галузі освіти; координація співпраці між спорідненими містами та містами-побратимами тощо.
- організація заходів зі збереження об'єктів, що знаходяться за кордоном, і представляють історико-меморіальне значення для Ро та інше [11; 16].

На початковому етапі основними напрямками роботи Агентства були інформаційна діяльність, спрямована на формування позитивного

сприйняття Росії за кордоном, поглиблення інтеграційних процесів в рамках СНД, підтримка співвітчизників, що проживають за кордоном, розширення мовної та культурної присутності Росії у світі, сприяння методами публічної дипломатії реалізації основних положень Концепції зовнішньої політики РФ в галузі міжнародного культурно-освітнього співробітництва [14]. З цією метою, з 2011 р. Агентство виступає державним замовником Федеральної цільової програми «Російська мова», основна мета якої – забезпечення її функціонування як мови міжнаціонального спілкування на пострадянському просторі. Пріоритетним напрямом також є забезпечення максимального задоволення мовних та культурних потреб співвітчизників за кордоном, що планується здійснити шляхом побудови нової моделі взаємодії з російською діаспорою та нарощення співпраці з громадськими організаціями, відновлення Російської асоціації міжнародної співпраці та розширенні її міжнародних контактів. Новий етап в роботі з діаспорою виражається у створенні майже в кожній країні Координаційних рад співвітчизників та їх зв'язків з гуманітарними комісіями посольств та представниками Росспівробітництва [10], що дозволяло створювати ефективні керовані центри впливу на місцях. Окрім того, особливе значення надавалося роботі з молоддю, налагодженню роботи з неурядовими та релігійними організаціями за кордоном, розвитку публічної дипломатії та інноваційному співробітництву [8].

На Агентство також покладалися функції кураторства діяльності російських навчальних закладів на теренах СНД. Так, лише у 2011 р. указом Президента РФ Міністерство оборони та Прикордонна служба ФСБ Росії передали у підпорядкування Росспівробітництва 14 загальноосвітніх шкіл на просторі СНД (переважно в Україні та в Казахстані). За дорученням Президента РФ, на Росспівробітництво лягало завдання з організації роботи даних навчальних закладів, як базового елемента системи безперервної підготовки абітурієнтів з країн СНД для ВНЗ Росії та слов'янських університетів в країнах СНД, які діють за російської підтримки [14].

Окремої уваги заслуговує також діяльність Агентства в налагодженні розвитку контактів зі ЗМІ з метою формування позитивного іміджу Росії за кордоном, донесення до широких кіл іноземної громадськості позиції Росії

з різних питань, насамперед, шляхом тісної кооперації з рядом провідних інформаційних агентств.

Ставлячи за мету поглиблення інтеграційних процесів на пострадянському просторі, Росспівробітництво зосередило увагу на діяльності, спрямованій на запуск багаторівневої та різношвидкісної інтеграції на теренах СНД. Для цього активно використовувалися механізми створення єдиної моделі історичної пам'яті та збереження спільного культурно-гуманітарного простору. Саме Росспівробітництво, як неодноразово підкреслював тодішній Президент РФ Д. Медведєв, мало стати тим новим комунікаційним каналом із зарубіжними країнами, що дозволив би ефективно ретранслювати культурно-гуманітарні цінності та сприяти формуванню єдиного культурного, наукового та освітнього простору й покращенню міжрегіональних та прикордонних зв'язків. Важливим напрямом, спрямованим на виконання поставленого завдання, стало «збереження спільної історичної пам'яті про Велику Перемогу» в країнах близького та далекого зарубіжжя. З цією метою, Агентством лише в 2011 р. провело понад 700 різнопланових заходів (із близько 7000 тисяч форумів, що проводилися ним загалом у цей період), спрямованих на «подолання згубних установок, виправлення історичних помилок – ігнорування імен великих героїв та зарахування зрадників до числа національних героїв» [8]. Таким чином, можемо говорити про відновлення Росспівробітництвом радянської практики використання історії, як маніпулятивного інструменту реалізації власної зовнішньої політики.

Основна увага діяльності Агентства зосереджувалася на розвитку мережі Російських центрів науки та культури, в першу чергу, в країнах-учасниках СНД, у відповідності із Перспективним планом відкриття РЦНК до 2020 р., який корегувався в залежності від нових зовнішньополітичних ініціатив РФ. З самого початку велася ефективна робота з активізації та розширення культурно-інформаційної діяльності в Україні. В Києві ще наприкінці 2008 р. було створено одне із перших представництв Федеральної агенції – Російський центр науки та культури. Станом на кінець 2011 р. представництва Росспівробітництва були відкриті у м. Одеса та м. Сімферополь, обговорювалися також плани по відкриттю центрів у м. Харків, м. Дніпропетровськ, м. Львів. Окрім того, численні Російські центри та російські громадські товариства, що перебували в безпосередньому контакті із представництвами Росспівробітництва діяли в

багатьох населених пунктах України, де проживала російська громада (переважно в південно-східній частині України). Показово, що серед 74 країн, де проводить свою діяльність Росспівробітництво, за кількістю філій Україна поступалася лише Індії (8 філій), що свідчить про пріоритетне значення України у зовнішній політиці РФ [16].

Із проголошенням зростання ролі м'якої сили в реалізації зовнішньої політики держави у 2012 р., що знайшло юридичне оформлення в Концепції зовнішньої політики РФ, відбулися концептуальні зміни в діяльності Росспівробітництва. В цьому документі вперше було прописано й місію Федерального агентства у справах СНД, співвітчизників, які проживають за кордоном і з міжнародної гуманітарної співпраці як одного з розробників та координатора програм з міжнародного гуманітарного співробітництва та, одночасно, впливу на процес міжнародного розвитку з використанням із цією метою усієї наявної закордонної інфраструктури [3].

Ключові орієнтири діяльності Агентства були задані Указом Президента РФ від 07 травня 2012 р. № 605 «Про заходи щодо реалізації зовнішньополітичного курсу РФ» і зводилися до необхідності «в інтересах підвищення результативності російської зовнішньої політики ефективніше використовувати ресурс публічної дипломатії, залучати громадянське суспільство до зовнішньополітичного процесу», а також «вдосконалювати інформаційний супровід зовнішньополітичної діяльності в інтересах об'єктивного сприйняття Російської Федерації на міжнародній арені». Увага акцентувалася також на необхідності розвитку гуманітарного співробітництва, де, перш за все, ставилося завдання «проводити активну роботу по захисту прав людини, протидіяти спробам використання правозахисних концепцій в якості інструменту політичного тиску та втручання у внутрішні справи держави», а також «забезпечення прав, свобод та законних інтересів російських громадян, що проживають за кордоном...». Традиційно також декларувалася необхідність «розширювати російську культурну присутність за кордоном, зміцнювати позиції російської мови в світі, розвивати мережу російських центрів науки та культури» [15].

У березні 2012 р. відбувається зміна керівника Агентства та розширення його повноважень, а з травня 2012 р. на новопризначеного керівника Агентства К.Й. Косачева покладаються також обов'язки

спеціального представника Президента РФ по зв'язкам з державами-учасниками СНД [18]. Розпочинається робота щодо узгодження із зацікавленими федеральними відомствами формату діяльності Агентства як одного із ключових інструментів м'якої сили. Новим керівництвом Росспівробітництва «м'яка сила» розглядається як один з двох рівноцінних похідних могутності держави (м'якої та жорсткої сили), що дозволяє шляхом моделювання, маніпулювання та мобілізації досягати необхідної суспільної реакції. Адже, «в сучасному світі зовнішня реакція, насамперед суспільна, на ті чи інші зовнішні політичні дії нерідко виявляється важливішою за суть цих дій держави» [6, с.11–12]. Таким чином, феномен м'якої сили розглядається як набір інструментів для вирішення зовнішньополітичних завдань альтернативними класичній дипломатії методами та технологіями, які у той же час її доповнюють. Відповідно, переформатовується й діяльність Росспівробітництва, у відповідності із завданнями зовнішньої політики Росії.

Насамперед, повноваження Росспівробітництва доповнюються галуззю сприяння міжнародному розвитку, а також долученням до процесу розробки, реалізації та інформаційно-аналітичного моніторингу політики зміцнення позитивного іміджу та культурно-гуманітарного впливу в світі сучасної Росії. Із набуттям нових повноважень діяльність Агентства набуває принципово нового значення на кшталт американського USAID, зосереджуючи в межах своїх компетенцій весь спектр проблем, пов'язаних із формуванням за кордоном сприятливого, позитивного іміджу Росії.

Для виконання поставлених завдань Агентством використовувалися як традиційні, так і нові методи роботи. Продовжується робота над розширенням таких ключових напрямів, як робота із співвітчизниками, діяльність з поширення російської мови, культури та науки, практика відбору студентів для навчання в РФ та роботу з випускниками російських й радянських ВНЗ. Арсенал поповнився резонансними проектами в рамках реалізації Федеральної цільової програми «Російська мова» на 2011–2015 рр. та Програми короткострокових ознайомчих поїздок в РФ молодих представників політичних, громадських, наукових та ділових кіл іноземних держав; Міждержавної програми інноваційного співробітництва держав-учасників СНД на період до 2020 року, а також масштабними культурними акціями в рамках «перехресних років» Росії та зарубіжних країн, заходами із збереження російських історико-меморіальних місць за кордоном.

Розширився й склад російських державних та громадських партнерів, що нараховують понад 100 товариств дружби [1, с.2–3].

Суттєвої трансформації діяльність Росспівробітництва зазнала внаслідок подій в Україні. Вибір українцями європейського шляху розвитку та намагання вийти з геополітичного простору російського впливу, що вилилися в події на Євромайдані, призвели до кардинального перегляду політики використання м'якої сили, що здійснюється в умовах гібридної війни. Як зазначив керівник Росспівробітництва К. Косачев «події на Майдані – привід серйозно осмислити наскільки ефективно ми використовуємо потенціал м'якої сили... ці події підтвердили, що поки ми використовуємо потенціал неефективно. Як наслідок, ми витрачаємо значно більше коштів на те, щоб компенсувати недопрацювання на ниві м'якої сили. Але можна ж досягнути тієї ж мети меншими засобами, якщо ці засоби використовувати своєчасно і скоординовано... для цього потрібно організувати роботу на довготривалих, поетапних засадах» [4]. Серед пріоритетних напрямів роботи на Україні він визначає підтримку російської мови та системи російських шкіл в Україні та робота з молоддю й неурядовими організаціями. Підкреслюється, що на зміну механічному нарощенню гуманітарної присутності, приходять системна робота з різними цільовими аудиторіями за кордоном – з співвітчизниками, випускниками ВНЗ, товариствами дружби та неурядовими організаціями, з редакціями російськомовних ЗМІ, групами по зв'язках з громадськістю в парламентах та бізнес-асоціаціями. При цьому, контакти розвиваються не на державному рівні, а через організовані структури громадянського суспільства, що пов'язували б державні механізми з громадськими, формуючи таким чином ефективну систему, що перебувала б під контролем держави [5].

Навіть після зміни керівника Агентства у березні 2015 р. політика Росспівробітництва продовжує розвиватися в руслі максимального розширення впливу ідей «русского мира» на пострадянському просторі. Попри численні заяви нового очільника Л.Глебової про невикористання Агентства в агентурних цілях і зосередженість його роботи виключно в рамках просування російської культури та духовних цінностей за кордоном, продовжують активно діяти програми «залучення до співпраці в інтересах РФ» через розвиток мережі громадських організацій та розширення агентури. Однією з найбільш одіозних програм, яка дозволяє

залучати до співпраці представників зарубіжної молоді є Програма короткотермінових ознайомчих поїздок в РФ молодих представників політичних, громадських, наукових та ділових кіл іноземних держав «Нове покоління», держзамовником-координатором якої з 2011 р. є Росспівробітництво. Серед завдань цієї програми зазначається «розширення кола конструктивно налаштованих по відношенню до РФ активних молодих громадян іноземних держав, залучення їх до участі в розширенні та зміцненні партнерських зв'язків між РФ та державами, які вони представляють [12].

Паралельно Росія переходить від участі в програмах міжнародної допомоги до конструювання власних таких програм. Зокрема, акцент переноситься на адресні двосторонні програми допомоги, орієнтовані, в першу чергу, на країни СНД, на реалізацію яких в період до 2020 р. планується виділити \$ 4-5 млрд. При цьому, як зазначив голова Росспівробітництва К. Косачев, «така допомога повинна бути «реальним внеском в зміцнення дружби і добросусідства, а не просто закладанням коштів в бездонну діжку, де вони пропадають без жодної віддачі для двосторонніх відносин». Зокрема, мова йде про програми підтримки «українських» програм [2]. Фінансування таких програм, що з початку проходило через Мінфін РФ, тепер проходить по каналам Агентства.

Географічними пріоритетами діяльності залишається діяльність на теренах СНД та, насамперед, в Україні. Росспівробітництво бачить своє завдання в тому, щоб розширювати «духовні кордони» «русского мира» як середовища, що розвивається не стільки на етнічній, скільки на духовній єдності. Для досягнення цієї мети, особливе значення набуває Україна, і не стільки як найближчий сусід, який тісно пов'язаний економічними, політичними та культурними зв'язками, - скільки з огляду на історичні реалії та геополітичний вплив. Втрата України означає не просто загрозу реалізацію російського імперського проекту, але й являється небезпечною для самої російської державності. Намагання присвоїти українську історію, яскравим свідченням чого є широкий спектр заходів по всьому світу з нагоди Хрещення Русі князем Володимиром, проведених Росспівробітництвом; значна увага Агентства до питання Другої світової війни та радянського минулого, що є предметом постійних форумів і використовується з метою консолідації пострадянського простору (в тому

числі не без викривлень та замовчувань) свідчать про значну роль гуманітарної складової у російсько-українському конфлікті.

Прагнучи відновлення впливу на території України, Росспівробітництво заявляє про готовність розширювати мережу російських культурних центрів, бажаючи відкрити їх у Харкові, Дніпропетровську, Донецьку та Львові. Однак така пропозиція є неприйнятною для української сторони. Хоча це не заважає розвиватися російським організаціям в Україні, які так чи інакше координують свої дії із Росспівробітництвом [20]. Так, станом на 2016 р., окрім двох представництв агентства, в Україні нараховується 12 російських центрів (у Кривому Розі, Луганську, Донецьку, Києві, Харкові, Дніпропетровську, Рівному, Миколаєві, Херсоні, Запоріжжі, Горлівці, Одесі), а також 8 кабінетів «Русского мира» (6 – у Харківській обл. та по 1 в Херсоні та Миколаєві) [13].

Отже, аналіз діяльності Росспівробітництва засвідчує гнучкість системи російської публічної дипломатії, яка не лише володіє достатнім ресурсом для впровадження власної політики, але й завдяки державній підтримці, має можливості все ширшого розвитку в умовах гібридної війни. Координуючи діяльність проросійських гравців на пострадянському просторі та поширюючи російську модель, Росспівробітництво відіграє активну роль в російській зовнішній політиці.

Той факт, що на сьогодні Агентство є єдиною постійно діючою російською офіційною організацією, що продовжує вести активну роботу в Україні, змушує активніше придивитися до проваджуваної ним роботи, а географічний ареал активності російських товариств, що збігається з територіями нестабільності, дає підстави говорити про штучне створення напруження на теренах України. Мова йде не про скорочення масштабів діяльності, як декларується російським політикумом, а про видозмінення форм та методів роботи, яка все так же спрямована на реалізацію російської імперіалістичної політики, в тому числі й засобами м'якої сили. А публічна дипломатія, в даному разі, виступає ширмою для прикриття російського військового та диверсійного втручання. У той же час, активне використання мовного, релігійного та історичного чинників є вагомою складовою гібридної війни та свідчить про трансформацію не лише механізмів роботи Агентства, але й основних пріоритетів зовнішньої політики Російської Федерації. З огляду на це, для України виникає

потреба вироблення власної моделі протидії російській не лише військовій, але й гуманітарній експансії, враховуючи як особливості історичного досвіду, так і методи роботи супротивника, зокрема шляхом використання м'якої сили.

Використані джерела та література:

1. Доклад о результатах деятельности Россотрудничества по реализации возложенных на него полномочий в 2012 году. – М.: Федеральное агентство по делам Содружества независимых государств, соотечественников, проживающих за рубежом, и по международному гуманитарному сотрудничеству, 2013. – 33 с.
2. Климентьева Л. Россотрудничество: на финансовое участие Москвы в программах международной помощи может быть потрачено \$ 4-5 млрд. до 2020 р. // Российская газета. – 2014. – 25 апреля.
3. Концепция внешней политики Российской Федерации, 2013. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://archive.mid.ru/brp_4.nsf/0/6D84DDEDED7DA644257B160051BF7F
4. Косачев К. Россотрудничество скорректировало свои планы из-за Майдана [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://windowrussia.ru/rv.ru/news/2014_01_09/K-Kosachev-Rossotrudnichestvo-skorrektirovalo-svoi-plani-iz-za-Majdana-8503/
5. Косачев К. В кризис в разы повысилась посещаемость курсов балета, - Константин Косачев, руководитель Россотрудничества // Ведомости. – 2014. – 13 марта.
6. Косачев К. Мягкая сила и жесткая сила – не сумма, но произведение // Индекс безопасности. – № 4(107). – Т. 19. – С.11-18.
7. Маклис А. Возрождение российской мягкой силы // Ойкумена. – 2011. – №2. – С.174 – 184.
8. Мухаметшин М. Новые векторы международного гуманитарного сотрудничества. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://federalbook.ru/files/FS/Soderjanie/FS-23/XII/Muhametshin.pdf>
9. Обзор внешней политики Российской Федерации, 2007 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://archive.mid.ru/brp_4.nsf/0/3647DA97748A106BC32572AB002AC4DD
10. Петкова М. Директивами нельзя улучшить имидж государства.// Бизнес-контакты. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://biznes-kontakti.com/index.php?newsid=1036>
11. Положение о Федеральном агентстве по делам Содружества Независимых Государств, соотечественников, проживающих за рубежом, и по международному гуманитарному сотрудничеству (Россотрудничество) – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://old.rs.gov.ru/node/610>
12. Программа краткосрочных ознакомительных поездок в Российскую Федерацию молодых представителей политических, общественных, научных и деловых кругов иностранных государств «Новое поколение». – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://old.rs.gov.ru/taxonomy/term/195>
13. Российские организации в Украине. // 02.05.2016 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://konsulmir.com/rossijskie-organizacii-v-ukraine/>
14. Степанов Е. Россотрудничество: итоги трех лет работы. Интервью с руководителем Россотрудничества Фаритом Мухаметшиным. // Литературные известия. – 2011. – № 12 (80).

15. Указ Президента Российской Федерации от 07.05.2012 р. № 605 «О мерах по реализации внешнеполитического курса Российской Федерации» – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://rg.ru/2012/05/09/vn-polit-dok.html>
16. Указ Президента Российской Федерации от 08.05.2013 № 476 «Вопросы Федерального агентства по делам Содружества Независимых Государств, соотечественников, проживающих за рубежом, и по международному гуманитарному сотрудничеству». – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_146145/942772dce30cfa36b671bcf19ca928e4d698a928/
17. Указ Президента Российской Федерации от 6 сентября 2008 г. № 1315 «О некоторых вопросах государственного управления в области международного сотрудничества». – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.garant.ru/products/ipo/prime/doc/12062267/#ixzz4F4QPsHJI>
18. Указ Президента РФ от 2 августа 2012 г. N 1102 «О специальном представителе Президента Российской Федерации по связям с государствами – участниками Содружества Независимых Государств». – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.kremlin.ru/acts/bank/35853>
19. Федеральное агентство по делам Содружества Независимых Государств, соотечественников, проживающих за рубежом, и по международному гуманитарному сотрудничеству / История. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.ji.lviv.ua/n50texts/malukevichus.htm>
20. Lutsevych O. The Long Arm Of Russian “Soft” Power // Atlantic Council. – 4 may 2016. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.atlanticcouncil.org/blogs/new-atlanticist/the-long-arm-of-russian-soft-power>
21. Nye J. Soft Power: The Means to Success in World Politics. – NY., 2004. – P.9.
22. The Film Industry in the Russian Federation // The European Audiovisual Observatory. Sept, 2010. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.obs.coe.int/oea_publ/eurocine/russianfilmindustry_nevafilm2010.pdf

УДК 330.341.1

Фомін С.С.

Типи соціально-економічних моделей та їх вплив на процеси модернізації

У статті проаналізовано основні типи соціально-економічних моделей. Показано, що успішність процесів модернізації залежить від типу соціально-економічної моделі, яку використовує країна. Доведено, що запорукою успішної економічної модернізації пострадянських країн є перехід до такої соціально-економічної моделі, яка передбачає посилення ролі держави у регулюванні економічних процесів, у валютно-фінансовій і зовнішньоторговельній сферах, зміцнення державного сектору в економіці, застосування практики індикативного планування.

Ключові слова: соціально-економічна модель, модернізація, олігополістичний капіталізм, державний капіталізм, периферійний капіталізм, державне регулювання економіки, протекціонізм, ринкова економіка, фінансово-економічна криза.

Фомин С. Типы социально-экономических моделей и их влияние на процессы модернизации

В статье проанализированы основные типы социально-экономических моделей. Показано, что успешность процессов модернизации зависит от типа социально-экономической модели, которую применяет страна. Доказано, что залогом успешной экономической модернизации постсоветских стран является переход к такой социально-экономической модели, которая предусматривает усиление роли государства в регулировании экономических процессов, в валютно-финансовой и внешнеторговой сферах, а также укрепление государственного сектора экономики, применение практики индикативного планирования.

Ключевые слова: *социально-экономическая модель, модернизация, олигополистический капитализм, государственный капитализм, периферийный капитализм, государственное регулирование экономики, протекционизм, рыночная экономика, финансово-экономический кризис.*

Fomin S. Types of Socio- Economic Models and their Influence on Modernization Processes

The article analyses the main types of socio-economic models. It was shown that the success of the modernization processes depends upon the type of socio-economic model used by the country concerned. It was also shown that the precondition of the successful economic modernization of the post-Soviet countries is the transition to the socio-economic model which stipulates for the strengthening of the role of state in regulation of economic processes, in the field of money, finance and foreign trade as well as the strengthening of the state sector of economy and using of indicative planning.

Key words: *socio-economic model, modernization, oligopolistic capitalism, state capitalism, peripheral capitalism, state regulation of economy, protectionism, market economy, financial and economic crisis.*

Успішність модернізації країни залежить від тієї соціально-економічної моделі розвитку, яку ця країна реалізує. У свою чергу, соціально-економічна модель формується під впливом різних факторів, як внутрішніх, притаманних конкретній країні, так і зовнішніх. Вибір моделі соціально-економічного розвитку повинен враховувати всі ці фактори, а також спиратися на досвід країн, які досягли видатних успіхів на шляху швидкої модернізації.

Актуальність теми дослідження полягає в тому, що висвітлення досвіду функціонування економічних моделей країн, які швидкими темпами провели модернізацію і стали розвиненими державами, може бути корисним для України та для інших пострадянських країн, перед якими стоїть нагальна задача економічної та науково-технічної модернізації. Метою статті є аналіз конкретних моделей соціально-економічного розвитку, а також наслідків використання різних моделей соціально-економічного розвитку в різних країнах.

Проблеми типізації соціально-економічних моделей та їхнього впливу на модернізаційні процеси в різних країнах світу є предметом вивчення багатьох дослідників. Автор спирався на роботи таких західних

авторів як Дж. Кейнс, Дж. Фостер, Ф. Магдофф, Дж. Тобін, Ю. Шульц, японських авторів Р. Інуї, Х. Кохама, С. Урата, російських учених С. Меньшикова, В. Оболенського, О. Ананьїна, Д. Шестакова, Р. Хаїткуліна. Різні автори дають різні рекомендації щодо тієї соціально-економічної політики, яку менш розвиненим країнам, зокрема пострадянським, слід реалізовувати в ході модернізації. Найбільше розходжень спостерігається щодо ролі держави у модернізаційних процесах. Автор поділяє точку зору, згідно з якою тільки посилення державного регулювання соціально-економічних процесів може забезпечити успішну модернізацію у пострадянських країнах, виділяє заходи, які, на його думку, могли б її прискорити.

1. Типи соціально-економічних моделей.

Розглядаючи соціально-економічні моделі, які існують в світі, можна виділити три групи, а саме: **олігополістичний капіталізм** - поняття, яке об'єднує моделі, притаманні розвиненим країнам Заходу; **державний капіталізм**, до якого належать соціально-економічні моделі таких нових індустріальних країн, як Китай, Індія, деякі інші країни Південно-Східної Азії і Латинської Америки; **периферійний капіталізм**, який є характерним для країн «третього світу» і для більшості пострадянських країн. Найбільш успішною моделлю може бути тільки така, яка належним чином враховує різні фактори, які впливають на модернізаційні процеси. Серед таких факторів можна виділити як зовнішні, так і внутрішні. Зовнішні фактори, що впливають на хід модернізації, це – процеси глобалізації і регіональної економічної інтеграції, а також такі чинники, як міжнародна політична ситуація, міжнародні конфлікти, світові фінансово-економічні кризи, стан і умови міжнародної торгівлі, економічні санкції, ембарго тощо. До внутрішніх факторів слід віднести наступні:

1. Природні фактори, до яких належать географічне положення країни та її кліматичні умови, наявність тих або інших природних ресурсів. Існує зв'язок між розвитком економіки країни і такими чинниками, як розміри її території, географічне місцезнаходження, тобто, з якими країнами вона має спільні кордони (розвиненими або відсталими), чи є у країни вихід до моря, чи володіє вона корисними природними ресурсами, достатніми для покриття власних потреб і для експорту на світові ринки, в якій мірі кліматичні і географічні умови є сприятливими для ведення сільського господарства і промислового виробництва.

2. Демографічні фактори, які включають всю сукупність демографічних характеристик: загальну чисельність населення, вікову структуру, рівень народжуваності, смертності і відтворення, показники імміграції і еміграції. Демографічні чинники мають величезний вплив на соціально-економічний розвиток країн. Існує прямий зв'язок між економічним розвитком, процесами накопичення капіталу, трудовою міграцією, з одного боку, і темпами зростання населення, його чисельністю і віковою структурою – з іншої. Країни з дуже високим рівнем народжуваності (а це характерно для країн «третього світу») можуть відчувати значні економічні труднощі (зокрема, високий рівень безробіття), обумовлені проблемою перенаселення. В той же час, розвинені країни Європи, де низька народжуваність не забезпечує належний рівень відтворення працездатного населення, вдаються до заохочення трудової імміграції з менш розвинених країн, що, однак, може створювати небажані конфлікти на соціальній і національній підставі.

3. Релігійна приналежність, національні особливості, культура, традиції, звичаї. Вплив даної групи чинників на політичний і соціально-економічний розвиток різних країн величезний. Слепе запозичення іноземних політичних і економічних моделей без урахування національних особливостей власної країни, її історичного минулого, традиційних регіональних економічних зв'язків робить неможливою будь-яку успішну модернізацію або, принаймні, уповільнює модернізаційні процеси. Успіхи на шляху соціально-економічного розвитку таких країн, як Японія, Південна Корея, Китай, Тайвань, Сінгапур, В'єтнам, Малайзія, показали, що успішно працюють тільки такі політичні і соціально-економічні моделі, в яких запозичення іноземного політичного і соціально-економічного досвіду поєднується із збереженням національних особливостей і традицій.

2. Олігополістичний капіталізм.

Олігополістичний капіталізм означає домінування у багатьох галузях економіки декількох великих корпорацій, які, по суті, монополізують відповідні ринки, можуть конкурувати між собою, але й можуть шляхом негласного зговору встановлювати узгоджені ціни на свою продукцію, зменшуючи або навіть зовсім усуваючи можливість вільної конкуренції. В економічній літературі частіше вживається термін «монополістичний капіталізм», проте, на нашу думку, термін «олігополістичний капіталізм» більш доречний, оскільки олігополія зараз є більш поширеною формою

організації капіталістичної економіки, ніж монополія. Практично не залишилося жодної галузі (якщо не враховувати державні монополії у галузях видобутку сировини, притаманні деяким країнам), в якій би якась одна корпорація монополізувала повністю виробництво і контроль над ринком. Олігополістичний капіталізм, хоча і нагадує багато в чому державний капіталізм, однак, у деяких принципових аспектах від нього відрізняється. Олігополістичний капіталізм є системою, в якій державне регулювання економіки (і, зрештою, сама держава) є інструментом, за допомогою якого великі фінансові і промислові корпорації реалізують свої приватні інтереси на основі консенсусу між собою.

У рамках загального поняття «олігополістичний капіталізм» історично склалися чотири соціально-економічні моделі: соціал-демократична, або «скандинавська» («шведська»), яка існує в Швеції, Данії, Норвегії, Фінляндії, Ісландії і Нідерландах; консервативно-корпоративістська або «континентальна» (Австрія, Бельгія, Франція, Німеччина і Люксембург). Ці моделі визначаються термінами «соціально орієнтована ринкова економіка» або «соціальна держава». «Англо-саксонську» модель, яка існує у Великобританії та Ірландії, а за межами Євросоюзу – також у США, Канаді, Австралії і Новій Зеландії, можна визначити як «ліберальну». Соціально-економічна модель таких країн, як Греція, Італія, Португалія, Іспанія, Кіпр і Мальта, отримала назву «південно-європейська» або «середземноморська». Що стосується соціально-економічних моделей нових членів Євросоюзу – колишніх соціалістичних країн Центрально-Східної Європи, – то їх визначають терміном «посткомуністичні».

Соціально-економічні моделі розвинених країн-членів Євросоюзу відрізняються за масштабом державного втручання та рівнем соціальної безпеки трудящих. Скандинавська модель є найбільш просунутою в тому, що стосується соціальних гарантій для широких кіл населення. Континентальна модель містить у собі значно більше рис ринкового лібералізму. Середземноморська модель включає більше елементів ринкового ліберального, ніж соціально орієнтованого капіталізму. Але найбільш ринково-ліберальною є англосаксонська модель, яка передбачає значно менше втручання держави в економіку, ніж в інших країнах-членах Євросоюзу, зокрема, нижчі ставки податків, менші внески у фонди соціального страхування, нижчі рівні допомоги по безробіттю і соціальної

допомоги. Великобританія не запровадила навіть досить помірковану рекомендацію Євросоюзу щодо обмеження робочого тижня 48 годинами. У той же час для деяких континентальних західноєвропейських країн характерним є короткий робочий тиждень (35 годин) і тривалі відпустки (від 4 до 6 тижнів).

Олігополістичний капіталізм у різних його моделях не є застиглим поняттям. Він постійно еволюціонує. У 30–70 рр. ХХ ст. олігополістичний капіталізм у найбільшій мірі наблизився до державного капіталізму. У цей період в економіках західних країн, включаючи ліберальні економіки Великобританії і США, переважали кейнсіанські методи регулювання. Для подолання кризових явищ в економіці було передбачено цілий арсенал заходів, які у багатьох аспектах аж ніяк не можна назвати ринковими. На відміну від ліберальних економістів, Дж. Кейнс вважав, що ринкові сили самі по собі неспроможні забезпечити безкризовий розвиток економіки, що держава має здійснювати активне регулювання економічних процесів. Він відмічав: «Держава повинна здійснювати керівний вплив на схильність до споживання, частково шляхом регулювання податків, частково шляхом встановлення процентних ставок банківських кредитів, а також іншими методами... Я вважаю, що масштабне одержавлення інвестиційного процесу є єдиним засобом наближення до стану повної зайнятості, хоча це не виключає компромісів та інших заходів, за допомогою яких державні установи співпрацюють з приватним сектором» [10, с. 378].

Серед основних кейнсіанських антикризових методів, які широко практикували США та західноєвропейські країни у 40–70 рр. ХХ ст., слід вказати на державне інвестування певних галузей економіки, зокрема, інвестування інфраструктурних проєктів, використання практики державних замовлень, які сприяють завантаженню роботою відповідних галузей промисловості, активне державне регулювання валютно-фінансової політики, масштабну державну підтримку національних товаровиробників та протекціоністську політику в галузі зовнішньої торгівлі.

Проте у 80-х рр. ХХ ст. на соціально-економічну політику у розвинених країнах Заходу значною мірою вплинули ідеї неолібералізму, які пропагували скасування усіх перешкод, що заважають торгівлі і руху капіталів. Розповсюдження ідей економічного неолібералізму було обумовлено процесами економічної глобалізації, яка об'єктивно має своєю

причиною намагання великих транснаціональних корпорацій зменшити роль держави в економіці. Економічна глобалізація призвела до того, що в США та в інших західних країнах скоротилися стимули для інвестування у національний виробничий сектор, для якого стагнація стала хронічним явищем. Дуже часто інвестиції промислових корпорацій ідуть у фінансовий сектор, який, поряд з наданням конкретних фінансових послуг для обслуговування виробничих та побутових потреб, набуває все більш спекулятивного характеру. Валютно-фінансові спекуляції, створення фінансових пірамід є головним напрямом функціонування фінансового сектору в західних країнах, що несе з собою постійну загрозу виникнення фінансово-економічних криз. Іншою важливою причиною таких криз є безмежна емісія нічим не забезпеченого американського долару, його фактична монополія у більшості міжнародних розрахунків, колосальна зовнішня та внутрішня заборгованість США, величезний дефіцит бюджету та платіжного балансу цієї країни (зокрема, внаслідок величезних військових витрат).

Сучасні кризові явища в економіці західних країн поховали всі ілюзії стосовно «абсолютно вільного ринку», який сам по собі нібито здатний забезпечити сталий соціально-економічний розвиток. Неоліберальна економічна політика, яка призвела до зменшення ролі держави в економіці, довела свою повну неспроможність приборкати кризові явища в західних країнах. Зараз західні країни повертаються до методів активного державного втручання в економічні процеси, посилюють державну кредитно-фінансову допомогу своїм національним підприємствам та банкам, вдаються до практики торгового протекціонізму.

Відносно високі розміри зарплати і соціальної допомоги в країнах Заходу, а також високі податки, накладені на корпорації, призвели до того, що вони почали згортати виробництво в західних країнах, зокрема, в трудомістких і екологічно «брудних» галузях промисловості, і переносити свої виробничі потужності в країни з більш дешевою робочою силою, і перш за все, у Китай та інші країни Південно-Східної Азії. Внаслідок цього у західних країнах значно зросло безробіття. Сучасні високотехнологічні галузі, характерні для постіндустріальної західної економіки, поглинути усіх цих безробітних просто неспроможні. У західних країнах виник цілий прошарок людей, які не можуть знайти ніякої роботи і живуть на мізерну соціальну допомогу. Процес переведення значної частини виробництва в

країни з дешевою робочою силою, бігство капіталів із західних країн в різні офшори призвели до різкого скорочення податків, що їх сплачує бізнес, що в свою чергу зменшує ресурси для проведення соціально орієнтованої політики. Зараз у країнах Заходу, включаючи країни соціально орієнтованого капіталізму, спостерігається скорочення фінансування соціальних програм, зниження розмірів соціальної допомоги і допомоги по безробіттю. Зростає різниця у доходах між багатими та бідними. Особливо характерним цей процес є для США. За даними офіційних органів США за 2011 р., 1% населення, який можна віднести до найбільш багатих, володіє 20% національного багатства, у той час, як в 1970-х рр. минулого століття, вони володіли лише 9%. Зараз 10% населення США, що входять в категорію найбільш багатих, володіють 72% національного багатства, в той час, як найбідніші 10% населення володіють лише 2% [7, с.9–11]. За даними Бюро переписів США, в 2011 р. близько 50 млн. людей в США жили у бідності з доходом 23 тисячі доларів на рік на сім'ю з 4 членів. Для інших 50 млн. людей аналогічний доход коливався у діапазоні між 23 тис. і 46 тис. доларів [11, с.10].

Слід відмітити такий тренд в економіці західних країн, як зменшення можливості для безробітних знайти постійне місце роботи. Підприємці все ширше використовують тимчасові форми зайнятості для своїх працівників. Це не дивно, оскільки постійна форма зайнятості передбачає соціальні гарантії, не вигідні для керівництва підприємств. Крім того, тимчасові робітники, в разі їх звільнення, як правило, не мають права на страховку по безробіттю. Тому практично в усіх західних країнах можна спостерігати зниження частки постійних, стабільних трудових угод і збільшення кількості різних тимчасових форм зайнятості [6, с.222]. Відповідно, в усіх західних країнах скоротилася кількість членів профспілок, а значення і роль профспілок в політичному та суспільному житті різко впали.

У цьому зв'язку слід звернути увагу на досвід колишніх соціалістичних країн-нових членів Євросоюзу. Ці країни сподівалися, що їхнє членство в Євросоюзі допоможе їм вийти на рівень соціально-економічного розвитку, притаманний розвиненим західноєвропейським країнам. Проте членство в цій організації не принесло їм тих результатів, на які вони сподівалися. Їхні найбільш рентабельні підприємства перейшли під контроль великих західноєвропейських та міжнародних корпорацій (при цьому тисячі національних підприємств були закриті), мільйони

спеціалістів і кваліфікованих працівників мігрували до країн Західної Європи. Практично ці країни перетворилися на країни периферійного капіталізму [12].

Західні економісти відмічають, що трудові мігранти-громадяни країн-нових членів Євросоюзу, які мають високий рівень освіти і кваліфікації і які виїхали в пошуках роботи до західноєвропейських країн, часто використовуються для виконання робіт, для яких не потрібна ані висока кваліфікація, ані високий рівень освіти, бо в західноєвропейських країнах немає такої кількості відповідних посад, щоб дати кожному висококваліфікованому мігранту з країн-нових членів Євросоюзу роботу за фахом. Таким чином, східноєвропейські країни-нові члени ЄС втрачають висококваліфіковані кадри працівників, тобто мають хронічний «відтік мізків» («brain drain»), а ті, в свою чергу, не знайшовши роботи за фахом ані в своїх рідних країнах, ані в розвинених країнах Заходу, поступово втрачають кваліфікацію. Західні економісти вже охрестили це явище новим терміном «brain waste», тобто, «розтринькування мізків». Крім того, трудові мігранти з країн-нових членів ЄС використовуються здебільшого на тимчасових роботах, які у випадку звільнення не передбачають права на допомогу по безробіттю [8, с.155–156].

3. Державний капіталізм.

На відміну від олігополістичного капіталізму державний капіталізм підпорядковує інтереси приватного капіталу загальнодержавним інтересам. В країнах державного капіталізму державний контроль за економічними процесами набагато сильніший і ефективніший ніж в країнах олігополістичного капіталізму. В більшості країн державного капіталізму держава виступає в ролі не тільки регулятора економіки, але і підприємця, тобто існує крупний державний сектор, який охоплює не тільки інфраструктурні об'єкти, але і промислові підприємства.

В країнах державного капіталізму уряди проводять жорстку валютно-фінансову політику, включаючи валютний контроль, розробляють державні плани соціально-економічного розвитку на перспективу, застосовують різні мобілізаційні заходи економічної політики. В країнах з державним капіталізмом крупний приватний капітал в масі своїй залишається капіталом національним, підпорядкованим своїй національній державі, в той час як в країнах з олігополістичним капіталізмом крупний приватний капітал поступово втрачає національний зміст і все більше

інтернаціоналізується (хоча здебільшого в межах євроатлантичної співдружності).

Проте, слід вказати, що сучасні соціально-економічні моделі не існують в «чистому» вигляді і містять в собі елементи інших моделей. Так, наприклад, державний капіталізм в деяких нових індустріальних країнах за останні десятиріччя інкорпорував в себе елементи ліберального капіталізму. Соціал-демократична (скандинавська) і континентальна соціальна (німецька) моделі в останні роки все більше «лібералізуються» і наближаються до англо-саксонської ліберальної моделі. В пострадянських країнах (зокрема, в таких країнах як Росія, Казахстан) елементи державного капіталізму співіснують з характерними рисами периферійного, олігархічного капіталізму. Білорусь поєднує в собі риси державного капіталізму із залишками соціалізму. Китайська модель, яку можна віднести до яскраво вираженого державного капіталізму, в той же час містить в собі елементи соціалізму і лібералізму. Що стосується «посткомуністичних» соціально-економічних моделей нових членів Євросоюзу з числа колишніх соціалістичних країн Центрально-Східної Європи, то вони містять різні елементи ліберальної, соціальної та периферійної моделі, хоча і в різній пропорції.

4. Периферійний капіталізм.

Модель периферійного капіталізму характеризується економічною і науково-технічною залежністю від розвинених держав, невеликим обсягом або повною відсутністю власного високотехнологічного виробництва, низьким рівнем життя і соціального забезпечення населення. Периферійні країни експортують на світові ринки переважно сировину і напівфабрикати, а також продукцію підприємств, які були створені в них транснаціональними корпораціями більш розвинених країн і які в технологічному відношенні повністю залежать від цих корпорацій. Економічна залежність неминуче призводить до залежності політичної, до фактичного обмеження національного суверенітету. Чимало з менш розвинених, периферійних країн втратили можливість самостійного визначення не тільки своєї зовнішньої, але і внутрішньої політики.

Перед пострадянськими країнами стоїть задача проведення економічної модернізації і, зокрема, обрання тієї моделі соціально-економічного розвитку, яка б вирішила цю задачу в найбільш швидкий та ефективний спосіб. Автор не бачить реальних підстав для досягнення цілей

модернізації в рамках ліберальної моделі, яка з її ідеями зменшення ролі держави в економіці і «ринкової саморегуляції», довела свою неспроможність забезпечити соціально-економічну модернізацію периферійних країн. Неоліберальні економічні ідеї втратили популярність і в західних країнах, де зараз можна спостерігати відхід від неоліберальної економічної політики і посилення ролі держави в регулюванні економічних процесів. В той же час саме постулати економічного лібералізму і відкритого внутрішнього ринку західні уряди та експерти намагаються нав'язувати менш розвинутим країнам, зокрема, пострадянським країнам.

Лауреат Нобелівської премії по економіці Дж. Тобін, аналізуючи діяльність численних західних економічних радників, які консультували уряди деяких пострадянських країн, а також брали активну участь в розробці програм переходу цих країн до ринкової економіки, відзначав: «На жаль, професійні західні радники з питань управління переходом посткомуністичних держав до ринкового капіталізму – економісти, фінансисти, керівники бізнесу, політики – сприяли появі помилкових очікувань. Поради давалися в одному напрямі: демонтуйте інструменти комуністичного контролю і регулювання, приватизуйте підприємства, стабілізуйте фінанси, приберіть з дороги уряди і спостерігайте, як ринкова економіка виростає з попелу. Виявилось, що все не так просто. В цій своїй ейфорії західні радники дуже часто забували, що економічна перемога у війні систем була досягнута не ідеологічно чистими режимами вільного ринку, а «змішаними економіками», в яких держава грала істотну, а то і вирішальну роль. Вони також випускали з уваги, що дуже складні структури законів, інститутів і звичаїв, які століттями формувалися в капіталістичних країнах, є найважливішими засадами сучасних ринкових систем» [4, с.44-45].

Як відомо, на рубежі 80-90 років минулого століття для вирішення проблем економічного розвитку менш розвинених країн західні економісти, зокрема економісти Міжнародного валютного фонду, розробили низку рекомендацій неоліберального характеру, які отримали назву «Вашингтонський консенсус» і які менш розвинуті країни повинні були виконувати в обмін на кредити МВФ [1, с.22-27]. Відхилення від критеріїв, узгоджених з МВФ, означало припинення кредитування. Кредити Світового банку також надавались лише за згодою і на умовах

МВФ, який виконував функції головного провідника політики економічного неолібералізму, яку західні експерти активно просували в менш розвинутих країнах, включаючи Україну. Ця політика включала такі найважливіші елементи, як практично тотальна приватизація державного сектора, відкритість економіки, її максимальна лібералізація, включаючи широке відкриття внутрішнього ринку для імпорту, лібералізацію ціноутворення та валютного регулювання, свободу вивозу за кордон капіталу, свободу трудової імміграції та еміграції, проведення жорсткої монетаристської політики, широкий допуск у країну іноземного капіталу, причому навіть в галузі стратегічного призначення, скорочення бюджетних витрат за рахунок відмови від державної підтримки реального виробництва і науки, згортання соціальних програм, розширення комерціалізації в сфері охорони здоров'я і вищої освіти. Слід виділити таке ліберальне новаторство як введення в деяких пострадянських країнах так званої «плоскої» шкали прибуткового податку (тобто однакової ставки прибуткового податку для усіх громадян незалежно від рівня їхніх доходів), хоча в західних країнах існує прогресивна шкала, більш справедлива з соціальної точки зору.

Реалізація неоліберальної економічної політики (так званої «шокової терапії») в пострадянських країнах призвела до падіння виробництва, втрати тих позицій, які вже були досягнуті. Це стосується багатьох галузей промисловості (деякі з яких майже повністю зникли), сільського господарства, науки, охорони здоров'я (найбільш наочний приклад – різке скорочення середньої тривалості життя). Багато виробничих і наукових колективів розпалися або звели до мінімуму свою діяльність, їх працівники, не знайшовши застосування своїм творчим силам, втратили кваліфікацію або виїхали за кордон, практично немає повноцінного відтворення наукових та інженерних кадрів. Внаслідок згортання системи професійного навчання різко скоротилася кількість кваліфікованих працівників, зайнятих у виробництві. Населення пострадянських країн по своїй професійній структурі наблизилось до населення слаборозвинених країн (тобто непомірно висока частка зайнятих в торгівлі, у фінансовому секторі, у сфері різноманітних послуг).

Надії на те, що наявність у пострадянських країнах висококваліфікованої, набагато дешевшої, ніж у країнах Заходу, робочої сили, стане стимулом для іноземних виробників перенести на їхню

територію високотехнологічного виробництва, не виправдалися. Домінуючим об'єктом іноземного інвестування у цих країнах є оптова і роздрібна торгівля, тобто інвестиції, спрямовані на створення торгових фірм і підприємств для продажу на їхніх внутрішніх ринках готових імпортованих товарів. Потім йдуть інвестиції у розробку природних ресурсів, харчову промисловість. Що стосується іноземних інвестицій у промислове виробництво, то, як правило, передається технологія вчорашнього дня або будуються підприємства для збирання готових комплектуючих, виробництво яких здійснюється у самих країнах-інвесторах.

Ефективна ринкова економіка – це зовсім не обов'язково виключно приватизована економіка. Навпаки, досвід пострадянських країн свідчить про те, що приватизація дуже часто призводить до погіршення роботи підприємств, зниження їх ефективності, спрощення асортименту і нерідко – до банкрутства та закриття підприємства. Приватний капітал (як національний, так й іноземний) просто не йде у високотехнологічні галузі з довгостроковим виробничим циклом, високими ризиками щодо майбутньої рентабельності та можливостей збуту високотехнологічних товарів. Таке становище речей можна пояснити тим, що в умовах «відкритої економіки», тобто низьких митних тарифів на імпорт (що призводить до насичення внутрішніх ринків іноземними товарами), приватний бізнес в пострадянських країнах не має стимулів вкладати кошти у високотехнологічні галузі виробництва у себе на батьківщині.

Російський економіст С.Меньшиков, характеризуючи представників російського бізнесу, відмічав, що «російський капіталіст, як правило, орієнтується на надшвидке збагачення, його мало цікавлять підприємства і проекти, які потребують довгострокових інвестицій з тривалим строком віддачі, він бажає максимуму прибутку в короткостроковому аспекті. Це неминує породжує тенденцію до захоплення високоприбуткових ніш, до монополізму, до технічного застою» [2, с.8]. Такої ж думки дотримується російський економіст В.Оболенський, який відмічає: «Вітчизняні підприємці, за рідким винятком, не помічені в прагненні до модернізації виробництва. Більш того, вони схильні скоріше до «віджимання» наявних активів, да й то переважно в традиційних експортно-орієнтованих галузях, торгівлі, операціях з нерухомістю»[3, с.23]

Ці вислови російських економістів про російський приватний бізнес можна віднести і на рахунок «бізнес-еліт» інших пострадянських країн.

Таким чином, приватний сектор, який виник в пострадянських країнах як наслідок хизацької, «злочинницької» приватизації, не став тим фактором, який би міг забезпечити створення сучасної високотехнологічної і процвітаючої економіки в цих країнах. На даному етапі найбільш ефективною моделлю для пострадянських країн могла б бути соціально орієнтована, змішана економіка з різними формами власності, але при знаходженні в руках держави стратегічних, базових галузей, землі та інших природних ресурсів.

Досвід низки країн, де існує державний капіталізм, зокрема Китаю, показує, що збереження великого державного промислового сектору і державна власність на землю з правом довгострокової її оренди тільки сприяли швидкому і успішному соціально-економічному розвитку [5, р.20-24]. Зразком для пострадянських країн могла б також бути модель державного капіталізму, яка забезпечила швидкий економічний розвиток Японії в 50-70 роках минулого століття, а пізніше - Південної Кореї, Малайзії, Тайваню. Досвід країн Східної Азії свідчить про те, що весь процес створення їх сучасної конкурентноспроможної промисловості, їх широкий вихід на світові ринки відбувалися за найактивнішого державного регулювання економічних процесів, що, зокрема, виражалось в складанні і реалізації загальнодержавних індикативних планів соціально-економічного розвитку, валютному контролі, політиці торгового протекціонізму і підтримки національних товаровиробників [9, с.2-25].

Таким чином, найбільш швидкий і ефективний засіб для пострадянських країн модернізувати свою економіку і скоротити постійно зростаючий економічний і технологічний відрив від розвинених держав – це задіяти державні важелі планування, регулювання та інвестування економіки з метою використання та мобілізації всіх національних ресурсів розвитку, зокрема, шляхом використання валютно-фінансового контролю, спрямованого на припинення відтоку капіталу за кордон, а також посилення державної підтримки національного виробництва, науки і освіти.

Використані джерела та література:

1. Анан'їн О., Хаиткулов Р., Шестаков Д. Вашингтонский консенсус: пейзаж после битв / Олег Анан'їн, Руслан Хаиткулов, Даниил Шестаков // Мировая экономика и международные отношения. – 2010. – №12. – С.15-27.

2. Меньшиков С.М. Анатомия российского капитализма. / Станислав Меньшиков. – М. : издательство «Международные отношения», 2004. – 428 с.
3. Оболенский В. Внешняя торговля России: барометр предсказывает бурю / Владимир Оболенский // Мировая экономика и международные отношения. – 2016. – №2. – С.15–25.
4. Тобин Дж. Теорема о «невидимой руке» должна быть модифицирована (фрагмент статьи «Вызовы и возможности» / Джеймс Тобин // Российский экономический журнал. – 2002. – №3. – С.42–45.
5. Amin S. China 2013. / Samir Amin // Monthly Review. New York. – 2013. – Vol.64. – №10. – P.14–33.
6. Basso G. The Effects of the Recent Economic Crisis on Social Protection and Labour Market Arrangements Across Socio-Economic Groups / Gaetano Basso // Intereconomics. Review of European Economic Policy. – 2012. – Vol.47. – № 4. – P.217–223.
7. Foster B.J., Yates M.D. Piketty and the Crisis of Neoclassical Economics / John Bellamy Foster, Michael D.Yates // Monthly Review. New York. – 2014. – Vol.66. – № 6. – P. 1–24.
8. Galgoczi B., Leschke J. Post-Enlargement Intra-EU Labour Mobility Under Stress Test / Bela Galgoczi, Janine Leschke. Intereconomics. Review of European Economic Policy. – 2014. – № 3. – P.152–158.
9. Inoue R., Kohama H., Urata S. Industrial Policy in East Asia / Ryuichiro Inoue, Hirohisa Kohama, Shujiro Urata. – Tokyo : Japan External Trade Organization, 1993. – 276 p.
10. Keynes J. M. The General Theory of Employment, Interest and Money/ John Maynard Keynes. – Cambridge : University Press, 1981. – 428 p.
11. Magdoff F., Foster B. J. Class War and Labor's Declining Share / Fred Magdoff, John Bellamy Foster // Monthly Review. New York. – 2013. – Vol.64. – № 10. – P. 1–11.
12. Schulz J. Peripherer Kapitalismus / Justyna Schulz // Osteuropa. - 2010. – №6. – S.47–60.

УДК 330.341.1

Васильев О.А.

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ПРОЦЕСІВ ІННОВАЦІЙНОГО ТА ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ З ПОЛІТИЧНОЮ МОДЕРНІЗАЦІЄЮ КАЗАХСТАНУ

У статті проаналізовано проблеми модернізації Казахстану. Розглянуто вплив процесів інноваційного та постіндустріального розвитку на сучасний стан і перспективи соціально-політичної трансформації країни.

Ключові слова: модернізація, інтеграція, трансформація, соціальний, політичний.

Васильев А.А. Взаимосвязь процессов инновационного и постиндустриального развития с политической модернизацией Казахстана

В статье проанализированы проблемы модернизации Казахстана. Рассмотрено влияние процессов инновационного и постиндустриального развития на современное состояние и перспективы социально-политической трансформации страны.

Ключевые слова: модернизация, интеграция, трансформация, социальный, политический.

Vasyliiev O. The relationship of processes of innovative and postindustrial development with the political modernization of Kazakhstan

In this article problems of modernization of Kazakhstan are analyzed. The influence of the processes of innovative and postindustrial development on modern state and prospects of socio-political its transformation is considered.

Keywords: modernization, integration, transformation, social, political.

Нині всі держави світу можна умовно поділити на три групи. Першу складають ті країни, які головною умовою розвитку вважають отримання знань. Другу – країни, які на базі цих знань створюють новітні технології. До третьої належать ті, які забезпечують перші дві групи природними, енергетичними і кадровими ресурсами.

У ХХ ст. фактично завершено політику військової колонізації. Зараз вибрано інший метод підкорення – технологічне домінування. Наука є світовим трендом. Висновки ЮНЕСКО говорять, що, незважаючи на кризу, за останні 15 років витрати на науку у світі зросли на 30,7%, випередивши зростання глобального ВВП (20%). Особливо швидко нарощують фінансування науки країни Південно-Східної Азії. Найбільшу у світі частку своїх доходів у науку вкладає Ізраїль — 4,21% ВВП. Навіть країни Африки дедалі частіше роблять ставку на дослідження та інновації, намагаючись вибратися з пастки бідності. У 2013 р. у світі працювало 7,8 млн. вчених, що на 20% більше, ніж у 2007 р. Таке стрімке зростання кількості дослідників за п'ять років актуалізує завдання створення потужних дослідницьких центрів у країнах, які зацікавлені у сталому науково-технологічному розвитку [3].

Міжнародні економічні відносини завжди були й є нерівними, складними, суперечливими, розвиток одних частин світової системи здійснюється за рахунок інших. Для залежних країн ці відносини означають експорт прибутків і відсоткових платежів. Результат відомий — виведення сформованого надлишку капіталу, втрата контролю за виробничими ресурсами. Історичний аналіз дає змогу виокремити три типи структурної залежності: колоніальна, фінансово-промислова та незалежність за участі транснаціональних корпорацій. Кожна з них зумовлює не лише міжнародні відносини цих країн, а й їхню внутрішню структуру. Вона характеризує спеціалізацію виробництва, форми нагромадження капіталу, тип відтворення економіки, а також їхню соціальну і політичну структури. За умов колоніальної та фінансово-промислової залежності відбувалася орієнтація на виробництво експортних товарів (золота, срібла, тропічної продукції в епоху

колоніалізму; сировинних товарів і сільськогосподарської продукції в епоху фінансово-промислової залежності). Структуру виробництва країни визначали закріплена спеціалізація і монокультурність у цілих регіонах. Всі країни, які змушені виробляти винятково сировинні товари, мають усвідомити, що в такий спосіб їх насильно утримують у бідності [7].

Структурна залежність за тих чи інших історичних реалій загострювалася у формі ресурсної і технологічної залежностей. Вони включали економічну спеціалізацію, структуру виробництва, продуктивність праці, умови торгівлі, ресурсну забезпеченість. Варто також враховувати особливості нагромадження капіталу та доступу до фінансових ресурсів, лібералізацію ринку, функціонування ринку інтелектуальної власності, хвилі інновацій та інвестицій у людський капітал. У Казахстані, як і в решті залежних країн, до причин консервування структурної залежності належать перешкоди на шляху до діяльності, пов'язаної з високими технологіями, а також значні витрати, що обмежують можливості відкривати багатонаціональні корпорації. Не варто забувати про макроекономічні асиметрії, що сприяють розбіжностям у рівнях автономії макроекономічної політики через залежність від нестабільного міжнародного фінансування. Країні слід вийти за межі діалектики «лібералізм-протекціонізм», «держава-ринок».

Казахстану необхідно подолати залежність від розвинених країн, споживаючи вироблені в них товари на запозичені під високі відсотки кредитні ресурси. Слід орієнтуватися на тривалий промисловий ренесанс, який дасть змогу використати наявний у країні ресурсний і людський капітал, вирішити проблему безробіття та закласти підвалини структурної трансформації економіки. Необхідно запозичити досвід Європейського Союзу щодо промислової політики у контексті стратегії «Європа 2020», яка ґрунтується на усвідомленні того, що сильна виробнича база має важливе значення для багатой і економічно успішної Європи. Європейська Комісія реалізує анонсований процес реіндустріалізації, плануючи до 2020 р. збільшити частку виробничої промисловості у ВВП до 20% порівняно із нинішніми 15%. Діалектика залежності економічного розвитку та ефективної імплементації індустріальної політики визначається тим, що рушійною силою збільшення несировинного експорту є макроекономічна політика держави, яка стимулює структурні зрушення в економіці на користь високотехнологічних галузей промисловості. Лише на основі

адекватної макроекономічної політики можна розробити детальні структурні заходи для зміни пріоритетів розвитку промисловості загалом та експорту зокрема. Економічний розвиток, серед іншого, стимулюється зростанням продуктивності праці, яке відбувається за рахунок підприємств, котрі у пошуках зменшення витрат і збільшення прибутків впроваджують нові технології. Саме по собі виробництво виступає основним джерелом інвестицій у науково-дослідні роботи, ключовим елементом експорту і головним рушієм для зайнятості в інших секторах, включаючи сервісний [3].

Міжнародний досвід свідчить, що кожне додаткове робоче місце у виробництві створює від 0,5 до 2 робочих місць в інших секторах економіки. Успішність нових підприємств залежить від таких факторів, як підприємницькі здібності керівників, професійний рівень працівників, доступ до технологічних розробок, сприятливий бізнес-клімат. Посилення зв'язку між серійним виробництвом і супутніми сервісами також потребує серйозної уваги. На сьогодні частка робочих місць у промисловості, пов'язаних зі сферою обслуговування, у ЄС становить близько 40%, йде мова про бурхливе зростання сфери послуг — «сервітизацію» виробництва і збільшення частки послуг у кінцевому обсязі виробництва.

Ефективність державного впливу може бути визначальним фактором економічної трансформації. Стимулювання промислового розвитку передбачає реалізацію таких завдань, як стабілізація валютного курсу, оптимізація податкової політики, імплементація механізмів державного стимулювання експорту, диверсифікація ринків збуту шляхом активного проведення вертикально-спеціалізованої індустріалізації, залучення прямих іноземних інвестицій, зростання заробітної плати, підвищення кваліфікації робочої сили. Це сприятиме здійсненню як модернізації економічної (в сенсі зростання частки експортного ринку і вартості одиниці виробленої продукції), так і соціальної, спрямованої на зростання зайнятості та реальної заробітної плати. У такий спосіб економічний прагматизм поступово трансформуватиметься в економічний гуманізм [1].

Говорити про інноваційне виробництво можна буде тільки тоді, коли буде створено ринок інтелектуальної власності, коли великий бізнес почне купувати науково-технологічні розробки. Концепція національної технологічної ініціативи і переходу до наступного технологічного укладу повинна передбачати першість цифрових технологій, без яких у реальному

виробництві не можна обійтися. Потрібні матеріали нового покоління, освоєння і впровадження аддитивних технологій та їхній розвиток. Це має стати основою розвитку і модернізації верстатобудування і робототехніки. Не можна обійтися також без наноматеріалів і нанотехнологій, які дозволяють створити штучний інтелект. Це дасть можливість підвищити продуктивність праці у десятки разів, наблизити коефіцієнт використання матеріалу до одиниці, створити принципово нові виробничі технології. Зайняти лідируючі позиції у постіндустріальних технологіях неможливо без глибоких знань, побудованих на фундаментальних дослідженнях. Для успішного вирішення інноваційних завдань Казахстану необхідно принципово змінити систему освіти у школах і вишах, суттєво підвищити рівень підготовки з точних і технічних дисциплін, підняти соціальний престиж професій інженера і науковця. Важливо також розподілити інженерно-наукові кадри по всій території Казахстану рівномірно, а не концентрувати їх в Астані та Алмати [1].

Частка технологій п'ятого укладу в Казахстані складає менше 10%, більше ніж половина вітчизняних технологій відносяться до четвертого рівня, близько третини – до третього. На наступну технологічну ступінь можна перейти, тільки міцно спираючись на попередню, оскільки кожний технологічний уклад обумовлений необхідністю появи більш сучасних продуктивних сил при відповідних виробничих відносинах. При цьому важливо зберегти знання і практику попередніх укладів, бо зберегти стійкість без теорії і практики попередніх укладів неможливо. Однією з обов'язкових умов переходу до п'ятого технологічного укладу є використання інформаційних технологій. Найбільш розвинені країни засвоїли їх і успішно використовують. Міжнародний досвід говорить, що лідерами в інноваціях є Китай і США, які подають відповідно 1,3 та 0,5 млн. патентів. У Росії цей показник дорівнює всього 29 тисяч проти 300 тисяч у колишньому СРСР [1].

За останні два десятиріччя регіон Центральної Азії і Кавказу в значній мірі інтегрувався до світової економіки. Міжнародні торговельні потоки сьогодні дорівнюють близько 230 млрд. дол. США порівняно з 30 млрд. у 1996 р., іноземні інвестиції зросли з 20 млн. до 20 млрд. дол. Ці потоки зіграли важливу роль у зростанні економіки і підвищенню рівня життя. Казахстан протягом цього періоду продемонстрував значні досягнення, забезпечивши щорічне зростання на 7 відсотків, підвищення

ВВП на душу населення до приблизно 12,5 тис. дол. США. Номінальний ВВП Казахстану у 2015 р. перевищив 200 млрд. дол. США при кількості населення у 16,1 млн. осіб.

Країна використала можливості, пов'язані з високими світовими цінами на сировинні товари казахстанського експорту, для розвитку економіки і накопичення значних буферних резервів. За прогнозами МВФ, темпи зростання світової економіки у 2016 році будуть на рівні 3,2%, а у 2017 – 3,7%. Ціни на сировинні товари залишаться на низькому рівні, і Казахстану необхідно розробити нову модель зростання економіки. Потрібно враховувати, що зростання економіки в країнах Центральної Азії в останні роки уповільнилось до приблизно 1% на рік, і прогнозується незначне зростання у середньостроковій перспективі, очікуються також скорочення обсягів торгівлі з Росією і Китаєм. Казахстану необхідно зосередитися на зміцненні макроекономічних основ, побудові більш відкритої і інтегрованої економіки, впровадженню прозорих державних інститутів, розвитку інноваційної діяльності і підприємництва. Регіон має стати мостом і транзитним вузлом на просторах Євразії [5].

Головне завдання, яке стоїть сьогодні перед казахстанським суспільством – кардинально змінити ставлення до моральних цінностей, які повинні базуватися на багатій казахстанській історії, споконвічних традиціях, національній свідомості. Необхідно зробити основним соціальним пріоритетом знання і інтелект, стремління отримати якісну освіту, проводити активні теоретичні і практичні дослідження, позбутися суцільного споживацького вірусу.

Казахстан здатен досягти технологічного лідерства у певних сферах економіки завдяки багатим природним ресурсам, великій території і значному людському потенціалу, незважаючи на складну зовнішньополітичну і економічну ситуацію. Тут важливим є стратегічний підхід до вирішення завдань, правильний розподіл ресурсів і жорсткий контроль з побудовою чіткої, прозорої і зрозумілої схеми роботи [2].

Казахстан докладает зусиль до розвитку інноваційної діяльності в науці і бізнесі. Успішний процес комерціалізації технологій зможе дозволити підвищити економічну конкурентоспроможність країни у довгостроковій перспективі за рахунок системного підходу з використанням цілеспрямованих заходів і програм підтримки. Знання та інновації давно визнані як ключові фактори конкурентного економічного

зростання і подолання бідності. Сьогодні у Казахстані апробується нова модель стимулювання інноваційної діяльності і комерціалізації технологій у рамках проекту, що реалізується Міністерством освіти і науки за підтримкою Всесвітнього банку. Важливим кроком є створення Центру комерціалізації технологій (ЦКТ), який став корисним інструментом у підвищенні потенціалу вчених і спеціалістів у рамках національної інноваційної системи. ЦКТ створив спільноту висококваліфікованих менеджерів з комерціалізації технологій, чиї навички і знання допоможуть казахстанським вченим досягнути успішних результатів у впровадженні результатів їх наукових досліджень. Крім того, ЦКТ розробив і запровадив додаткову фінансову програму з видачі грантів на комерціалізацію технологій, спрямовану на підтримку життєздатності концепції і розробку прототипу [4].

Керівництво Казахстану проводить виважену політику поступового переходу від попередньої схеми соціального захисту населення до формування і вироблення нових критеріїв існування в умовах ринкової економіки. Впроваджується конструктивна ідея «Суспільства загальної праці», яка ґрунтується на розумінні того, що всі цінності світової цивілізації, всі економічні та культурні багатства створюються людською працею, а не віртуальними фінансовими інститутами. Казахстанська політика соціальної модернізації повинна спиратися на реальну творчу працю. Тема гідної праці викликала у казахстанському суспільстві широкий резонанс і підтримку. Економічна і соціальна модернізація за зазначеною концепцією повинні йти максимально синхронно. Новітні виробництва, нові системи освіти і науки, розвиток середнього класу, розширення соціальних гарантій потребують своєчасного корегування всієї системи соціальних відношень. Як свідчить міжнародний досвід, процес модернізації супроводжується посиленням активності громадян, розкриттям їхнього творчого потенціалу [6].

У Казахстані держава є ініціатором і головною рушійною силою процесу соціальної модернізації. Стратегія держави будується у напрямку від соціального захисту до соціального прогресу. За роки незалежного розвитку за низкою параметрів реформування соціальної сфери Казахстан успішно випередив країни СНД і пішов далі своїх партнерів. Це стосується пенсійної, банківської, кредитно-фінансової систем, ЖКГ, частково освіти й охорони здоров'я, соціального захисту. На думку керівництва країни [6],

Казахстану як лідеру соціальних реформ важливо взяти на себе ініціативу і розробити цілісну модель соціальної модернізації, привабливу для всіх партнерів з євразійської інтеграції. Важливо не просто враховувати всі виклики у ході побудови модернізаційної політики, а й визначити єдине розуміння процесу соціальної модернізації, яким усі державні органи мали б керуватися. На сьогодні мета і зміст соціальної модернізації полягає в тому, щоб підготувати суспільство до життя в умовах нової індустріально-інноваційної економіки, знайти оптимальний баланс між форсованим економічним розвитком і широким забезпеченням суспільних благ, сформувані соціальні відносини, побудовані на принципах права і справедливості. Головні завдання керівництва країни у рамках модернізаційного процесу є такими [6]:

- прийняти і ввести до дії справедливі закони і чіткі правові норми запобігання, регулювання та розв'язання конфліктних ситуацій, а також функціонування всієї системи соціальних відносин;

- розробити і впровадити систему якісних соціальних стандартів казахстанців і професійних кваліфікацій, особливо економічно активного населення;

- створити ефективну модель соціально-трудова відносин, в основі якої будуть механізми партнерства держави, приватного сектору і професійних спілок;

- розвивати самоорганізаційні начала в житті казахстанців, у тому числі органи місцевого самоуправління, «осучаснити» інститути громадянського суспільства, які повинні стати дієвими інструментами реалізації соціальних ініціатив громадян;

- суттєво підвищити інформаційну складову життя казахстанського суспільства, розширити можливості інтернет-технологій як у питаннях інформування громадян, так і у зміцненні постійного «зворотнього зв'язку» між державою і населенням;

- створити умови безперервного зростання середнього класу, зародження і розвитку креативного класу - головних рушійних сил інноваційної економіки;

- подолати такі явища, як утриманство і соціальний інфантилізм, впровадити нову мотивацію до трудової діяльності та благополуччя, засновану на високій відповідальності особистості й бізнесу, партнерській взаємодії всіх суб'єктів трудових відносин з державою.

Важливий аспект модернізації – створення ефективної державної системи управління соціальними процесами, побудованої «вертикально» і «горизонтально», з професійним корпусом експертів і менеджерів на всіх рівнях влади. Зміни соціальної сфери повинні відповідати рівню розвитку і можливостям казахстанської економіки. Алгоритм модернізаційного процесу має базуватися на «підтягуванні» відстаючих сфер, регіонів, галузей, соціальних груп до стандартів і показників соціального розвитку.

Соціально-політична модернізація Казахстану потребує здійснення інституціональних перетворень, вибору форм гнучкого поєднання ринкових механізмів, інструментів державного регулювання економіки та сучасних інститутів громадянського суспільства. Тільки при безумовному дотриманні пріоритетності соціальних завдань реформ можна сподіватися на створення потужних стимулів економічного зростання, технічного переозброєння виробництва і підвищення його ефективності.

Керівництво Казахстану намагається будувати свою роботу на основі тісної взаємодії держави, бізнесу і громадян. Завдання влади полягає у забезпеченні раціонального балансу інтересів держави, суспільства й особистості. Важливо активно розвивати соціальне партнерство, створювати умови для розширення участі недержавного сектору в модернізації країни, перш за все, соціальної сфери. Модернізація виявиться успішною, якщо базуватиметься на реальних економічних досягненнях, зумовлених форсованим індустріально-інноваційним розвитком.

Підбивачи підсумки, зазначимо:

За роки незалежності у Казахстані створено міцний фундамент соціальної держави. Об'єктивно країна впритул наблизилася до якісного рівня соціального розвитку середньоевропейських країн. Стандарти життя мешканців країни непинно зростають. Процеси інноваційного та постіндустріального розвитку сприяють суспільно-політичній модернізації країни, створенню підвалин громадянського суспільства. Всебічний розвиток наукових досліджень, успішний процес комерціалізації технологій дозволить прискорити перехід до нового технологічного укладу, підвищити економічну конкурентоспроможність країни у довгостроковій перспективі. У процесі модернізації Казахстану життєво важливо знайти оптимальний баланс між економічними успіхами та забезпеченням суспільних благ.

Використані джерела та література:

1. Васильев О.А. Развитие производных сил, науки и техники как главный фактор, что определяет социально-политическую трансформацию современных держав / О.Васильев // Зовнішні справи. – 2014. – №9. – С. 44–47.
2. Васильев О.А. Влияние внутренних и внешних факторов на общественно-политическую трансформацию Казахстана / О.Васильев // Зовнішні справи. – 2016. – №1. – С. 52–55.
3. Инновационное направление современных международных отношений / А.В. Бирюков, Е.С. Зиновьева, А.В. Крутских и др. – М. : Аспект Пресс, 2010. – 295 с.
4. Информация о Казахстане. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : kazembassy.com.ua.
5. Лагард К. Казахстан: готовность к следующему этапу преобразований / Кристин Лагард. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.kazpravda.kz.
6. Назарбаев Н.А. Социальная модернизация Казахстана: Двадцать шагов к обществу всеобщего труда / Н.А Назарбаев. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.strategy 2050. Kz
7. Новицкий В.С. Міжнародна економічна діяльність України: Підручник / В.С. Новицкий. – К. : КНЕУ, 2003. – 948с.

УДК 321.6/8(575.4)

Жангожа Р.Н.

ТУРКМЕНСКАЯ МОДЕЛЬ ГОСУДАРСТВЕННОГО УСТРОЙСТВА КАК ВЫЗОВ СОВРЕМЕННОМУ МИРУ

В статье анализируются особенности транзита государственно-политической системы Туркменистана после распада СССР, среди них почти полное отсутствие демократических традиций, диктаторский режим, культ личности правителя, закрытость страны от мира и др.

Ключевые слова: Туркменистан, Ниязов, Бердымухаммедов, диктатура, культ личности, идеологические доктрины.

Жангожа Р.Н. Туркменська модель державного устрою як виклик сучасному світові

У статті аналізуються особливості транзиту державно-політичної системи Туркменістану після розпаду СРСР, серед них майже повна відсутність демократичних традицій, диктаторський режим, культ особи правителя, закритість країни від світу та ін.

Ключові слова: Туркменістан, Ніязов, Бердимухаммедов, диктатура, культ особи, ідеологічні доктрини.

Zhanzhoga R.N. Turkmen model of government as a challenge to the modern world

This article analyzes the features of the transit state and political system of Turkmenistan after the collapse of the Soviet Union, including the almost complete lack of democratic traditions, dictatorship, personality cult of the ruler, the closed country of the world and others.

Keywords: Turkmenistan, Niyazov, Berdymukhamedov dictatorship, personality cult, ideological doctrine.

Самая закрытая страна постсоветского пространства Туркменистан остается terra incognita для политических экспертов. Попасть в Туркменистан представляется крайне сложным, поскольку въезд в страну регулируется визовым режимом и дополнительными проверками спецслужб.

Туркмения – 5-я в мире по запасам природного газа [5]. Обладает вторым по величине газовым месторождением в мире. С 1993 г. в Туркмении существуют лимиты на бесплатную электроэнергию, водопользование и газопотребление, не имеющие аналога во всем мире. Однако последние события на мировых рынках природного газа, связанные с резким падением закупочных цен, самым негативным образом сказались на состоянии финансово-экономической системы страны и, соответственно, на жизнь рядовых граждан. Валютный рынок в стране официально закрыт, импорт многократно сократился, а продажа хлопка-сырца за границу не выдерживает жесткой конкуренции со стороны других стран-производителей этого сырья.

Государственное и социально-политическое устройство Туркменистана представляет собой весьма своеобразную гибридную модель, составляющие блоки которой – бывшая советская партийная номенклатура во главе с первым секретарем коммунистической партии С. Ниязовым, переформатировавшего свою должность в лидера влиятельного родоплеменного объединения – теке и, далее, в Отца нации – Туркменбаши. При помощи полной узурпации всех уровней властных институтов, он сумел построить жесткий авторитарный режим и классическую тоталитарную диктатуру.

Эта диктатура, совмещающая в себе характерные черты коммуно-большевистских и фашистских режимов, диктатур стран «третьего мира» и средневековых восточных деспотий, по степени репрессивного контроля над обществом, мало чем отличается от латиноамериканских, африканских и северо-корейских режимов.

Объективные предпосылки происшедшего с Туркменистаном «сбоя» политико-эволюционного развития лежит за пределами нашего анализа, поскольку этот политический феномен представляется объектом для всестороннего исследования, которое в настоящий момент весьма затруднено по причине герметичной закрытостью страны.

Можно лишь предполагать, что характер смены советского тоталитаризма на тоталитаризм Туркменбаши, был обусловлен целым рядом факторов. В том числе – архаичным, даже в сравнении с среднеазиатско-советским, характером туркменского общества.

Отсюда, почти полное отсутствие демократических традиций, крайняя немногочисленность и изолированность социальных слоев, где могли бы зародиться зачатки современного гражданского общества. И, наоборот, высокая степень консолидации правящей верхушки в лице первого президента Туркменистана С. Ниязова и его ближайшего окружения. Верхушка, которая, несмотря на относительную узость своей регионально-клановой базы, смогла удержать и укрепить господствующие позиции в государстве и обществе, подавив всех потенциальных соперников из числа других регионально-клановых группировок. Видимо, нельзя недооценивать и личные качества С. Ниязова, который оказался весьма талантливым учеником предыдущих «вождей», что в немалой степени поспособствовало его превращению из услужливого студента-сироты по кличке Сахарок и невзрачного первого секретаря республиканской компартии в богоподобного Туркменбаши – «Отца всех туркмен».

После обретения Туркменистаном независимости первые заявления нового-старого руководства, в общем, соответствовали характерному для рубежа 80-х – 90-х гг. XX в. «духу времени»: главной целью провозглашалось построение демократического правового государства, где граждане, вне зависимости от национальной или религиозной принадлежности, будут обладать всем комплексом прав и свобод. Где гарантируется идеологический и политический плюрализм и так далее. Однако, одновременно концепция «Туркменской модели развития», сформулированная президентом С. Ниязовым, акцентировала внимание на постепенном отходе туркменского общества от советской системы к демократии. При этом особо подчеркивалось, что главную роль в этом процессе должно играть государство.

Туркменские государственные идеологи принялись обосновывать ведущую роль государства, ссылаясь на национально-культурные традиции и особенности менталитета туркмен. По утверждению одного из авторов государственно-идеологической концепции Туркменистана М. Хаитова: «Для туркмен государство в отличие от жителей Запада – это

не «ночной сторож», не организация, наблюдающая за порядком в обществе [2].

Патерналистская природа создаваемого государства была закреплена в первой статье Конституции Туркменистана 1992 г., где главной государственной задачей была объявлена «защита в нынешних непростых условиях подавляющего большинства населения, обеспечение ему гарантированной помощи, не выбрасывая людей за борт» [3].

Формировавшаяся в Туркмении идеологическая конструкция изначально содержала тезис об эксклюзивности избранного пути, опирающегося на национальные традиции. Президент Ниязов, в частности, заявлял: «Мы изучили все формы правления в контексте их применимости у нас, и выгодные, полезные для нас принципы использовали в своей практике, совместив их с теми принципами, что довели до совершенства наши предки». Отсюда следовал тезис о «национальном бесклассовом обществе принципиально нового типа, не имеющего аналогов в исторической ретроспективе и в современном мире, организм которого трансформируется в справедливое, правовое общество всеобщего благоденствия, в котором все будет подчинено благополучию и процветанию человека»[1].

Халк Маслахаты (высший представительный орган) присвоил Сапармураду Ниязову фамилию Туркменбаши («Отец туркмен»), в декабре 1999 г. – объявил Туркменбаши пожизненным президентом, а в мае 2001 г. - Гуманитарная ассоциация туркмен мира предложила присвоить Туркменбаши титул Бейик (Великий) [2].

Бывшие чиновники, утратившие расположение Ниязова, покидали страну в целях личной безопасности, а некоторые, назначенные послами, попросту не возвращались на родину и уже за рубежом объявляли себя оппозиционерами.

Один из ближайших соратников Ниязова на начальном этапе обретения независимости, бывший министр иностранных дел Борис Шихмурадов смог организовать более-менее консолидированное оппозиционное движение бывших госчиновников, как за пределами Туркменистана, так и внутри страны. В ноябре 2002 г. эта группа предприняла, по ее определению, «мирную попытку отстранения Ниязова от власти». Попытка путча закончилась массовыми арестами, обвинениями в «покушении на жизнь Туркменбаши», покаянными выступлениями

«заговорщиков» по телевидению и длительными сроками тюремного заключения. После этих событий о какой-либо оппозиции режиму в рядах чиновничества ничего не известно.

Определенную угрозу «идейно-политическому единству» туркменского общества представлял родоплеменной трибализм и региональная клановость. Выступая на VI Совещании старейшин Туркменистана, С. Ниязов заявил: «Основа всех основ – единение туркменских племен и родов... Среди некоторых руководителей ходят разговоры о преимуществе одних племен и родов перед другими... Первейшим условием упрочения Туркменского государства является единство и сплоченность туркмен... все мы братья, все мы – единый народ»[2].

С целью борьбы с клановостью, был издан закон, запрещающий совместную работу родственников и земляков или лиц, принадлежащих к одному племени, в одной и той же госструктуре. Каждый чиновник при назначении на должность был обязан предоставить свою родословную до третьего колена. Однако данная проблема не исчерпывалась клановым присутствием в госструктурах. Еще с советских времен существуют достаточно влиятельные и богатые семьи почти в каждом племени, во всех регионах Туркменистана. Ниязов, обрушившись на клановые авторитеты, тем самым сильно ослаблял тот или иной клан: проводились аресты, реквизиции под надуманными и реальными предлогами. Но на масштабные чистки Ниязов все-таки не шел – не желая спровоцировать массовые мятежи, он предпочитал «точечные удары».

Что же до национальной интеллигенции, то после распада СССР, правящий режим проводил планомерное уничтожение условий ее существования. В 1998 г. была закрыта Академия наук Туркменистана, и большинство ведомственных институтов, ликвидированы почти все творческие союзы, произошли масштабные сокращения врачей и учителей. Все известные ученые, писатели, журналисты, артисты, архитекторы, врачи, преподаватели вынуждены были покинуть страну. Оставшиеся же были обречены на идеологическое обслуживание режима под жестким контролем идеологов аппарата президента и «недремлющего ока» КНБ.

В 1995 г. около 200 человек, в основном молодежь, вышли на одну из площадей Ашхабада. Основным требованием демонстрантов была смена режима, уход президента Ниязова. Все демонстранты были

немедленно арестованы, а организаторы приговорены к различным срокам заключения.

Полагая, что молодежь «слишком долго» учится, Ниязов перевел среднее образование на 9-летнее обучение, а вузы – на 2-летнее. В Туркменистане не осталось даже видимости свободы печати, все СМИ были унифицированы, запрещен доступ в Интернету, резко ограничено вещание зарубежных телеканалов.

Религиозная политика режима также была направлена на «огосударствление» мечети. Тем более, что суннитская ветвь ислама, исповедуемая в Туркменистане абсолютным большинством населения и адаптированная местными народными традициями, никогда не представляла сколько-нибудь серьезной угрозы для сменяющихся на протяжении всей истории страны властей и не принимала агрессивных форм. После десятилетий главенства в идеологическом пространстве Туркменистана атеизма ислам восстановил свои позиции в обществе, что обеспечило лояльность религиозных авторитетов в период становления независимости.

Культ личности президента, при всем том, что он стал стержнем государственной идеологии, нуждался в более широкой идеологической основе. И такой основой вполне логично стал этнокультурный проект места туркмен в историческом пространстве мира. Туркменскую историю стали вести от мифологического хана Огуза, якобы жившего примерно 6000 лет назад. Главным историческим исследователем стал сам глава страны, написавший в 2001 г. монументальное произведение «Рухнама».

Историческая концепция, изложенная в «Рухнаме» достаточно проста – многие империи, существовавшие после Огуз-хана, объявляются в той или иной степени «туркменскими», даже, к примеру, Парфянское царство Аршакидов (III в. до н. э. – III в. н.э.), а все тюркские династии – туркменскими. Наиболее яркой эпохой туркменской истории считается время туркмен-сельджуков. Альп Арслан и султан Санджар, жившие в XI – XII вв. были провозглашены «выдающимися вождями туркменского народа». Этот период объявлялся первым «Золотым веком всех туркмен», после которого наступил многовековой упадок. Российский и советский период трактуется крайне отрицательно – российская и советская власть препятствовали превращению Туркменистана в «процветающий край» и тормозила приход нового «Золотого века всех туркмен». Отсюда логично

вытекало, что приближение «Золотого века» связано исключительно с появлением на исторической арене автора «Рухнамы».

Если рассматривать «Рухнама» с точки зрения ее научных достоинств, то это довольно хаотичное и бессистемное произведение, основанное на эклектичном сочетании некоторых положений Корана, вольного изложения туркменских традиций, а также на авторском, мягко говоря, произвольном толковании туркменской истории. Но в условиях Туркменистана, откуда ко времени выхода книги, были изгнаны ученые-историки и просто образованные люди, ничто не могло помешать признанию «Рухнама» в качестве духовного кодекса туркмен.

Для построения национального бесклассового общества, не имеющего аналогов в мировой истории, был необходим социум, в котором все его граждане живут едиными стандартами и устремлениями. Именно для формирования осознанного стремления была предназначена эпохальная «Рухнама» – ее в обязательном порядке стали учить в школах и вузах с последующей сдачей экзаменов. Готовность граждан Туркмении активно участвовать в движении к «Золотому веку» власти стимулировали не только духовно – доходы от экспорта газа позволили бесплатное пользование для населения газом, водой, электричеством и солью, хотя это никак не компенсировало ужасающую безработицу и низкий уровень жизни. Прежде всего, в сельской местности.

Внезапная смерть Туркменбаши в 2006 г. и приход к власти его преемника Гурбангулы Бердымухаммедова («Аркадага» - «Покровителя») стали причиной некоторой модернизации правящего режима и его идеологии. На первом этапе, ставка делалась на преемственность идеологии – и не только потому, что, вопреки ожиданиям определенной части туркменского общества, никаких либерально-демократических послаблений не предусматривалось. Правящая верхушка опасалась, что любое проявление политических свобод разрушит страну. Под лозунгами сохранения стабильности в обществе, власть сохранила авторитарно-тоталитарные основы режима в неизменной форме. Бердымухаммедову необходимо было некоторое время, чтобы выстроить свой культ личности. Создать собственный образ так, чтобы отличаться от прежнего лидера, одновременно сохраняя его выигрышные черты. В общество внедрялся положительный образ молодого президента-«реформатора», обещающего кардинальные преобразования, но почитающего старших и предков и

одновременно отказывающегося от самых экстравагантных жестов и поступков своего предшественника.

В первые годы правления Бердымухаммедова культ «Рухнамы» сохранялся, но теперь акцент делался не на ее автора, а на содержание книги. Примерно с 2008 г. цитаты из «Рухнамы» уже не каждый день украшают газеты, а из программы телевидения исчезли регулярные чтения «священной» книги. Примерно в те же годы началось постепенное отступление от наиболее одиозных идеологических «новаций» первого президента: из «Клятвы Туркменистана», которую давал каждый гражданин, имя Туркменбаши было заменено на слово «президент». Убран золоченый профиль Туркменбаши с заставок туркменских ТВ и газет, вывезен из центра на окраину Ашхабада самый известный – золотой памятник Ниязову. В школах и вузах было возвращено 10-летнее и пятилетнее обучение; восстановлены упраздненные Академия наук Туркменистана (2009), Национальный театр оперы и балета. Заново были открыты закрытые районные больницы.

В течение 2007 г. идеологи Бердымухаммедова обновляли идеологическую доктрину, в которой предполагалось мягко отказаться от ряда прежних норм и усилить имидж нового «президента-реформатора». В результате в январе 2008 г. Бердымухаммедов презентовал новую идеологическую доктрину «Эпохи Великого Возрождения», которая поначалу подавалась, как развитие идеи «Золотого века», но позднее произошло изъятие тезиса о преемственной связи «Великого возрождения» с «Золотым веком». Бердымухаммедов заговорил о системном переустройстве всего хозяйственно-экономического комплекса, которое выведет страну на уровень развитых государств мира и обеспечит народу достойную жизнь. Главным механизмом достижения этой цели президент определил «поэтапный переход на рыночные отношения». Причем основную ставку в этой работе должна была делаться на ускорение научно-технического прогресса и на расширение международного сотрудничества.

Очевидно, что новые идеологемы, в первую очередь, предназначались для Запада. В частности, провозглашалась идея строительства в Туркмении гражданского общества, широко декларировались изменения, связанные с функционированием правовых институтов и пр. В 2012 г., наряду с правящей Демократической партией,

появилась вторая политическая партия – Партия предпринимателей. И ей даже разрешили участвовать в парламентских выборах. Однако иллюзий по этому поводу никто не испытывает – пока альтернативные партии не имеют своей социальной и электоральной базы основы тоталитарного режима, остаются неизменными и непоколебимыми.

Если же рассматривать «имитационно-модернизационные» действия властей, то, со всей очевидностью представляется, что основные усилия современных туркменских идеологов направлены на замену культа личности Туркменбаши на культ личности Аркадага. В этом деле они вполне преуспели. Бердымухаммедов по слухам «пишет» свою книгу – по аналогии с «Рухнамой». В полном соответствии с диктаторским правлением в туркменском формате предпринимаются попытки канонизации семьи и предков Аркадага.

Таким образом, на примере Туркмении, а теперь уже и Узбекистана, можно разочаровать оппозиционеров, которые пассивно ждут смерти диктаторов как начала позитивных преобразований.

«Герметичность» социально-политической ситуации блокирует поступление необходимой информации и формирование гражданского общества и его политических институтов. Любой диктатор не вечен. Но здесь важнее другое. Находясь на вершине властной пирамиды, личность диктатора деперсонифицируется, поскольку она репрезентует интегративную функцию неких политических групп. Транзит власти – это всегда селекция, но выбор нового лидера невелик, поскольку он, особенно на первых порах, должен соответствовать формату прежнего лидера.

Туркменская оппозиция представлена на двух уровнях – в тюрьмах и в вынужденной эмиграции. По мнению представительницы туркменской оппозиции Г. Таганбердиевой, оставшаяся в стране интеллигенция либо громогласно славит президента, либо парализована страхом. Отсутствие альтернативной информации привели к массовому зомбированию основной части молодого поколения. Те, кто получил более-менее сносное образование, либо пополняет лояльное чиновничество, либо эмигрирует. Региональные кланы, скорее всего, испытывают недовольство произволом правящей группировки, однако, будучи терроризированы и деморализованы, последние пока не имеют сил для более-менее осмысленного противодействия «башизму». Между тем, большинство населения пребывает в нищете, но это не конвертируется в протест из-за

низкого уровня образования, а так же финансовой и психологической зависимости от власти [4].

В последнее время появляется информация, что в Туркменистане уже существуют радикальные исламистские группы, которые приступили к активной подпольной работе и массовой агитации среди населения. Некоторые эксперты полагают, что эти группы пока еще не многочисленны и не имеют достаточной социальной базы. По этим причинам они могут стать серьезной угрозой для режима лишь через лет 10-15. Однако практика показывает, что протестная масса может выступить консолидированной политической силой не читая доводы кабинетных экспертов.

Использованные источники и литература:

1. Горак С., Рязанова С. Мифологическое и религиозное в идеологии постсоветского Туркменистана / С. Горак, С. Рязанова // Журнал ПОЛИТЭКС. – [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.politex.info/content/view/214/30/>
2. Калишевский М. Туркменистан: Из «Золотого века» в «Эпоху Великого Возрождения» / Михаил Калишевский // Информационное агентство «Фергана.Ру». – 11.12.2013. – [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.fergananews.com/articles/7974>
3. Конституция Туркменистана. – [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.parliament.am/library/sahmanadrutyunner/turqmenistan.pdf>
4. Таганбердиева Г. Революция в Туркменистане: мифы и реалии / Гозель Таганбердиева. – [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://hem.lidnet.se/~agzybirlik/revturkm.htm>
5. : <http://hem.lidnet.se/~agzybirlik/revturkm.htm>
6. ТОП 10 газовых империй мира / FranchExpert. – [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.franchexpert.ru/node/194>

УДК: 332.122 (575.1)

Рахматуллаев Ш.М.

ФЕРГАНСКАЯ ДОЛИНА НА РУБЕЖЕ 1980-1990-Х ГОДОВ: СИМПТОМЫ СИСТЕМНОГО КРИЗИСА СОВЕТСКОЙ МОДЕРНИЗАЦИИ УЗБЕКИСТАНА

В статье с междисциплинарных позиций анализируется социально-экономические процессы в Ферганской долине накануне обретения независимости Республикой Узбекистан. При помощи компаративного анализа акцентируется внимание на актуальных проблемах экономики и социально-демографического состояния региона в этот рубежный момент.

***Ключевые слова:** демография, занятость, кризис, население, противоречия, регион, социальная сфера, тенденции, уровень благосостояния, Ферганская долина, экономическое развитие.*

Rahmatullaev Sh.M. Fergana valley at the boundary of the 1980-1990th years: symptoms of system crisis of the soviet modernization of Uzbekistan

The article analyzes the position of a multi-disciplinary socio-economic processes in the Ferghana Valley on the eve of independence, the Republic of Uzbekistan. Author use comparative analysis focuses on topical issues of the economy and socio-demographic situation in the region at this decisive moment.

Key words: *demography, employment, crisis, population, contradictions, region, social sphere, trends, welfare, The Ferghana Valley, economic development.*

Предлагаемая статья представляет собой попытку вкратце очертить последствия социально-экономической модернизации в одном из важных регионов Узбекистана – Ферганской долине на рубеже 80-90-х годов XX ст. На примере региона видно, как перманентный кризис советского строя достиг своей критической точки, как на всех уровнях и в полном объеме раскрылась ущербность планово-директивных методов управления.

Актуальность проблемы обусловлена следующим.

Во-первых, Ферганская долина традиционно находится в эпицентре исследовательского интереса представителей общественно-гуманитарных наук. Внимание научного сообщества к изучению разнообразных явлений социально-экономической, этнодемографической жизни региона, в частности, в исторической ретроспективе, обусловлено уникальным геополитическим положением этого региона в Центральной Азии, сконцентрировавшем в себе почти все ее противоречия [1, p.xii-xiii]. Тем не менее, при всем разнообразии исследовательского дискурса ситуационный анализ состояния Ферганского региона на рубеже 1980-1990-х гг. не становился предметом специального исследования.

Во-вторых, всестороннее изучение социально-экономических процессов в Ферганской долине сквозь призму историко-социологического и историко-экономического анализа позволит с позиций междисциплинарного подхода переосмыслить ее основные тренды в исследуемый период.

Для обеспечения углубленного, комплексного мониторинга ситуации в Ферганской долине были использованы: статистический (составление таблиц на базе статистического материала), количественный (на основе социологического исследования), компаративный (трехуровневый сравнительно-исторический анализ: союзный, республиканский и региональный/межобластной) и диахронно-синхронный (анализ динамических процессов в пространственном и временном выражении) методы исследования.

Однобокое развитие экономического комплекса региона.

После распада СССР и обретения независимости Узбекистан пытается совместить экономическую и политическую модернизацию с традиционными ценностями. Трудности и проблемы, с которыми столкнулась республика в переходный период, во многом были обусловлены наследием прошлого, теми серьёзными деформациями, которым подверглась ее экономика в царской России, а затем и в Союзе.

В 1980-е гг. социально-экономические процессы в Ферганской долине характеризовались несопряженностью между ростом населения, развитием производительных сил и специфическими условиями данного региона. Игнорирование экономических интересов республики, экологические проблемы, некоторые другие факторы обусловили рост социальной напряженности. В этих условиях Москва не рассматривала возможности конструктивных преобразований в народнохозяйственном комплексе Узбекистана. Напротив, по распоряжению центральных органов линия на сохранение за республикой роли сырьевого придатка была продолжена и даже усилена. Ферганская долина в этом плане находилась под особым давлением. Господство монокультуры хлопка привело к сокращению подавляющей части обрабатываемых земель и практически уничтожило аграрное разнообразие края. Местами «под хлопком» оказывалось до 90% всех поливных площадей, с высокой долей ручного труда (превышавшей 85%) [29, с.235].

Во второй половине 1980-х годов, на долю трех (Андижанской, Наманганской и Ферганской) областей региона, невзирая на малые размеры их территории, приходилось до 1/4 всей валовой продукции сельского хозяйства, свыше 30% валового сбора хлопка-сырца, около 1/3 сбора плодов и ягод, 27% производства хлопкового волокна, свыше 90% шелковых тканей, 31% производства обуви и т.д. Узкая хлопковая специализация сопровождалась непропорционально низкой долей в производстве других сельскохозяйственных культур, в частности, в валовом сборе зерна доля Ферганской долины составляла 15%, в сборе бахчевых – 11%, в сборе винограда – 5% [4, с.3–4].

Развитие народного хозяйства Ферганской долины в советский период концентрировалось в агросекторе. Ситуация, сложившаяся в этом секторе, характеризовалась отсутствием эффективного механизма пользования земельными ресурсами (затратная структура ведения

хозяйства и использования водных ресурсов, экстенсивный метод хозяйствования, преобладание ручного труда, низкая урожайность – в 2-3 раза меньше, чем в развитых странах, и т.д.) [5, с.34.], что привело к постепенному выведению значительных площадей из оборота. Изжившая себя архаичная колхозно-совхозная система ведения хозяйства негативно сказалась во всех сферах, особенно, в животноводчестве. С 1990 по 1992 г. в хозяйствах страны производство мяса неуклонно снижалось – в среднем на 15-17% в год. В областях Ферганской долины этот показатель заметно превышал среднереспубликанские, составляя в Андижанской обл. – 43%, в Ферганской – 29% [5, с.44.].

Переход в конце советской эпохи на новые методы хозяйствования – на арендно-подрядные формы – не изменил ситуацию. Парадокс советского метода хозяйствования заключался в его неприспособленности к усвоению и распространению высоких результатов, он «игнорировал» эпизодичные высокие достижения. При росте урожайности потери не снижались, а наоборот увеличивались.

Например, в Наманганской обл. вследствие повышения урожайности в практику вошёл особый метод «избавления от излишков»: выращенный урожай капусты просто запахивали. Или другой пример: вследствие ожидания для сдачи собранного урожая на консервные заводы, доходившего до 4-х дней, уровень потери томатов достигал 60% [17, с.2.]. Существующие производственные мощности по переработке продукции не осиливали произведенную продукцию сельского хозяйства (автор неоднократно являлся очевидцем такого рода явлений в Андижанской обл).

Аналогичные тенденции наблюдались и в промышленном развитии региона, особенно, в плане ввода новых мощностей и производственных объектов. Так, например, в 1980-е годы интенсивному насыщению промышленностью подверглись города Ферганской обл. (Фергана, Маргилан, Коканд, Кувасай). В то же время в городах соседних Андижанской и Наманганской обл. промышленность не получила сколько-нибудь существенного развития [3].

Необходимо отметить, что производственный потенциал долины, как и республики в целом, специализировался на производстве сырья и полуфабрикатов. К началу 1990-х гг. по Ферганскому региону на их долю

приходились около 80% промышленной продукции. Подавляющее большинство потребительских товаров завозилось извне.

В свою очередь, централизация управления и планирования на все основные виды производства материальных благ и капитального строительства, а также распределение ресурсов, ограничивали права республик в решении собственных внутриреспубликанских проблем. Так, в промышленности Узбекистана около 10% продукции планировалось самой республикой, а остальные 90% – общесоюзными органами. Распределение производимых товаров, а также внешняя торговля монопольно осуществлялись центральными органами СССР [13, с.59]. Ведомственная принадлежность предприятий и организаций даже в крайне отдаленных регионах страны структурировалась в пользу Центра. Например, из 131 крупного промышленного предприятия Андижанской обл. 22 подчинялись союзным, 64 – союзно-республиканским и только 45 – республиканским органам [18, с.6].

Таким образом, иллюзия взаимовыгодного союзного разделения труда и узкой специализации производственных мощностей на практике лишь маскировала истинное экономическое положение Узбекистана в рамках единого народнохозяйственного комплекса. Вывоз сырья компенсировался «инъекциями» в виде дотаций и субвенций (на которые покупались товары, произведенные из местного сырья), а уровень промышленности, по меркам классического пути рыночного развития, к началу 1990-х гг. больше отвечал требованиям первого этапа индустриализации.

Демография региона – ведущий фактор системного кризиса социальной сферы.

Анализ демографической динамики края подтверждает прогнозы нарастания напряженности за сравнительно короткий период, вызванной быстрыми темпами роста численности населения в предшествующий этап развития.

Так, например, население региона с 1959 по 1991 г. выросло в 2,5 раза, с 2301,7 до 5725,1 тыс. человек, соответственно [19, с.23; 22, с.6,7]. Ферганская долина, являясь самым густонаселенным районом Узбекистана, в социо-демографическом плане сконцентрировала в себе высокий прирост населения вкупе с многодетностью, что привело к

возрастанию плотности населения до социально критического уровня (см. таб. 1).

Таблица 1

Численность семей и их группировка по численному составу в 1989 г.

	Число семей, тыс.	В том числе, численный состав семей					Средний размер семей
		2 чел.	3 чел.	4 чел.	5 чел.	6 и выше чел.	
В целом по республике	3415	409	433	570	509	1494	5,5
Андижанская обл.	281	26	28	41	45	141	5,9
Наманганская обл.	250	25	26	38	42	119	5,6
Ферганская обл.	370	43	44	59	59	165	5,5
Ферганская долина	901	94	98	138	146	425	5,7
В % от республиканского значения	26,4	23,0	22,6	24,2	28,7	28,4	

Примечание: Рассчитано по данным переписи населения 1989 г. (Источник: Совет Узбекистана. 1990. 15 июнь.)

Как следует из таблицы, сравнительный анализ среднего размера и состава семей свидетельствует о том, что показатели Ферганского региона по отношению к республиканскому были выше.

Это характеризуется:

- сохранением многолетней тенденции вступления в брак в относительно молодом возрасте (модальный возраст составлял для женщин – от 18 до 20 лет, для мужчин – от 21 до 23 лет) [4, с.32]. К 30 годам и до 50 лет в сельской местности подавляющее большинство населения состояло в браке;

- благоприятным соотношением полов. Высокая брачность при низкой разводимости (более 95% заключаемых браков – первые);

- репродуктивными установками населения. По данным социологических опросов, до начала 1990-х гг. на вопрос об идеальном представлении о количестве детей в семье: «Сколько лучше всего иметь детей в семье?», типичным ответом среди коренного населения был: «Чем больше, тем лучше» [32, с.7].

В результате не только выросла численность населения в малогабаритном регионе, но крайне негативные формы приняла его плотность (см. таб. 2).

Таблица 2

Плотность населения Ферганской долины (1 км²)

	1959	1970	1979	1989	1993	1989/ 1993
по республике	18,1	26,3	34,2	44,3	49,6	2,74 раза
Андижанская обл.	183,0	252,1	321,2	409,3	464,6	2,53 раза
Наманганская обл.	75,1	107,2	139,2	186,2	215,1	2,86 раза
Ферганская обл.	132,3	187,6	238,6	301,7	337,7	2,82 раза
Ферганская долина	119,8	173,4	215,6	299,0	339,1	2,83 раза
Ферганская долина/республика	6,6 раза	6,6 раза	6,2 раза	6,75 раза	6,83 раза	--

Примечание: Рассчитано по данным переписи населения 1989 г.; Народное хозяйство Республики Узбекистан в 1993 г. Статистический ежегодник. Т., 1994.

В таблице прослеживается характерная тенденция «эволюции» плотности населения как по республике, так и по региону, при этом густонаселенность последнего практически в семь раз превышает значение по республике. На союзном уровне Ферганская долина фактически оказалась лидером по данному показателю. Так, например, в 1990 г. по плотности населения Андижанская обл. занимала первое место в СССР (427,4 чел./кв.км), Ферганская – второе (313,6 чел./кв.км), Наманганская – пятое (197,2 чел./кв.км) [2]. Плотность населения выражалась, кроме того, в многолюдности административно-территориальных единиц, а также в плотности городских поселений. Например, из 37 районов трех областей (в Наманганской обл. – 11 и по 13 – в Андижанской и Ферганской обл.) в 24 из них (65%) насчитывалось более 100 тыс. чел. По республике данные показатели составляли 149,53 (35%), соответственно. Из 53 районов республики с численностью свыше 100 тыс. чел. на долю областей долины приходилось 24 (45% от республиканского значения) [14, с.61,62].

Несмотря на то, что степень урбанизированности долины в исследуемый период была ниже республиканского уровня (35% против 40%), в расчете на 1000 км² территории Ферганской долины приходилось 2,2 городских поселения, тогда как в среднем по республике – 0,5. Следует отметить, что этот показатель в разрезе отдельных частей долины

варьируется от 3,6 в Андижанской области до 1,6 – в Наманганской [4, с.13].

В целом, плотность городского расселения, а также средняя людность сельских населенных пунктов Ферганской долины была, соответственно, в 4,4 и 1,5 раза выше чем по республике. Это объясняется, прежде всего, небольшими размерами ее территории.

Уровень благосостояния населения и проблема занятости.

Высокий демографический рост и многочисленный состав семей вкуче с территориальными социально-экономическими особенностями привели к тому, что серьезной проблемой для региона в период «развитого социализма» стала массовая бедность. По подсчетам специалистов (произведенным в конце советского периода), население с доходом до 75 руб. потребляло меньше рекомендуемых норм: молочных продуктов – в 2,6 раза, яиц и овощей – в 1,7–2,0 раза, фруктов – в 2,4 раза [11, с.84].

По всем социально-экономическим показателям республика занимала одно из последних мест в СССР. К примеру, ощутимый разрыв наблюдался по уровню реальных доходов на душу населения. При средней величине семьи в 5-6 чел., из которых 3-4 – иждивенцы, 45% жителей Узбекистана имели к концу 1980-х гг. среднемесячный доход менее 75 руб., тогда как в целом по Союзу – 12% [20, с.94]. В 1990 г. совокупные доходы на уровне ниже прожиточного минимума имели около 70% населения республики, а в России и Украине – лишь 30% [4, с.8,9].

По Ферганскому региону доходы населения были еще ниже. Так, за 1984-1989 гг. доходы населения только Андижанской обл. практически не возрастали и составляли на одного жителя 60-66 руб. По данным анализа бюджетов семей, 68% семей колхозников и 40% рабочих и служащих имели доход до 50 руб. в месяц на человека [10, с.7,8]. Полевые исследования, проведенные в 1980-х гг., подтвердили, что жизненный уровень сельского населения, особенно Багдадского, Бувайдинского, Язъяванского, Кировского районов Ферганской обл., находился в черте бедности и выражался ростом числа многодетных семей с ограниченным семейным бюджетом и сокращением процента обеспеченных семей [3].

Бедность вызвала к жизни проблему недоедания. Фактическое душевое потребление основных продуктов питания в крае, особенно, мяса и молочных продуктов, яиц и даже фруктов было значительно ниже рекомендуемых норм как среднесоюзного, так и среднереспубликанского

уровня. К примеру, если республика по потреблению мяса на душу населения отставала от среднесоюзного уровня в 2 раза [13, с.39], то в городских агломерациях Ферганской долины этот показатель был почти в 6 раз ниже среднесоюзного в сельских – еще ниже [4, с.3,4]. Необходимая калорийность рациона обеспечивалась, в основном, за счет хлеба и хлебопродуктов – их потребление в 1,5 раза превышало рациональные нормы. Аналогичные явления прослеживались в обеспеченности материально-бытовыми услугами. В частности, уровни обеспеченности населения жильем, газом, питьевой водой, канализацией и т.п. – значительно разнились со среднереспубликанскими и, тем более, со среднесоюзными показателями [26, с.21].

Статистические материалы советского периода указывают, что уровень жизни и материальный достаток населения Узбекистана, как и по другим социально-экономическим показателям, в сравнении с европейской частью бывшего Союза были ощутимо ниже. При отсутствии частной собственности, учитывая особенности статистики советского периода, одним из главных критериев уровня жизни и достатка выступала обеспеченность населения предметами длительного пользования, хотя в условиях уравниловки доходы также имели немаловажное значение.

Анализ других статданных подтверждает, что Узбекистан, сравнительно с отдельными республиками бывшего СССР, заметно отставал по достатку. Так, в России, Казахстане, Грузии практически каждая семья имела холодильник, в Армении, Эстонии, Туркменистане, Латвии на 100 семей приходилось 106–112 холодильников, тогда как в Узбекистане каждая пятая семья обходилась без него [11, с.84]. Обеспеченность легковыми автомобилями по Союзу составляла в среднем в 1990 г. на 100 семей 19 шт. (в 1980 г. – 10 шт.), на 1000 чел. населения данный показатель равнялся 58 шт. (в 1980 г. – 30 шт.) [28, с.149]. По Узбекистану эти цифры составляли, соответственно, 11,9 и 21,9 шт. [23, с.86]. С учётом ситуации в Ферганском регионе можно заключить, что, по сравнению с республиканскими, в частности, с союзными показателями, обеспеченность ферганского населения по вышеуказанным предметам пользования имела наихудшие данные.

Деформация в размещении и развитии производительных сил и пренебрежительное отношение союзного руководства к социальным

нуждам населения Ферганской долины, как и в целом Узбекистана, актуализировало проблему занятости.

По отдельным данным, на рубеже 1980-1990-х гг. количество безработных в республике составляло примерно 1 млн. чел., или 14-15% занятого населения [30, с.32; 31, с.12]. По Ташкенту переизбыток трудовых ресурсов в 1985-1986 гг. составлял около 200 тыс. чел. [8, с.37]. Учитывая социально-демографическую специфику Ферганы, можно предположить, что уровень безработицы там превышал 20%. В других республиках СССР этот показатель не превышал 5,5% [31, с.12]. К этому также следует добавить низкую территориальную и профессиональную мобильность коренного населения, интенсивность миграции которого была в 2,5 раза ниже, чем русскоязычного населения [6, с.4].

Здесь нельзя обойти без внимания догматические принципы советской статистики, ориентированные на восхваление социалистической системы, сокрытие действительной картины в угоду господствовавшей идеологии, согласно которой при социализме безработицы не должно было быть. В результате замалчивания проблем, занятость трудоспособного населения республики находилась в регрессивном состоянии, уровень занятости трудоспособного населения республики на протяжении многих лет не превышал 75%. Тем не менее, более близкую к реальности картину углубления противоречивых тенденций в сфере занятости, особенно среди молодежи, можно проследить даже по данным официальной статистики того периода (см. таб. 3).

Таблица 3

Численность неработающей и неучащейся молодежи из числа выпускников средних дневных общеобразовательных школ (на 1 декабря, чел.)

	1981	1985	1986	1987	1989
в том числе по республике:	3406	4295	8221	8621	28551
Андижанская область	224	207	521	598	3174
Наманганская область	199	507	426	405	3983
Ферганская область	299	775	1495	1747	4291
Ферганская долина	722	1489	2442	2750	11448
Удельный вес от республиканского уровня, в %.	21,2	34,7	29,7	31,9	40,0

Примечание: Рассчитано по: Молодежь Узбекской ССР. Статсборник. Госкомитет УзССР по статистике. Ташкент, 1990. С. 93.

Как показано в таблице, в последнее десятилетие существования Союза численность неработающей и неучащейся молодежи из числа выпускников средних дневных общеобразовательных школ из года в год увеличивалась как в регионе, так и в республике в целом. Произведенные статистические подсчеты удельного веса безработных среди выпускников школ Ферганской долины (с 21,2% в 1981 г. до 40,0% в 1989 г.) свидетельствуют о том, что проблема занятости в регионе находилась в удручающем состоянии, особенно, на фоне других регионов республики.

Этносоциологические и этнодемографические исследования, проведенные осенью 1989 года и весной 1991 г. «Центром социальных и политических исследований» при Ферганском госуниверситете, также подтверждают рост безработицы в 1970-1980-е гг. среди допризывной и послепризывной молодежи, особенно, в сельских районах Ферганской долины. Этому, помимо демографических факторов, способствовало усиление земельного дефицита, засоление и выпадение из оборота значительной части традиционных пахотных угодий [3].

В результате нарастания кризиса в экономике политическая и общественная жизнь в стране стала обретать состояние слабо управляемого, почти неконтролируемого хаоса. На фоне разваливающейся социально-политической системы материальное благосостояние населения стабильно снижалось. Обострилось положение на потребительском рынке: спрос заметно опережал предложение. По всей стране наблюдались сбои в обеспечении населения продовольствием. Правовой вакуум, образовавшийся в результате экспериментов с «перестройкой», породил рост преступности (только в 1989 г. зарегистрировано 2,5 млн. преступлений, или на 32% больше, чем в 1988 г.) [12, с.43]. На фоне союзных показателей преступности республиканские показатели хотя и выглядели скромнее, но также свидетельствовали об увеличении негативных тенденций. Так, в 1990 г., в сравнении с 1985 г., число зарегистрированных преступлений выросло на 19%. Из них данные по средним и крупным хищениям государственного и общественного имущества выросли в 1,6 раз, преступления против личной собственности граждан, умышленные убийства и покушения на убийства – почти в два раза и т.д. Всплеск роста преступности приходится на последние годы существования СССР: 1989-й и 1990-й [21, с.150,151].

О глубинных причинах нараставшего с середины прошлого века системного кризиса (прогрессирующего спада производства, роста дефицита бюджета, гиперинфляции при низкой инвестиционной активности как результата возрастания напряженности на потребительском рынке), начавшегося параллельно с перестройкой, свидетельствуют проведённые анализы специалистов. Узбекским экономистом У. Рашидовым, был проведён сравнительный анализ относительно соотношения массы денег в распоряжении населения с одной стороны, с общей массой товаров и услуг населению, предлагаемых за деньги, с другой (см. таб. 4) [27, с.17.].

Таблица 4

Соотношение суммы вкладов населения и товарных запасов по СССР

Показатели	Ед. изм.	Годы					
		1969	1970	1980	1985	1988	1989
Сумма вкладов населения в Сбербанк	млн руб.	38,4	46,6	156,6	228,0	306,7	319,8
Товарные запасы в оптово-розничной торговле и промышленности	млн руб.	42,3	42,3	67,1	98,0	82,1	80,0
Коэффициент товарного покрытия денежной массы	%	90,7	90,7	233,2	232,6	361,4	399,4

С 1985 г. положение на внутреннем потребительском рынке стремительно ухудшается. Нарастает эмиссия денежных знаков, не имеющих товарно-материального покрытия на рынке. Например, в первом полугодии 1989 г. эмиссия составила 8,9 млрд. руб., а к концу года она удвоилась, превратившись в 18 млрд. руб. – на 56% больше, чем в 1988 г.; фактический рост цен на потребительские товары и платные услуги по сравнению с 1988 г. составил 2%. С учетом увеличения неудовлетворенного спроса (скрытой инфляции), масштаб инфляции в потребительском секторе достиг 7,5%. Дело дошло до того, что эмиссию стали планировать на предстоящий период; например, на 1990 г. она была запланирована в размере 10 млрд. руб. [27, с.18] Естественно, все эти процессы и манипуляции выразились в нарастающей инфляции, приобретшей, в конце концов, обвальнй характер.

Отмеченные тенденции негативно отражались на самоощущении граждан, подтверждением чему служат результаты изучения мнений населения «о перестройке социально-культурной сферы», проведенной в республике в 1990 г (см. таб. 5).

Таблица 5

Проблемы, вызывающие наибольшее беспокойство и неудовлетворенность (в % относительно числа опрошенных лиц)

№	Проблемы социально-бытовой сферы	по республике		Андижанская обл.		Наманганская обл.		Ферганская обл.		Среднее по Ферганской долине	
		всего	из них острые	всего	из них острые	всего	из них острые	всего	из них острые	всего	из них острые
1	Жилищные условия	41,5	12,6	47,4	21,6	28,5	8,6	50,0	8,6	41,9	12,9
2	Отсутствие коммунальных удобств: воды, газа, теплоснабжения канализации	34,1	4,7	62,0	3,8	39,2	10,2	34,9	0,9	45,3	5,0
3	Плохое обеспечение продуктами питания и их качество	73,9	13,7	84,5	13,6	83,9	5,4	69,8	3,2	79,4	7,4
4	Недостаток промышленных товаров и их качество	57,0	1,8	67,6	0,5	81,7	4,3	42,3	0,5	63,8	3,4
5	Рост цен на товары и услуги	73,5	14,2	93,9	7,5	89,2	26,9	59,2	8,8	80,8	14,4
6	Материальное положение семьи	46,4	16,1	59,2	35,2	54,3	25,8	45,0	16,2	52,8	25,8
7	Отношение между людьми разных национальностей	28,2	13,9	16,1	14,1	16,1	2,7	45,3	24,3	25,8	13,7

Примечание: Рассчитано по: Социально-культурная сфера / Бюро социологических исследований Госкомстата УзССР по статистике. – Ташкент, 1990. – С. 40-45.

Анализ этих данных свидетельствует, что наиболее актуальные проблемы по долине и Узбекистану в целом, можно поделить на 2 группы. Первая – имеющая прямое отношение к социально-бытовой сфере (с 1 по 6 вопр.), вторая – косвенное (7 вопр.). Результаты опросов по вопросам первой группы показали, что даже усредненные данные по республике ниже, чем по Ферганскому региону. На уровне области отдельные вопросы приняли наиболее острый характер. Здесь практически по всем показателям выделяется Андижанская обл.: проблемы обеспечения ТНП, состояние коммунальной сферы, материальное положение семьи и рост цен. Характер ответов на вопросы второй группы – состояние межнациональных отношений, республиканские значения выше региональных на 2,4 (всего) и 0,2 (наиболее остро).

В целом, необходимо отметить, что в результате недостаточного учета потребностей социально-экономического и культурного развития как отдельных республик и автономных образований, так и отдельных проблемных регионов – таких, как Ферганская долина, – привело к повышению уровня общественной неудовлетворенности, приобретающей порой конфликтный характер, о чем свидетельствуют события в Ферганской обл. в июне 1989 г., в Бухе, Паркенте и Андижане в 1990 г.

Практические меры по обузданию деструктивных явлений.

С приходом в конце июня 1989 г. к руководству республикой И.А. Каримова были приняты практические меры по разрешению выплеснувшихся на поверхность деструктивных проблем и противоречий, связанных с кризисом системы и глубокого излома социальной жизни. Новому руководителю республики удалось не только изменить ход событий (например, избежать масштабного межнационального конфликта в Ферганской обл.), но и предотвратить надвигающиеся угрозы от активизации религиозно-экстремистских организаций.

Сложившаяся в республике обстановка требовала принятия срочных мер по предотвращению катастрофического спада в экономике, смягчения противоречий в социальной сфере, предотвращению социальных конфликтов. Прагматичный подход нового руководства прослеживался в принятых превентивных мерах, направленных на сохранение правопорядка, обеспечение неотложных потребностей населения.

Одним из первых шагов стала передача 350 тыс. га земель дехканам в качестве приусадебных участков (Постановление ЦК Компартии

Узбекистана, Президиума Верховного Совета и Совета Министров Узбекской ССР от 15 августа 1989 г. № 258 «О дальнейшем развитии личных подсобных хозяйств колхозников, рабочих, совхозов, граждан и индивидуального жилищного строительства» [9, с.243]). Например, только за период 1989-1990 гг. 198,9 тыс. семьям Андижанской обл. (при скудных объемах земельного фонда) было выделено 17,2 тыс. га земли, из них 8,6 тыс. га – под индивидуальное строительство и 8,6 тыс. га – под личные подсобные хозяйства (далее ЛПХ)[18, с.33].

Легитимация в эти критические годы ЛПХ как самостоятельных элементов товарного хозяйства и признание работающих в них в качестве занятых общественно полезным трудом несомненно относится к одному из важнейших шагов на пути к развитию экономической базы республики в целях удовлетворения насущных потребностей населения в товарах и продовольствии. Известно, что на разных этапах существования «страны советов» ЛПХ признавалось дополнением к обобществленному хозяйству, но всегда административно ограничивалось за его неискоренимый частнопредпринимательский характер. Некоторые исследователи пытались доказать, что это-де «отмирающая», «переходная» форма [7]. На практике же ЛПХ являлись не только «дополнением», но существенным образом восполнили потребительскую корзину общества советской эпохи.

По некоторым оценкам, в Узбекистане в конце 1980-х гг. эти хозяйства, располагая 3% пашни, производили до 25% валовой продукции и до 33% национального дохода, создаваемого в сельском хозяйстве, 50% мяса, 64% молока, 44% овощей и т.д. [24]. Аналогичные тренды можно было наблюдать в Ферганской долине. Так, из 262,4 тысяч га орошаемых сельхозугодий Андижанской обл. в пользовании населения находилось 16,9 тыс. га, что составляет около 6%, а объем валовой сельхозпродукции на их долю приходился – 26%.

ЛПХ демонстрировали эффективность в землепользовании в несколько раз выше, чем в колхозах и совхозах. Например, в 1988 г с 1 гектара общественных земель было получено 2227 руб. валовой продукции, а с приусадебного гектара – 12095 руб. [9, с. 243]. При непростых социально-экономических реалиях переломного этапа эти хозяйства становились одним из ведущих источников поддержки продовольственной базы республики, что, в свою очередь, повышало их роль в решении острых социальных проблем и вызовов времени.

Учитывая это, руководство республики и в последующие годы проводило политику расширения земельного клина в ЛПХ. В результате уже к 1992 г. более 2,5 млн. семей либо впервые получили, либо расширили свои земельные наделы, а общая их площадь перевалила за 550 тыс. га, а средний размер приусадебного участка превысил 20 соток [16, с. 50]. Численность занятого в ЛПХ населения достигла 1,3 млн. человек, его удельный вес в составе вовлеченных в народное хозяйство трудовых ресурсов возрос до 14,2% [25, с. 80].

В целом, комплекс мер в виде Указов, Законов Президента и постановлений Верховного Совета и правительства республики на рубеже 1980-1990-х гг. был нацелен на самостоятельное решение важнейших народно-хозяйственных задач, на обеспечение социальной стабильности, политического суверенитета, экономической самостоятельности, национального возрождения. Конкретным выражением этого стали разработка и принятие государственной программы «Занятость», призванной остановить разрастающуюся безработицу, особенно, в Ферганской долине. В июле 1989 г. вышел Указ Президента об улучшении обеспечения сельского населения питьевой водой и природным газом.

Выводы:

- анализ социально-экономического состояния Ферганской долины на рубеже 1980-1990-х гг. выявил сложную социально-экономическую ситуацию, обусловленную: историческим наследием, дуальным характером экономико-демографических процессов, аграрной направленностью производства, преобладанием сельского населения. Это подтверждает предположения экспертов о том, что массовое внедрение хлопководства привело к серьезной комплексной архаизации, особенно, сельских районов. Итогом архаизации сельского хозяйства, по мнению современного российского исследователя А. Казанцева, стал кризис модели советской модернизации, наблюдавшийся в 1970–1980-е гг. В результате сочетания архаических социальных структур, отличавшихся высокой рождаемостью, с советской массовой системой здравоохранения республика оказалась в эпицентре демографического «взрыва» [15, с. 120–123];

- отсутствие у союзных планово-директивных органов дифференцированного подхода, основанного на комплексном учете исторического опыта, социально-экономической специфики, и, наоборот,

расточительного подхода к развитию и размещению производительных сил стало причиной накопления и обострения в Ферганской долине в концентрированном варианте противоречивых проблем, присущих не только Узбекистану, но и Центральноазиатскому региону в целом. Проводимая долгие годы советская национальная политика, накладываясь на тяжелейшее социально-экономическое положение народа, обусловила дестабилизацию социально-политической и межнациональной обстановки как в Узбекистане (особенно в Ферганской долине), так и в сопредельных территориях, породила «плеяду» конфликтных ситуаций;

- формировавшиеся на протяжении многих десятилетий проблемы и противоречия требовали адекватной реакции со стороны государства с его консолидирующим и мобилизационным потенциалом, как гаранта достижения стабильности и безопасности. Разработанные и осуществленные новым руководством республики практические шаги на исторически переломном рубеже 1980-1990-х гг. предотвратили дальнейшую эскалацию событий, заложив основы устойчивого мирного развития.

Использованные источники и литература:

1. Ferghana Valley The Heart of Central Asia / Edited by S. Frederick Starr, M.E.Sharpe Armonk. – New York-London : Routledge, 2011. – 512 p.
2. Абдуллаев Р. Почему ошибочны политическая и экономическая догмы узбекской «оппозиции»? – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://inosmi.ru/middle_asia/20110630/171425773.html#ixzz3bo4PFLgp
3. Абдуллаев Ш.М. Этносоциальные и этнополитические процессы в Ферганской долине. (Основные проблемы, тенденции и противоречия. 70-80-е годы XX в.): Автореф. дисс. док... ист. наук. – Т., 1994. – 53 с.
4. Алиакберова Н.М., Гольдфарб Б.Я., Эргашев А. Размещение населения Ферганской долины (демографический аспект). – Ташкент : Изд-во "Фан" Узбекской ССР, 1990. – 99 с.
5. Протоколы заседаний коллегии МСХ РУз, № 12 от 07.08.1993 – № 15 от 24.09.1993 // Архив Минсельхоза РУз, Оп. 1, Ед. хр. 101.
6. Бедринцев А.К. Региональные факторы перехода Узбекской ССР к рыночной экономике // Общественные науки в Узбекистане. – 1991. – № 3. – С.3-8.
7. Белянов В.А. Личное подсобное хозяйство при социализме. – М. : Экономика, 1970. – 184 с.
8. Бобожонова Д. Ўзбекистонда миллий ишчи кадрлар тайёрлаш тажрибасидан (Из опыта подготовки национальных рабочих кадров в Узбекистане) // Общественные науки в Узбекистане. – 1997. – № 3-4.
9. Государственный архив Андижанского области, Ф. 608., Оп. 2., Ед.хр. 2043.
10. Государственный архив Андижанского области, Ф. 608., Оп. 6., Ед.хр. 73.
11. Гурьев В.И. Основы социальной статистики: методы, система показателей, анализ. – М. : Финансы и статистика, 1991. – 176 с.

12. Ежегодник Большой Советской Энциклопедии. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – Вып. 34. – 556 с.
13. Зиядуллаев С.К. Прогнозирование экономического развития Узбекистана в условиях перехода к рыночной экономике. – Ташкент : Узбекситан, 1993.
14. Итоги всесоюзной переписи населения 1989 г. Численность и размещение населения УзССР. Госкомстат УзССР. – Ташкент, 1991.
15. Казанцев А.А. «Большая игра» с неизвестными правилами: Мировая политика и Центральная Азия. – М., 2008. – 251 с.
16. Каримов И.А. Узбекистан: Свой путь обновления и прогресса. – Ташкент : Узбекситан, 1992. – 78 с.
17. Клинова А. Многострадальный овощ // Правда Востока. – 1989. – 10 сентября.
18. Наринский К.М., Солиев А.С., Иминов Т.К., Мамадалиев Т.И. Жон Андижоним (Андижон вилояти ташкил топганлигининг 50 йиллигига бағишланади) (Родной Андижан. (Посвящается 50-летию Андижанской области). – Андижан, 1991.
19. Народное хозяйство Республики Узбекистан в 1993 г. Статистический ежегодник. – Ташкент, 1994.
20. Народное хозяйство СССР в 1988 г. Статистический ежегодник. – М. : Финансы и статистика, 1989. – 765 с.
21. Народное хозяйство Узбекской ССР в 1990 г. Стат. ежегодник. – Ташкент : Узбекситан, 1991. – 365 с.
22. Народное хозяйство УзССР за 70 лет Советской власти. – Ташкент : Узбекистан, 1987. – 333 с.
23. Основные тенденции и показатели экономического и социального развития Республики Узбекистан за годы независимости (1990–2010 гг.) и прогнозы на 2011–2015 гг. Статистический сборник. – Ташкент, 2011.
24. Правда Востока. – Ташкент, 1988. – 19 ноября.
25. Правовое государство – независимость, нация, экономика, идеология, политика / Под. ред. С. Жураева. – Ташкент, 1994.
26. Рахматуллаев Ш.М. Социально-экономические преобразования в городах Ферганской долины в условиях независимости (1991-1996 гг.): Автореф. дисс. канд... ист. наук. – Ташкент, 2000.
27. Рашидов У. О роли кооперации в стабилизации внутреннего потребительского рынка // Общественные науки в Узбекистане. – 1990. – № 11.
28. СССР в цифрах в 1990 г. – М. : Финансы и статистика, 1991. – 320 с.
29. Труд в СССР : Статистический сборник. – М., 1988.
30. Тухлиев Н. Бозорга ўтишининг машаққатли йўли. (Трудный путь перехода на рынок). – Ташкент, 1999.
31. Узбекистан: общая оценка страны. – ООН, 2003.
32. Убайдуллаева Р.А. Современные репродуктивные установки населения Узбекистана // Население Узбекистана: состояние, проблемы и перспективы. – Ташкент, 2012.
33. Узбекистан: общая оценка страны. – ООН, 2003.
34. Экономическое обозрение. – Ташкент, 2001. – № 8–9.

ЧАСТИНА II

МОДЕРНІЗАЦІЯ ПОСТРАДЯНСЬКИХ КРАЇН У КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛЬНИХ ТА РЕГІОНАЛЬНИХ ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

УДК 327 (73)+316.42

Чекаленко Л.Д.

ПИТАННЯ МОДЕРНІЗАЦІЇ В КОНТЕКСТІ ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ СНД

Чи заторкнула модернізація сучасні інтеграційні процеси простору СНД? Чи надасть можливість модернізаційний процес поглибити, вдосконалити і розвинути ННД, більшість з яких вже опинилися на небезпечній лінії доіндустріального розвитку, хоча претендували на постіндустріальний варіант? Ці та інші питання автор намагається висвітлити в поданій статті.

Ключові слова: ННД, постіндустріальний розвиток, модернізація, моделі, порівняння.

Чекаленко Л.Д. Вопрос модернизации в контексте интеграционных процессов СНГ

Затронула ли модернизация современные интеграционные процессы пространства СНГ? Предоставит ли возможность модернизационный процесс углубить, улучшить и развить ННД, большинство из которых уже оказались на опасной линии доиндустриального развития, хотя претендовали на постиндустриальный вариант? Эти и другие вопросы автор пытается осветить в данной статье.

Ключевые слова: ННД, постиндустриальный развитие, модернизация, модели, сравнение.

Chekalenko L.D. The issue of modernization in the context of integration processes in the CIS

Does the modernization concern current integration processes of the CIS? Will it provide an opportunity to deepen, improve and develop the NIS, most of which were already in a dangerous line of pre-industrial development, although claimed the postindustrial version? These and other questions the author tries to highlight in the submitted article.

Key words: NIS, post-industrial development, modernization, models, comparison.

Дослідження процесів на пострадянському просторі складає доволі сумну картину, в якій більшість країн поступово «сповзає» до доіндустріального розвитку. Такий стан є характерним для всіх площин життя новопроголошених країн – політичної, економічної, соціальної, культурного. Незважаючи на кількість інтеграційних об'єднань і здавалося

б відмінність інтеграційних моделей їхній рівень інтеграції не дозволяє розвинути власні економіки хоча б до показників радянського минулого. Причини цього лежать як на поверхні, так і, певною мірою, у глибині сучасних процесів розвитку зазначеного регіону. Серед таких причин вважаємо за необхідне виокремити: (1) неготовність пострадянських країн до переходу на ринкові рейки, запропоновані міжнародними фінансовими структурами; (2) збереження радянської системи владної вертикалі диктату і контролю як в окремих державах, так і у міждержавних об'єднаннях; (3) повернення до схем одноосібного керування, тоталітаризму, що є особливо характерним для країн азійського простору СНД та Російської Федерації. Паралельно з економічним і політичним диктатом запроваджено (4) недотримання прав людини, згорання будь-яких демократичних ознак. До зазначеного також додамо (5) різноплановість моделей розвитку ННД, (6) нестиківку зовнішньополітичних інтересів, (7) жорстку конкуренцію за ринки збуту; (8) глибоку залежність від енергоносіїв одних і нестачі водних ресурсів – інших; (9) тотальну залежність усіх країн від ядерної «парасольки» Російської Федерації.

Висунута концепція розвитку пострадянського (євразійського) простору реалізована не була. Створити військово-політичний та економічний союз нових незалежних держав не вдалося [6]. На пострадянському просторі протягом усіх наступних років домінуючою тенденцією розвитку були дезінтеграційні процеси як на регіональному, так і на субрегіональному рівнях. У відносинах між більшістю нових незалежних держав виникли гострі суперечності, які часом виявлялися у конфліктній формі. Потенціал конфліктогенності в їхніх взаєминах виявився дуже високим і продовжує наростати, роблячи військово-політичну інтеграцію неможливою.

Ташкентський Договір про колективну безпеку, започаткований у травні 1992 р. країнами-членами СНД і перетворений 2002 р. на Організацію Договору про колективну безпеку, виявився неспроможним змінити загальну тенденцію наростання напруженості навіть між країнами-учасницями ОДКБ. Про це свідчили відмова Азербайджану, Грузії та Узбекистану увійти в цю організацію, загострення відносин між Узбекистаном, що пізніше переглянув свою позицію і вступив в ОДКБ, і Таджикистаном, нерівні стосунки між Росією і Республікою Білорусь. Від участі в ОДКБ відмовляються України та Молдова, мотивуючи свою

позицію тим, що інтереси їхньої безпеки лежать в Європі, а не в Євразії. Туркменістан, заявивши про свій нейтралітет, принципово відмовився від членства в СНД, ЄврАзЕС і ОДКБ, хоча і бере участь у реалізації деяких конкретних програм, прийнятих цими організаціями. Хоча головним завданням ОДКБ є захист територіально-економічного простору країн учасниць договору спільними зусиллями армій і допоміжних підрозділів від будь-яких зовнішніх військово-політичних агресорів, а також від природних катастроф великого масштабу, проте багато пострадянських держав (Україна, Молдова, Азербайджан, Туркменістан, з 2009 р. - Грузія) відмовляються від вступу в організацію [7]. Як зазначено у «Стратегії національної безпеки РФ до 2020 року» [5], колективні сили ОДКБ готуються до захисту сировинних ресурсів у межах СНД і прилеглих регіонів. В умовах боротьби за ресурси не виключається можливість вирішення наявних проблем із застосуванням військової сили.

ЄврАзЕС. 31 травня 2001 р. у Мінську керівники Білорусі, Казахстану, Киргизії, Росії й Таджикистану оголосили про початок практичної діяльності нової міжнародної організації — Євразійської економічної спільноти. У процесі становлення ЄврАзЕС виявилися його лідери, своєрідний центр — Росія і Казахстан, навколо якого об'єднуються інші країни. Це зумовлено як економічними, так і політичними причинами. У загальному обсязі товарообороту Казахстану з країнами ЄврАзЕС на Росію припадає понад 95%. У структурі експорту й імпорту превалюють товари сировинного призначення: мінеральне паливо, неблагородні метали, зерно. ЄврАзЕС поступово мав набути рис конституційного утворення на зразок Євросоюзу, на досвід якого спирався.

Рішення в ЄврАзЕС приймаються більшістю голосів, при цьому, Росія має 40% голосів, Казахстан і Білорусь – по 22,5%, Киргизія і Таджикистан – по 7,5%. Росія, Білорусь і Казахстан узгодили 65% товарного асортименту, Киргизія і Таджикистан – 10%. Росія і Казахстан наполягають на тому, щоб ЄврАзЕС перетворилася на субрегіональну наддержавну міжнародну організацію. Про це свідчить розроблення правового механізму її функціонування, зокрема Договору про основи законодавства ЄврАзЕС та Положення про правові акти Міжпарламентської асамблеї (МПА) ЄврАзЕС.

На саміті організації 21 вересня 2004 р. у Москві учасники спільноти заявили про ліквідацію торговельних перешкод. На всі країни-члени

ЄврАзЕС було поширено російську систему ліцензування імпорту та експорту товарів, що фактично стало першим кроком до об'єднання ЄврАзЕС та створення Єдиного економічного простору (ЄЕП).

Недоліками ЄврАзЕС є неузгодження фінансової політики, відсутність єдиної транзитної політики, не узгоджена політика щодо приєднання до СОТ інших країн, крім Киргизії і Росії. ЄврАзЕС фактично дублює СНД, усі країни є конкурентами на третіх ринках, оскільки виробляють подібну продукцію з однаковими технічними характеристиками тощо.

Відроджений Митний союз (започаткований 1995 р.) з трьох держав – Росії, Казахстану й Білорусі – розпочав активну діяльність наприкінці 2011 р. Країни скасували більшість внутрішніх мит, користуються зниженою ціною на російську енергетичну сировину. Водночас, усі преференції і вигоди від утвореного митного простору одержує Російська Федерація. З 01 січня 2011 р. був запущений механізм Митного союзу у торгівлі з третіми країнами. Таким чином, трійка країн МС почала інтеграцію з утворення митного союзу щодо третіх держав, остаточно не узгодивши внутрішні процедури.

Фахівці пропонують реалізовувати сценарій Зони вільної торгівлі не з МС, а з усіма учасниками СНД, повернувшись до моделі 1993 р., коли всі 12 країн тодішніх учасниць СНД підписали Договір про економічну інтеграцію, першою сходинкою якої передбачалося утворення зони вільної торгівлі. Російський парламент заблокував прийняття цього договору: не ратифікував документ, пояснивши його невідповідність для самої Росії.

У Митному союзі Росія має переважну кількість голосів (квоту) при вирішенні питань союзу – 57% порівняно із своїми партнерами: Республіка Білорусь і Казахстан мають по 21,5% голосів. Нагадаємо, що в ЄврАзЕС Росія має 40% голосів, а її партнери по 12,5% і 7,5%. Тобто, **для Митного союзу Росією збільшено кількість власних переваг в процесі прийняття рішень при голосуванні.** По-друге, 1 вересня 2010 р. у МС набула чинності Угода про встановлення і застосування порядку зарахування і розподілу сум увізних мит зборів (інших мит, податків і зборів, що мають еквівалентну дію), за якою (ст.5) нормативи ввізних мит для кожної Сторони встановлюються у таких розмірах: Білорусь – 4,7%, Казахстан – 7,33%, Російська Федерація – 87,97% (2) [1]. Це означає, що Росія вже отримує від впровадження правил МС левову частку

надходжень. В МС вже створені наддержавні органи: Міждержавна Рада, Комісія Митного союзу, які диктуватимуть правила гри. Україна, як і Киргизія і Росія є членами Світової організації торгівлі і отже участь в МС є можливим лише на умовах СОТ, що означає прийняття країнами МС однакових умов. А низка двосторонніх угод про вільну торгівлю у випадку приєднання до МС мають бути переглянуті.

Російські експерти також визнають допущені прорахунки, що низка рішень в ЄврАзЕС (який виріс з Митного союзу Росії, Казахстану, Білорусі 1995 р. і з вступом Киргизії, Таджикистану, Узбекистану перетворений на організацію у 2000 р.) були вимушеними, викликаними геополітичними інтересами Росії. До цього можна додати, що практично всі позиції ЄврАзЕС експертами оцінюються негативно. ЄврАзЕС НЕ вдалося вирівняти ввізні мита на більшість товарів, країни-члени НЕ узгодили фінансові політики, НЕ має єдиної транзитної політики, НЕ запроваджені транспортні коридори, НЕ узгоджені позиції щодо вступу в СОТ, що учасники ЄврАзЕС заявили як основну мету об'єднання. Відомий російський економіст В. Іноземцев піддає сумніву коректність розрахунків щодо стрімкого зростання ВВП у теперішньому Митному союзі (як відомо, Митний союз – є складовою ЄврАзЕС) [2].

Захисники і впроваджувачі посування України до членства в МС доводять значну вигоду, яку будемо отримав Україна від такого членства. Однак, висунуті аргументи і розрахунки спираються на обіцяну низьку ціну на енергоносії, яку начебто для України має запровадити Росія (за газ – до 180 доларів /1000 м куб., або навіть і нижчою, наближеною до внутрішніх цін Росії для власного споживача).

Щодо інтеграційних перспектив України тодішній президент Росії Д. Медведєв зазначив (18 травня 2011 р.): «..если Украина, например, выберет европейский вектор, то ей, конечно, будет труднее находить какие-то развязки в рамках единого экономического пространства и Таможенного союза, в котором принимают участие Россия, Казахстан и Белоруссия. Потому что это другое интеграционное объединение», - добавил он. - «Ну, нельзя быть везде. Или там, или там. Нельзя сидеть на двух стульях, нужно делать какой-то выбор» [3].

Розглянемо можливість реалізації модернізаційних проектів на двосторонньому рівні. Отже, **двосторонній проект інтеграційного об'єднання двох держав СНД – Росії й Білорусі**. Союзна спільнота Росії і

Білорусі була проголошена 2 квітня 1996 р. в часи самоідентифікації колишніх радянських республік, пошуку схем майбутнього розвитку, «свободи й анархії» на пострадянському просторі. Це був час, коли за влучним висловлюванням О. Лукашенка, «влада валялася під ногами. І тільки лінивий не хотів її підняти». Пізніше об'єднання назвали Союзом Росії і Білорусі (Договір від 2 квітня 1997 р.).

У межах Союзної держави створено структурні органи: Вища рада Союзу, Виконком, Парламентські збори. Вищу державну раду очолює голова, яким по чергово мають бути глави держав. Також запроваджене голосування: одна держава – один голос. Представницьким і законодавчим органом є двопалатний парламент: Палата Союзу – по 36 членів від кожної держави, а Палата представників – 75 членів від Росії і 28 від Білорусі. Зрозуміло, що Білорусь за чисельністю населення є набагато меншою порівняно з Росією, і вже в цьому розкладі палати представників союзної держави бачимо, що **білоруських голосів втричі менше за російські**. Отже, напрошується і прямий висновок: які рішення ухвалюватимуться під час голосування спільним російсько-білоруським парламентом? Зрозуміло, що більшість рішень буде на користь Росії.

Зазначимо, що у світовій економіці Росія й Білорусь посідають досить скромні позиції. Сукупна частка країн СНД у світовому експорті становить ледве 2%, з яких на Росію припадає 1,2—1,3%, а на комерційні послуги – 0,8%. Світовий експорт зростає за рахунок торгівлі автомобілями і готовими виробами. Розвиток Білорусі йде таким самим шляхом, а Росія торгує переважно сировиною. Росія в експорті поступається Білорусі за часткою машин і обладнання утричі (!). Білорусь широко експортує хімічну продукцію, а Росія – лише добрива. Росія удвічі перевищує ввезення продуктів харчування, і за рахунок імпорту продовольства вона формує половину ресурсів роздрібного товарообороту. Імпорт Росії складається переважно не з інвестиційного обладнання, а автомобілів і товарів широкого вжитку. Білорусь забезпечує себе валютними ресурсами за рахунок експорту готової продукції і послуг. 80% продукції промисловості Білорусі експортувалося. **Білорусь обрала шлях модернізації і конкурентоспроможності економіки, зближення національних стандартів зі світовими вимогами.** 45% витрат на науку спрямовується на підвищення конкурентоспроможності. Продукція машинобудування і приладобудування на 70–80% відповідає світовим

стандартам. Якщо Росія не поновлює втрачених галузей, що ліквідувалися, то в Білорусі все намагаються зберегти і налагодити.

У Росії спостерігалось швидке згорання державного сектору на користь приватного, для якого СНД не становить інтересу. Водночас у переході до ринку сировинний експорт Росії виявився вигіднішим від продукційного експорту Білорусі.

Позитивом відбилися на російській економіці рішення В. Путіна про повернення капіталу з офшорних зон (приклад ЮКОСА), притиснення російських олігархів.

Отже, союзна держава важко долає перепони економічного й політичного єднання. Причинами такого стану передусім є штучне об'єднання двох держав без достатнього бажання згори за політичними, а не економічними важелями; нерівновагові характеристики геополітичного, економічного й соціального характеру. Не додають оптимізму обом сторонам і різні погляди на сутність об'єднаної держави, засади її розвитку, політичні устремління, економічні питання. Гальмівним чинником можна вважати й різнопланові економічні моделі розвитку обох держав: у Росії – ліберально-демократична економічна модель, у Білорусі – централізована державна економіка.

На противагу періодичному економічному протистоянню на двосторонньому рівні, **Білорусь є стратегічним партнером Росії в Митному Союзі, де має квоту лише 21,5% голосів при прийнятті рішень, ЄврАзЕС (відповідно, 12,0%),** в безпекових питаннях і перш за все в межах ОДКБ. Країна бере активну участь у діяльності Міждержавної комісії військового співробітництва країн-учасниць ОДКБ, що передбачає інтеграцію Організації з ЄврАзЕС. Отже, основне навантаження щодо захисту білоруських інтересів за межами країни, а також матеріальне утримування всіх згаданих безпекових структур припадає на Російську Федерацію [4]. Активну участь - радниками, спостерігачами, технікою - Білорусь заявляє і в ударних військових формуваннях ОДКБ - Колективних силах оперативного реагування (КСОР). Це - високомобільні, оперативні, універсальні, оснащені найновішою технікою військові об'єднання. До них додаються колективні миротворчі сили ОДКБ за Угодою про миротворчу діяльність, що набула чинності з 15 січня 2009 р. Основну частину КСОР становлять російські військові – близько 8 тис. осіб. Білорусь надає ОДКБ свої ППО, РЛС «Волга».

Попередній аналіз процесу формування й реалізації інтеграційної схеми спільної держави Росії і Білорусі настановує на певні висновки.

1. Союз формується у домінуванні політичних факторів. Етапи інтеграції виведено не як етапи економічної взаємодії, взаємопроникнення і злиття, а як етапи розвитку державно-правових відносин. Співтовариство, Союз, Союзна держава є політичними моделями, не завжди успішно апробованими на практиці. Складається враження, що й досі керівники Росії й Білорусі не дійшли кінцевого визначення: яку форму державного устрою вони обирають, що ж збираються будувати? Федерацію чи конфедерацію? Поки зупинилися на «м'якій конфедерації», про що записано в проекті спільної Конституції, який обговорюється вже понад десять років.

2. Негативні наслідки в історії становлення спільної держави залишили проекти політиків і учених про включення Білорусі до складу Російської Федерації в якості 90 губернії, хоча більшість білорусів не сприймають ідею повного злиття через втрачання Білоруссю суверенітету тобто міжнародної правосуб'єктності.

3. Негативу додають проблеми у співпраці протилежних економічних моделей двох держав, часті торгівельні війни, блокування Білорусі, яка глибоко узалежнена від надходження валюти. Таким чином, якою б форма чи модель міждержавного об'єднання не була, Росія гратиме в союзі з відомих причин лідируючу роль.

4. Союзна держава Росії й Білорусі є спробою реалізації моделі механічної інтеграції, яка на відміну від органічної інтеграції не несе елементів добровільного і взаємовигідного об'єднання диференційних частин в єдине ціле, поступовості і субсидіарності – прийняття на себе відповідальності за дії і рішення іншої сторони, допомоги заради самопомоги тощо.

Використані джерела та література:

1. Інформаційно-аналітичні матеріали до парламентських слухань на тему: «Про стан і перспективи розвитку економічних відносин з ЄС (зона вільної торгівлі) та Митним союзом». Аналітична довідка щодо умов співробітництва між Україною та Митним союзом Республіки Білорусь, Республіки Казахстан та Російської Федерації. – К. : Кабінет Міністрів України, лист №2965/0/2-11 від 18.03.11. – С.17.
2. Иноземцев В.Л. Современное постиндустриальное общество: природа, противоречия, перспективы [Учеб. пособие для студентов вузов] / В.Л. Иноземцев. – М. : Логос, 2000. 304 с.

3. Корнилов В. Что не обсудили Медведев и Янукович? / Виктор Корнилов // Газета 2000. – 2010. – №21. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.2000.ua/modules/pages/files/21511_456258.pdf
4. Организованная неприступная группировка // ОДКБ создает мощный ударный кулак в Центральной Азии. – Коммерсант. – 2009. – 29 мая.
5. Стратегия национальной безопасности Российской Федерации до 2020 года.. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://rg.ru/2015/12/31/nac-bezopasnost-site-dok.html>
6. Чекаленко Л.Д. Митний Союз (СНД) – ЗВТ (ЄС) спроба порівняльного аналізу / Л.Д. Чекаленко // Світові інтеграційні процеси в умовах трансформації міжнародних систем. – К. :ДАУ, 2013. – С.286-291.
7. Чекаленко Л.Д.. Зовнішня політика України : Підручник / Л.Д.Чекаленко. – К. : ДАУ, 2015. – С. 138.

УДК 338.22.021.4

Бондарець М.В.

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ОЦІНКИ СТАДІЙНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ ПОСТРАДЯНСЬКИХ ТРАНЗИТИВНИХ КРАЇН

У статті застосовано предметно-емпіричний підхід до аналізу стадій модернізації деяких пострадянських країн, у тому числі України за методикою, розробленою Центром дослідження модернізації Китайської академії наук та адаптованою науковими установами даних країн. Проаналізовано фактори, що перешкоджають досягненню даними країнами відповідних показників індексів модернізації провідних країн, аргументовано необхідність переходу від стадії індустріалізації до інноваційної моделі розвитку

Ключові слова: *пострадянські транзитивні країни, індекс первинної модернізації, індекс вторинної модернізації, інтегрований індекс модернізації, інноваційна модель розвитку.*

Бондарець М.В. Методологические подходы к оценке стадийной модернизации постсоветских транзитивных стран

В статье применен предметно-эмпирический подход к анализу стадий модернизации некоторых постсоветских стран, в том числе Украины по методике, разработанной Центром исследования модернизации Китайской академии наук и адаптированной научными учреждениями данных стран. Проанализированы факторы, которые препятствуют достижению данными странами соответствующих показателей индексов модернизации ведущих стран и аргументировано необходимость перехода от стадии индустриализации к инновационной модели развития.

Ключевые слова: *постсоветские транзитивные страны, индекс первичной модернизации, индекс вторичной модернизации, интегрированный индекс модернизации, инновационная модель развития.*

Bondarets M.V. Methodological approaches to the evaluation of the stadial modernization of the transitive post-Soviet countries

The article used subject-empirical approach to the analysis of the stages of modernization of some post-Soviet countries, including Ukraine by the method developed by the Research Center of modernization of Chinese Academy of Sciences and adapted by the

scientific institutions of these countries. Factors that hinder the achievement of relevant performance index of modernization by these countries are analyzed and the need to move from the stage of industrialization and existing export-oriented development model to innovative development model is argued.

Keywords: *transitive post-Soviet countries, index of the primary modernization, index of the secondary modernization, integrated index of modernization, innovative development model.*

На сучасному етапі глобального розвитку термін «модернізація» часто відноситься до аналізу змін, що відбуваються на різних щаблях соціально-економічного устрою, мають різні результати: від оновлення та прогресу у певній сфері життєзабезпечення до комплексної реорганізації усієї соціокультурної системи. Цікавим та недостатньо розробленим методологічним завданням залишається кількісна оцінка рівня модернізації країни або регіону, яка допомагає більш конкретно визначити ступінь їхньої модернізації.

Більшість пострадянських країн, зокрема Україна, опинилися перед необхідністю зміни моделі розвитку, пошуку нових ефективних стратегій модернізації та реформування соціально-економічного устрою. У зв'язку із цим актуальним є виявлення та порівняння сучасного рівня модернізації цих країн з розвинутими країнами з метою виявлення факторів, що гальмують процеси модернізації.

Протягом останніх років проблемам модернізації економіки як провідних так і транзитивних країн присвячено багато досліджень і наукових праць. Розкриттю закономірностей і тенденцій розвитку світової економіки в умовах глобалізації, інноваційного розвитку, модернізації в українській економічній літературі присвячено роботи О. Білоруса, В. Геєця, А. Кінаха, та інших. Серед зарубіжних дослідників цією проблематикою займалися М. Делягін, С. Губанов, М. Любушин, А. Амосов, С. Кигельман. Імперативи структурної й інституціональної модернізації російської економіки досліджено в працях російських вчених В. Губанова, В. Наймушина. Аналіз сучасних концепцій модернізації промисловості здійснено російськими дослідниками О. Романовою та Ю. Лавриковою. Проблеми формування ефективних стратегій модернізації країн з транзитивною економікою розглядають вітчизняні вчені О. Білорус, В. Гесьць, А. Гальчинський, А. Філіпенко, В. Будкін, М. Дудченко. Структурну модернізацію та інвестиційну-інноваційну політику в рамках стратегій розвитку економік перехідного періоду досліджують А. Задоя та

В. Білоцерківець. Адаптацію методики, розробленої Центром дослідження модернізації Китайської академії наук здійснено науковими установами пострадянських транзитивних країн, зокрема Інститутом економіки промисловості НАН України, проаналізовано в працях російської дослідниці Л. Ласточкиної.

Метою даного дослідження є порівняння рівня модернізації пострадянських транзитивних країн з авангардними країнами, виявлення стадії модернізації перехідних країн за допомогою сучасних методик.

Однією з методик оцінки рівня модернізації будь-якої країни або регіону є його визначення порівняно з більш розвинутими територіями. Це завдання за допомогою емпіричного підходу вирішує аналіз стадій модернізації у світі за методикою, розробленою Центром досліджень модернізації Китайської академії наук. Згідно з нею, на основі 23 статистичних показників розраховуються три індекси модернізації: індекс первісної модернізації (індустріальна модернізація), індекс вторинної модернізації (інформаційна модернізація) та інтегрований індекс модернізації (оцінка взаємодії первинної та вторинної стадій модернізації) [5]. Ця методика адаптована науковими установами деяких пострадянських країн, зокрема для українських реалій її було використано Інститутом економіки промисловості НАН України.

Звернемося до Таблиці 1, де представлені відомості щодо постадійної модернізації деяких пострадянських транзитивних країн, зокрема Росії, Білорусі, України, Казахстану, Вірменії і Киргизії.

Таблиця 1

Показники модернізації у деяких пострадянських країнах у 2000-2010 рр. [6,1]

Роки	Величина Індексу			Місце		
	2000	2005	2010	2000	2005	2010
Індекс первинної модернізації						
Росія	91	97	99,8	52	41	43
Україна	94	98	99,5	44	40	44
Білорусь	93	94	97	45	49	53
Казахстан	90	94	99	55	51	46
Вірменія	82	85	88	70	72	75
Киргизія	71	77	85	86	85	80
Індекс вторинної модернізації						
Росія	57	66	71	29	29	29
Україна	55	59	61	32	37	37

Білорусь	51	58	61	39	38	37
Казахстан	41	48	48	51	49	56
Вірменія	36	43	48	67	64	54
Киргизія	32	45	37	76	56	79
Інтегрований індекс модернізації						
Росія	54	58	66	37	39	36
Україна	52	55	56	45	41	48
Білорусь	47	54	55	52	43	51
Казахстан	43	46	48	55	58	65
Вірменія	37	41	48	70	68	62
Киргизія	36	45	40	72	62	79

Рівні індексів: більше 81 – високо розвинуті країни; від 52 до 80 – середньо розвинуті (верхня третина (72-80), середня третина (62-71), нижня третина (52-61)); від 31 до 52 – попередньо-розвинуті [6].

Первинна модернізація характеризує перехід від аграрного суспільства до індустріального (індустріальна модернізація). Вторинна – від індустріального суспільства до постіндустріального, тобто до «суспільства знань» (інформаційна модернізація). Інтегрований індекс модернізації оцінює координовану взаємодію первинної і вторинної стадій модернізації.

Росія є лідером серед представлених у Таб.1 країн. Її рівень первинної модернізації впритул наблизився до 100% реалізації первинної модернізації – це рівень, якого досягли двадцять країн лідерів (США, Канада, Австрія, Нова Зеландія, Німеччина, Франція та інші розвинуті країни) у 1960-х роках. Незважаючи на зростання індексу первинної модернізації (ІПМ) у 2010 р., Росія, Україна та Білорусь опустилися у рейтингу на декілька позицій вниз. Це свідчить про те, що модернізація в інших країнах у цей період відбувалася швидше. Казахстану не вистачило всього 1% до досягнення рівня первинної модернізації і він зайняв 46 місце у світовому рейтингу. Вірменія та Киргизія отримали більш низькі рейтинги серед 103 країн, які було досліджено. Що стосується України, то за оцінками експертів, у країні відбувається «розквіт» первинної модернізації, яка триватиме приблизно до 2020 р. [1].

Аналізуючи величину індексу вторинної модернізації (ІВМ), зауважимо, що у період, який досліджуємо, Росія стабільно займала 29 місце та входила у список тридцяти провідних країн світу. При цьому, її ІВМ значно зріс – на 14 пунктів. Інші країни суттєво відстають від Росії:

Білорусь та Україна відповідали нижній частині середнього рівня індексу ІВМ, а Казахстан, Вірменія і Киргизія – попередньо розвинутому рівню (індекс от 31-51). У 2000–2010 рр. ІВМ Росії зріс с 61 до 72 , тобто був подоланий його серединний рівень і Росія обігнала такі середньо розвинуті східноєвропейські країни як Польща (у 2000 р.), Угорщина (у 2005 р.) та зрівнялася з Чехією (за даними 2010 р.) [4, с. 198].

Інтегрований індекс модернізації (ІМ) має низькі значення для всіх країн, що нами досліджуються: в Росії його величина за 10 років збільшилась на 12 пунктів, що дозволило їй перейти з рівня нижче середнього на середній. В Україні, Білорусі, відбувся ріст з попередньо розвинутих до нижньої треті середньо розвинутих. Казахстан і Вірменія дещо підвищили свій рівень у групі попередньо розвинутих країн. У цьому рейтингу помітно відстає Киргизія, ІМ якої, залишається низьким на протязі усього даного періоду.

Головним фактором, що перешкоджає досягти 100% значення ІМ у Росії є низький рівень очікуваної тривалості життя (ОТЖ), який перевищив поріг у 70 років, (що є стандартом для ІМ) лише у 2012 р. У Киргизії ОТЖ став відповідати міжнародному рівню також у 2012 р., однак, для повної реалізації ІМ країні не вистачає досягнення відповідного високого рівня й по іншим показникам, наприклад – зростанню ВВП. У Вірменії та Білорусі тривалість життя є достатньо високою – 74,3 та 72,2 роки відповідно у 2012 р., однак відстають інші показники. У Казахстані ОТЖ поступово наближається до порігового показника (69,6 у 2012 р.). В Україні показник тривалості життя у 71 рік було досягнуто у 2011 р. Дані щодо ОТЖ у деяких пострадянських країнах наведені у Таблиці 2.

Таблиця 2

Прогнозована тривалість життя у деяких пострадянських країнах, років

Країна	2000 р.	2005 р.	2009 р.	2010 р.	2012 р.
Вірменія	72,9	73,5	73,9	74,1	74,3
Білорусь	69	68,8	70,5	70,4	72,2
Росія	65,3	65,4	68,8	68,9	70,2
Киргизія	68,5	57,9	69,1	69,3	70
Казахстан	65,5	65,9	68,5	68,4	69,6
Україна	67,9	68,1	68,2	68,3	71,15

Процеси модернізації в пострадянських транзитивних країнах гальмує ще один показник – низький рівень ВВП порівняно зі світовими

стандартами. Так рівень ВВП за паритетом купівельної спроможності (ПКС) на душу населення складає 42,6% від стандарту в Росії, біля однієї третини в Казахстані та Білорусі, а в Україні, Вірменії та Киргизії ще менше від стандарту (середнє значення ВВП 20 провідних країн). Дані щодо ПКС пострадянських транзитивних країн наведені у Таблиці 3.

Таблиця 3

ВВП по ПКС на душу населення в деяких пострадянських країнах у 2010 р., дол. США [2]

Країна	ВВП по ПКС, дол. США	% від стандарту
Росія	15900	42,6
Білорусь	13400	35,9
Казахстан	12500	33,5
Україна	6560	17,6
Вірменія	5800	15,5
Киргизія	2200	5,9
Стандарт	37322	

Українські економісти вважають, що майбутнє планування соціально-економічного розвитку має відбуватися на основі регіонів, тому що ЄС, курс на приєднання України до якого, вже остаточно визначений, з точки зору соціально-економічної представляє собою сукупність регіонів. Для цього необхідно розробити пакет регіональних програм, націлених на проривний інноваційних розвиток. Аналізуючи досвід розвинених країн, треба враховувати, що постіндустріальна модернізація супроводжувалася деіндустріалізацією, яка передбачала виніс та розміщення у країни, що розвиваються, галузей «третього технологічного укладу», що сьогодні є традиційними для України: металургії, низькотехнологічної хімії, енергетики тощо та складають майже 60 % її промислового потенціалу. Разом з тим, доля високотехнологічних наукоємних галузей у структурі промисловості не перевищує 5 %.

Точки зору вітчизняних експертів на механізми стимулювання інноваційного розвитку дещо різняться. Цікавою є думка Б. Данілішина, який пропонує змістити вектор докладання зусиль з розвитку окремих галузей до проривних технологій та інновацій, навколо яких необхідно відбудовувати механізми підтримки. Адже нова технологія може бути впроваджена і в металургії, і у видобувній промисловості, і в космічній галузі, а результатом буде зміна конкурентної позиції країни у світі [3].

Узагальнюючи, варто зазначити, що процеси модернізації у пострадянських транзитивних країнах гальмує низька факторів, серед яких: низька очікувана тривалість життя та низький рівень ВВП порівняно зі світовими стандартами. Для того, щоб найближчим часом (5-7 років) будь-яка з пострадянських країн увійшла до фази вторинної модернізації необхідно координувати інвестування у розвиток обох стадій, тобто забезпечувати зростання інтегрованого індексу. Зволікання з оновленням та модернізацією економіки у транзитивних країнах може призвести до того, що потенціал первинної модернізації буде повністю вичерпаний, після чого наступить стагнація, а потім – демодернізація.

Використані джерела та література:

1. Будущее Украины через китайскую призму. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://gazeta.zn.ua/internal/buduschee-ukrainy-cherez-kitayskuuyu-prizmu-.html>
2. ВВП на душу населения 2010. – [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://informatsiya.ru/tab1/567vvp-na-dushu-naseleniya-2010.html>
3. Данілішин Б. Час модернізації: де українська наука? [Електронний ресурс]. – Режим доступа : http://society.lb.ua /science/2016/02/ 26/328971 _chas_ modernizatsii_de _ukrainska.html
4. Ласточкина Л.М. Модернизация в России и странах Евразийского экономического союза / Л.М. Ласточкина // Материалы международной интернет-конференции «Межрегиональное сотрудничество в формирующемся евразийском экономическом пространстве» г. Вологда, 16-20 июня 2015 г. – С.195-201.
5. Хэ Чуныш. Обзорный доклад о модернизации в мире и Китае (2001-2010) / Чуныш Хэ, пер. с англ под общ. ред. Н.И. Лапина. – М. : Весь мир, 2011. – 250 с.
6. Feng Z. World Modernization Indexes 1950 to 2010 Proceedings / Z. Feng, H. Chuangi. – 2013. – P. 68-87.

УДК: 327(4-672+1-622):474(043)

Володькин А.А.

ОПЫТ ТРАНСФОРМАЦИЙ БАЛТИЙСКИХ СТРАН В ХОДЕ ПОДГОТОВКИ К ВСТУПЛЕНИЮ В ЕС И НАТО

В статье рассматривается вопрос о связи происходивших в Литве, Латвии и Эстонии в 1990-х – начале 2000-х гг. трансформаций в экономической, политической и военной сферах с процессами их интеграции в ЕС и НАТО, проанализированы движущие силы формирования курса на евроатлантическую интеграцию в этих странах и основные отличия их подходов к формированию доктринальных основ внешней политики и национальной безопасности, проведению приватизации и формированию национальных вооруженных сил от соответствующих процессов в государствах СНГ.

Ключевые слова: страны Балтии, Литва, Латвия, Эстония, европейская интеграция, евроатлантическая интеграция, переходные процессы

Volodkyn AA Experience of transformation of Baltic countries in the course of Preparations for Entry into EU and NATO

The article considers the question of the Baltic states' economic, political and military transformations' in 1990-s – early 2000-s interdependence with the processes of their integration into the EU and NATO. There are analyzed driving forces of the course for Euro-Atlantic integration formation in Lithuania, Latvia and Estonia, as well as the main differences between their approaches to establishing the basics for national security and foreign policy doctrines, pursuit of privatization and creation of the national armed forces and the same processes in the CIS states.

Keywords: *Baltic states, Lithuania, Latvia, Estonia, European integration, Euro-Atlantic integration, transition process*

Тема интеграции государств Балтии в евроатлантические структуры интересна тем, что на сегодняшний день они являются единственным примером достижения полноправного членства в ЕС и НАТО среди стран, некогда являвшихся частью СССР. Не секрет, что о своих намерениях присоединиться к этим международным структурам не раз заявляли и некоторые другие постсоветские государства – Грузия, Украина, Молдова. Однако, ни одной из них пока не удалось добиться даже статуса официального кандидата на вступление, не говоря уже о начале обсуждения конкретных сроков и условий принятия. Таким образом, опыт Литвы, Латвии и Эстонии является во многом уникальным, уже самим этим фактом заслуживая пристального внимания исследователей.

Начнем с вопроса о движущих силах, стоявших за формированием курса на евроатлантическую интеграцию стран Балтии, в частности, о роли в этом процессе политических элит и общественной поддержки. Хотя в официальных выступлениях балтийских лидеров на международных форумах регулярно подчеркивалось, что стремление их стран к вступлению в ЕС и НАТО стало результатом широкого национального консенсуса по этим вопросам, сейчас среди исследователей (как российских, так и балтийских) распространено мнение, что евроатлантическая интеграция являлась проектом именно политических элит стран Балтии [1; 3; 12]. Роль же широкой общественности в этом процессе была довольно скромной. Так, литовский исследователь Р. Вилпишаускас отмечает, что процесс интеграции в ЕС полностью находился в руках политических элит, главным мотивом для которых были политические вопросы, а не соображения экономической выгоды или структуры торговых связей. Различные экономические группы интересов в странах Балтии (бизнес, фермеры и т.д.) не смогли быстро

самоорганизоваться, чтобы лоббировать свои позиции в ходе интеграции в Евросоюз, поэтому политики получили фактически полную свободу рук в этом деле [12]. Прислушиваться к общественному мнению и инициировать общественные дебаты по проблемам вступления в ЕС они начали лишь на финальном этапе – накануне проведения национальных референдумов по данному вопросу. Другой литовский исследователь В. Урбялис пишет, что к процессу подготовки своих стран к вступлению в НАТО политические элиты старались привлекать как можно меньше внимания, обеспечивая поддержку населения уже постфактум – на этапе, когда решения были уже приняты [11, с. 197].

Характеризуя роль балтийских элит в данном процессе, следует отметить две особенности. Во-первых, для них было характерно редкое единодушие по вопросу присоединения к евроатлантическим структурам – между политическими партиями могли быть существенные разногласия по вопросам внутренней политики, темпам и методам проведения экономических реформ, роли государства в экономике, политики в отношении национальных меньшинств и т.д., но не одна из крупных политических партий Литвы, Латвии и Эстонии не ставила под сомнение тезис, что интеграция в евроатлантические структуры является бесспорным и первоочередным приоритетом в сфере внешней политики и обеспечения национальной безопасности. Как подчеркивает российский исследователь В. Воротников, для социал-демократов стран Балтии, в отличие от их западноевропейских коллег, был совершенно нехарактерен евроскептицизм, приходя к власти, они проводили не менее проатлантистскую политику, чем представители правых партий. В этой связи, по мнению вышеназванного исследователя, примечательно, что саму идею консенсуса политических элит по вопросу вступления в ЕС и НАТО наиболее четко сформулировал лидер литовских социал-демократов А. Бразаускас – бывший коммунист, начинавший политическую карьеру еще в государственных структурах советской Литвы. Именно он сказал, что для обеспечения национальной безопасности страны нет альтернативы членству в ЕС и НАТО [1, с.26] и первым официально заявил о стремлении Литвы вступить в эти организации.

Нельзя сказать, что противников вступления в НАТО и ЕС на политической арене стран Балтии вообще не было. Но они были представлены мелкими маргинальными, внесистемными партиями,

такими как «Социалистический народный фронт» в Литве, партии «За права человека в единой Латвии», «За родной язык» и «Партия евроскептиков» в Латвии, «Русская партия» Д. Кленского и «Партия независимости» в Эстонии [1, с.29]. Ни одна из этих политических сил не пользовалась серьезной поддержкой граждан Литвы, Латвии и Эстонии, практически ни одна не была представлена в их парламентах и потому не оказывала заметного влияния на процесс принятия политических решений. Что же касается партий системных, тех, между которыми шла борьба за власть, то в их среде сложился широкий консенсус по данному вопросу. Особенно показателен здесь пример Литвы, где ведущие политические силы регулярно заключали межпартийные соглашения о взаимопонимании по приоритетам внешней политики [1, с.26; 8, с.14].

Вторая особенность заключалась в том, что идея «возвращения на Запад» по-разному понималась элитами и обществом. Для элит это был, прежде всего, конкретный план проведения реформ с целью вступления в современные западные институты. Народные массы же воспринимали его в основном через призму исторической памяти – идеализации досоветского периода своей истории и размышлений о том, как хорошо они могли бы жить, если бы включение стран Балтии в состав СССР не прервало их самостоятельного развития в качестве суверенных европейских государств. Поэтому они хотели «вернуться» в ту Европу, из которой их изыла советская оккупация и не имели четкого представления о реалиях современной европейской политики и экономики [3; 6, с.297-298].

Это создавало чрезвычайно выгодную для элит ситуацию, когда можно было, с одной стороны, не объяснять населению детали своей политики, ограничиваясь общими фразами, что она способствует достижению главной цели – «возвращению в Европу», а с другой, – использовать этот лозунг для мобилизации общественной поддержки непопулярных правительственных мер по принципу цель оправдывает средства [6].

Говоря о трансформации политических и экономических институтов стран Балтии в 1990-е – начале 2000-х гг., следует отметить, что установить их четкую взаимосвязь с формированием и реализацией курса на евроатлантическую интеграцию достаточно проблематично. Как отмечает исследователь канадского университета г. Оттава И Качановский,

многие эксперты сейчас склонны полагать, что все рыночные преобразования в экономике и формирование многопартийных политических систем в постсоциалистических странах напрямую связаны с их стремлением к интеграции в евроатлантические структуры. Однако, как указывает Качановский, рыночные преобразования и формирование многопартийных систем в большей или меньшей степени затронули все без исключения постсоциалистические переходные страны – как те, что впоследствии стали членами ЕС и НАТО, так и те, которые на сегодняшний день даже не подавали заявок на вступление в эти организации [7, с.3-4]. Следовательно, утверждать, что все политические и экономические реформы в этих странах были обусловлены курсом на евроатлантическую интеграцию будет преувеличением.

И все же можно выделить некоторые особенности переходных процессов, которые отличали страны Балтии от других постсоветских государств. По мнению известного российского социолога Р.Х. Симоняна, одной из главных таких особенностей был характер проведения приватизации в этих странах.

Во-первых, им удалось избежать финансовых пирамид и ваучерных аукционов, характерных для приватизации в России и некоторых других странах СНГ. Поскольку многие предприятия были проданы стратегическим инвесторам, рынок ценных бумаг в странах Балтии развивался медленнее и это защитило их экономику от финансовых спекуляций. Сам процесс приватизации проводился целенаправленно и последовательно – но без форсирования темпов. Как отмечает в этой связи Симонян, в крошечной Эстонии процесс приватизации занял 7 лет, в то время, как огромная Россия форсировала его за 2,5 года [3, с.35].

Во-вторых, нехватка внутренних инвестиций была восполнена не за счет государственного кредитования в рамках инфляционной экономической модели, а путем активного привлечения иностранного, главным образом скандинавского и финского, капитала – благодаря жесткому законодательству о банкротстве (особенно в Эстонии) предприятия были поставлены перед дилеммой: поиск инвестора либо ликвидация. При этом низкорентабельные предприятия были проданы по невысоким ценам, но с жестким условием быстрых последующих инвестиций на модернизацию и реконструкцию производства. И это принесло свои результаты – уже к 1998 г. в Эстонии 82% предприятий

были прибыльными [4, с. 44]. А за счет притока в бюджет средств иностранного капитала эстонское правительство смогло обеспечить финансирование социальных программ, чтобы снизить напряженность в обществе в связи с закрытием ряда нерентабельных производств. Поэтому не удивительно, что Эстония раньше других стран Балтии смогла выполнить требования ЕС по реструктуризации экономики и войти в 1997 г. в «первую волну» кандидатов, с которыми Брюссель начал переговоры о вступлении. Фактически, к концу 1990-х гг. эстонская экономика уже была интегрирована в экономику Евросоюза даже без формального членства.

В Латвии и, особенно, в Литве ситуация отличалась – там сохранялись многие элементы государственного регулирования экономики, а при проведении приватизации активно использовались механизмы государственного кредитования внутренних инвесторов и государственной поддержки отдельных предприятий. Это несколько затормозило приток иностранных инвестиций в эти страны, а следовательно – ее реструктуризацию и интеграцию в экономику ЕС. И все же главной особенностью балтийской приватизации, отличавшей ее от приватизации в странах СНГ стало четкое законодательное регулирование и формирование механизмов общественного контроля за приватизационными процессами. Это позволило Литве, Латвии и Эстонии если и не исключить полностью возможности коррупционных схем, то, во всяком случае, существенно их ограничить и в целом провести приватизацию в строго очерченном правовом поле, что обеспечило ее высокую эффективность [3, с.36].

Таким образом характер проведения приватизации и ее итоги (привлечение значительных инвестиций из стран ЕС) в значительной степени способствовали реализации курса стран Балтии на интеграцию в евроатлантические структуры.

В политической сфере трансформации, обусловленные курсом на евроатлантическую интеграцию, были наиболее заметны в процессе формирования доктринальных основ внешней политики и политики безопасности стран Балтии, а также образования их национальных вооруженных сил. Так, 8 июня 1992 г. Верховный совет Литвы принял Конституционный акт «О неприсоединении Литовской Республики к постсоветским Восточным союзам», в соответствии с которым Литва не

должна была «ни под каким видом не присоединяться к любым вновь создаваемым на основе бывшего СССР политическим, военным, экономическим или иным союзам либо содружествам государств», а любая деятельность по вовлечению страны в такие союзы и содружества объявлялась враждебной. В 3-й статье данного Акта также подчеркивалось, что на территории республики не может быть никаких военных баз и воинских частей России, СНГ или входящих в него государств [8, с.13]. Хотя в этом документе ничего не говорилось о НАТО или ЕС, фактически он юридически закреплял геополитическую переориентацию Литвы с постсоветского пространства в сторону Запада. Далее, в середине 1990-х гг. парламенты стран Балтии утверждают концепции национальной безопасности и внешней политики, в которых уже прямо говорится, что обеспечение безопасности Литвы, Латвии и Эстонии напрямую связывается с их интеграцией в евроатлантические структуры [9; 10].

Еще более четко прослеживается влияние курса на интеграцию стран Балтии в евроатлантические структуры на процесс формирования их национальных вооруженных сил. В отличие от других постсоветских республик Литва, Латвия и Эстония не стали формировать свои вооруженные силы на базе тех воинских подразделений советской армии, которые на момент распада СССР находились на их территории.

Напротив, страны Балтии настояли на выводе этих войск, взятых в январе 1992 г. под юрисдикцию России, с их территории и приняли решение создавать свои вооруженные силы с нуля. При этом они сразу отказались от прежних советских военных стандартов и новые национальные вооруженные силы изначально формировались по западным образцам с тем, чтобы впоследствии им было проще взаимодействовать с вооруженными силами стран НАТО и интегрироваться в военную структуру Альянса. С этой целью они начали закупать, а в некоторых случаях и получать в качестве безвозмездной помощи, вооружения и военную технику из Германии, Швеции и Израиля. А с 1994 г. также и из США (после отмены американского эмбарго на поставку вооружений в эти страны) [119]. А руководить вновь созданными вооруженными силами в Эстонии и Латвии были поставлены репатрианты из числа бывших офицеров западных стран. Так, пост министра обороны Эстонии в разное время занимали бывший шведский офицер Х. Ребас [2, с. 120] и отставной

полковник армии США А. Эйнселн, прошедший войну в Корее и во Вьетнаме. А пост министра обороны Латвии одно время занимал Валдис Павловскис – в прошлом командир роты американских морских пехотинцев и также участник войны во Вьетнаме [5]. До открытия в 1999 г. Балтийского оборонного колледжа в Тарту, для подготовки офицерского состава армий стран Балтии начиная с 1992 г. использовалась подготовка за рубежом – прежде всего, в военных училищах Финляндии и Швеции.

Подводя итог, следует отметить три основные причины успешных трансформаций в Литве, Латвии и Эстонии в процессе их подготовки к вступлению в ЕС и НАТО. Во-первых, это четкая консолидированная позиция политических элит (включая ту их часть, которую составили выходцы из советской номенклатуры) по поводу безальтернативности движения по пути вступления в эти организации. Во-вторых, мощная кредитно-инвестиционная поддержка со стороны соседних стран Северной Европы, впоследствии дополненная бюджетными инструментами ЕС. В-третьих, решительный отказ от прежних социально-экономических моделей и комплексный характер реформ, затронувших практически все сферы – от кардинальной реструктуризации экономики до формирования с нуля национальных вооруженных сил. Важным отличием этих процессов от ряда соседних постсоветских стран стало то, что страны Балтии смогли провести их строго в рамках законодательного поля, сформировав эффективные механизмы общественного контроля, что позволило максимально сузить пространство для коррупционных схем, столь характерных для трансформационных процессов в государствах СНГ. Ради объективности, однако, следует сказать о том, что эти трансформации имели значительные социально-экономические издержки – такие, как массовая эмиграция трудоспособного населения и формирование сильной зависимости экономик Латвии, Литвы и Эстонии от внешних источников финансирования; в результате чего в 2008–2010 гг. они оказались среди тех членов ЕС, кто более всего пострадал от мирового экономического кризиса.

Использованные источники и литература:

1. Воротников В.В. Прибалтийские этнократии между Россией и Европой: поиск консенсуса в условиях экономического кризиса / В.В. Воротников // Вестник МГИМО-Университета. – 2013. – № 6. – С. 25–33.
2. Вушкарник А. Балтийская политика Запада и России / А. Вушкарник // Мировая экономика и международные отношения. – 1995. – № 3. – С. 118–122.

3. Симонян Р.Х. Страны Балтии: от обретения независимости до экономического кризиса / Р.Х. Симонян // Горизонты экономики. – 2011. – № 1. – С. 33–43.
4. Симонян Р.Х. Финансово-экономический кризис в странах Балтии: некоторые политические итоги // Власть. – 2010. – № 11. – С. 44–49.
5. Юрьев, С. Сотрудничество стран Балтии и НАТО / С. Юрьев // Зарубежное военное обозрение. – 1997. – № 5. – С. 6–8.
6. Dragomir E. Lithuanian Public Opinion and the EU Membership / E. Dragomir // Revista Romana pentru Studii Baltice si Nordice. – 2010. – Vol. 2, № 2. – P. 295–312.
7. Katchanovski I. EU and NATO Enlargement Puzzles / I. Katchanovski // Paper for the Annual Meeting of the American Political Science Association in Washington, DC, September 2–5, 2010. – Washington, DC, 2010. – 26 p.
8. Kirkilas G. Narystė NaTO – politinio konsensuso pasekmė / G. Kirkilas // Lietuva ir NATO: 10 metų kartu / J. Olekas. – Vilnius : Lietuvos Respublikos krašto apsaugos ministerija, 2014. – P. 13–18.
9. Lietuvos Respublikos Vyriausybė. LR Vyriausybių 1990-1999 m. programos (ištraukos, susijusios su užsienio politika) 1990 m. kovo 17 d. – Vilnius, 2000. – 235 p.
10. Linkevičius L. Kelias į NaTO ir narystės pradžia / L. Linkevičius // Lietuva ir NATO: 10 metų kartu / J. Olekas. – Vilnius : Lietuvos Respublikos krašto apsaugos ministerija, 2014. – P. 41–44.
11. Urbelis V. Lithuanian Strategic Culture / V. Urbelis // Lithuanian Annual Strategic Review 2006 / General Jonas Žemaitis Lithuanian Military Acad.; Inst. of Intern. Relations and Political Science of the Univ. of Vilnius; Strategic Research Center. – Vilnius, 2007. – P. 193–208.
12. Vilpišauskas R. The Final Stage of the EU Accession Game: The Baltic States, Likely Victims of their own Success? / R. Vilpišauskas // A draft paper for the Eighth Biennial International Conference of the European Union Studies Association, Nashville, Tennessee, March 27 – 29, 2003. – Vilnius : Institute of International Relations and Political Science, 2003. – 22 p.

УДК 338.342:330.341.1(47+57)

Іванов С.В., Ляшенко В.І., Котов Є.В.

ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРОЦЕСІВ МОДЕРНІЗАЦІЇ ПОСТРАДЯНСЬКИХ КРАЇН: ПРОБЛЕМИ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА МОНІТОРИНГУ

У статті розглянуто головні недоліки системи державного управління, які перешкоджають розробці та реалізації національної моделі модернізації. Розкрито причини низької ефективності державного регулювання процесів модернізації життєдіяльності суспільства, пов'язані з відсутністю необхідних бюрократичних цінностей, методів державного управління та якісного методологічного інструментарію моніторингу процесів модернізації.

Ключові слова: модернізація, методика оцінки, моніторинг, державне регулювання, бюрократичні цінності.

Іванов С.В., Ляшенко В.І., Котов Є.В. Государственное регулирование процессов модернизации постсоветских стран: проблемы организации и мониторинга

В статье рассмотрены основные недостатки системы государственного управления, препятствующие разработке и реализации национальной модели модернизации. Раскрыты причины низкой эффективности государственного регулирования процессов модернизации всех сфер жизнедеятельности общества, связанные с отсутствием необходимых бюрократических ценностей, методов государственного управления и качественного методологического инструментария мониторинга процессов модернизации.

***Ключевые слова:** модернизация, методика оценки, мониторинг, государственное регулирование, бюрократические ценности.*

Ivanov S.V., Lyashenko V.I., Kotov E.V. State regulation of modernization in post-Soviet countries: problems of organization and monitoring

In the article the main shortcomings of the public administration system, impeding the development and implementation of the national model of modernization are discussed. The reasons of the low efficiency of state regulation of the processes of modernization of all spheres of society, related to the lack of bureaucratic values, governance methods and qualitative methodological tools for monitoring the process of modernization.

Keywords: modernization, assessment methodology, monitoring, government regulation, bureaucratic values are disclosed.

Пострадянським країнам не вдалося реалізувати веберівську модель раціонально-бюрократичного державного управління, успішно впроваджену у розвинутих західних країнах. Відтак, модернізаційні реформи їм доводиться реалізовувати, паралельно вирішуючи два найскладніші завдання: а) шукаючи шляхи формування ефективного професійного управлінського апарату через створення веберовської бюрократії; б) проводячи перетворення без втрати спроможності бюрократичного апарату кваліфіковано вирішувати завдання модернізації та залучаючи до управління модернізацією небюрократичні методи.

З набуттям незалежності в Україні було запущено першу хвилю реформ, орієнтовану на вільний розвиток ринкових відносин і скорочення державного сектора, яка мала стати відповіддю на кризові явища в економіці. То були часи масштабної приватизації та дерегулювання, коли функції держави обмежувалися інституційними та фінансовими інструментами, а всі реформи реалізовувалися в умовах надзвичайної терміновості та без будь-якої протидії з боку державного апарата. Позитивних наслідків реформа не принесла: міцний та відповідальний приватний сектор не було побудовано, а фундаментальна роль держави у забезпеченні соціально-економічного розвитку було зруйновано.

Друга спроба реформування системи державного управління соціально-економічним розвитком почалася у 2000-х та була спрямована на підвищення ефективності управління суспільством шляхом

перетворення державного апарату та багатьох громадських структур. Вона досі не завершена, однак деякі результати вже отримано – відбулася зміна ролі держави та її функціональних і галузевих органів управління у суспільстві, а також відносин всередині державних органів і установ.

В Україні сформована система виконавчої влади не спроможна розробити та реалізувати системні адміністративні реформи, спрямовані на впровадження механізмів управління за результатами, регламентацію і стандартизацію діяльності органів виконавчої влади, усунення надлишкових і дублюючих функцій та підвищення ефективності, економічності й прозорості їх роботи. Особливо набуття цих властивостей важливо при розробці та впровадженні механізмів, спроможних забезпечити модернізацію всіх сфер життєдіяльності населення України.

Дослідження з питань проведення якісної модернізації різних сфер суспільно-економічного устрою України проводяться достатньо давно. В 2010 р. завдяки ґрунтовному дослідженню українських вчених проблеми модернізації було систематизовано та викладено у роботі «Новий курс: реформи в Україні. 2010–2015. Національна доповідь» [5].

В 2011 р., на 20-річчя незалежності України, на державний рівень було винесено проблему необхідності та важливості змін інституційного, економічного, соціального, культурного та політичного характеру. Вперше у політичній площині цю проблему було поставлено в Щорічному Посланні Президента України до Верховної Ради України «Модернізація України – наш стратегічний вибір» [4]. У Посланні чітко визначено напрями модернізації від загально державних трансформацій до статусу України у світі. У документі здійснено спробу сформулювати бачення власної моделі модернізації, здатної привести до «...сучасної, конкурентоспроможної, привабливої для життя країни» [4, с.8].

В якості універсальної форми реалізації власної моделі соціально-економічного розвитку визначено безперервну модернізацію та інноваційність всіх сфер життєдіяльності людини: політичну, економічну, соціальну, культурну та гуманітарну. Щодо модернізації промислового сектору економіки як основи економічного розвитку, акцентована увага до цього питання відсутня, а ті напрями, що викладено, обмежено визнають увесь спектр проблем, які стримують розвиток промисловості. Проте, які б інструменти та механізми модернізації не започатковувалися владою, без системної реформи самої влади, спрямованої на розширення спектру та

підвищення ефективності державного управління, не обійтися. На порядку денному гостро стоїть питання модернізації влади і лише після перших гідних результатів – модернізація інших сфер життєдіяльності країни.

Головним чинником, який стримує трансформацію виконавчої влади у бік забезпечення ефективності, якості та економічності продукування державних послуг в системі державного управління, є використання радянської системи побудови централізованої адміністрації галузевого та функціонального типів компетенції, безпосередньо підпорядкованих уряду та президенту та відповідальних перед ними. Міністерства займають провідні позиції в централізованій системі державної влади. Їм відводиться роль системоутворюючої основи державного апарату. Прогалини в системі управління, які міністерства заповнити не в змозі, заповнюють інші центральні управлінські органи спеціальної компетенції.

В суспільних відносинах міністерства виступають від імені держави, вони адміністративно неавтономні та діють в строго визначеній зоні відповідальності. Вони інструмент президента й уряду в сфері політико-адміністративного управління державою. На міністерства покладено обов'язки допомагати президенту й уряду в здійсненні виконавчої влади.

Жорстка регламентація компетенції міністерств не дає можливості покласти на одне з них функцій та обов'язків по розробці, впровадженні на відстеження нової модернізаційної стратегії розвитку України. Централізована адміністративна система не володіє необхідним рівнем розвитку адміністративних цінностей, які сприяють модернізації країни.

Крістофер Худ виділяє три групи адміністративних цінностей (рис. 1), які він визначає як відносно вузьке поняття про «добре управління», а не про належну роль держави в суспільстві [8, с.10].

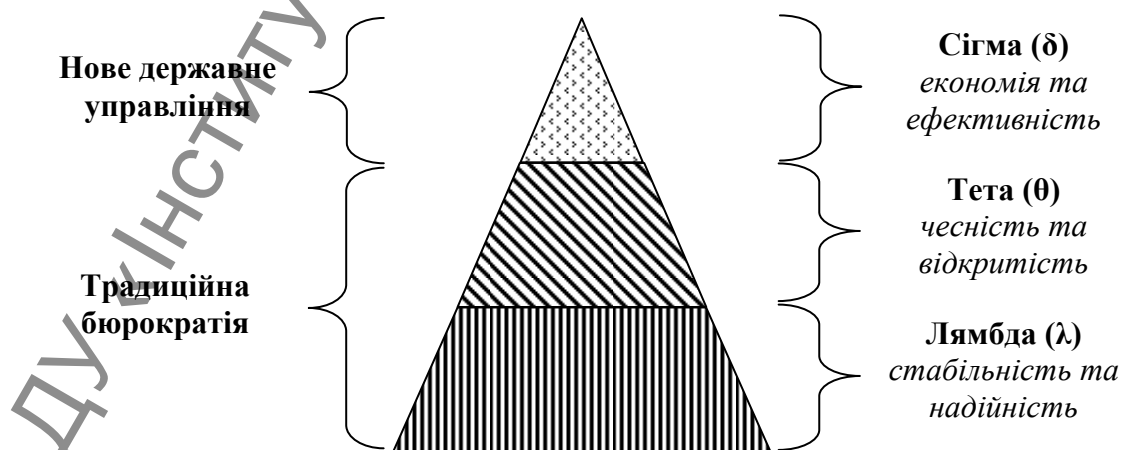

Рис. 1. Ієрархія адміністративних цінностей [8].

1. Група «лямбда», пов'язана з поняттями безпеки і надійності. При орієнтації на лямбда-цінності, основними пріоритетами державного управління стають надійність, стійкість, безпека та здатність протистояти кризам. Система державного управління спрямована на підтримання високого рівня запасів, дублювання систем, створення резервних потужностей [8, с. 14].

2. Група «тета», пов'язана з поняттями чесності, відкритості та прозорості. Якщо в центрі уваги опиняються тета-цінності, то основою адміністративного управління стає підвищення прозорості, відкритості, чесності та підзвітності роботи державного апарату. Система державного управління докладає всіх зусиль, щоб не допустити «захоплення» державних організацій нерепрезентативним групами інтересів, викоринити свавілля чиновників. Класичними прикладами систем державного управління, що розвивають тета-цінності, є механізми відкликання обраних представників, обов'язкові публічні консультації перед прийняттям законодавчих актів, створення незалежних антикорупційних відомств, закони про відкритість інформації та реалізація вимог підзвітності чиновників. К. Худ відмічає, що «...коли чесність стає першим пріоритетом, діяльність органів виконавчої влади фокусується на розвитку процесного контролю, а не контролю результативності» [8, с.13]. Тобто акцент в управлінні зміщується з кількісних показників результативності на контроль прозорості процесу виконання державних функцій.

3. Група «сігма», пов'язана з поняттями економія та ощадливість. Система державного управління, побудована на сигма-цінностях, в реалізації своїх функцій зосереджується на скороченні витрат, уникненні появи надлишків процесів і вимог, неефективності діяльності.

Домінування у системі виконавчої влади цінностей будь-якої із цих груп визначає можливості проведення модернізаційних змін у пострадянському суспільстві. Поєднання цінностей представників влади з дієвими сучасними методами державного управління на підставі синергії та конвергенції прискорює процеси та підвищує якість модернізації соціально-економічного базису розвитку країни.

К. Худ визначає лямбда- та тета-цінності як фундамент традиційної бюрократії, а сигма-цінності – як основи доктрини Нового державного управління (НДУ). Лямбда-цінності (надійність, стійкість, безпека) та тета-цінності (чесність, законність, прозорість) виробляються у бюрократії

традиційного типу. Державний службовець класичної бюрократичної вертикалі відрізняється тим, що турбується про стійке, сумлінне, відповідальне, надійне виконання службових обов'язків. Корпоративна етика традиційної бюрократичної системи ґрунтується на нормах інформаційної відкритості, підзвітності, прозорості, чесності та законності.

Модель державного управління може використовувати сигма-цінності лише у випадку, коли лямбда- та тета-цінності вже сформовані. В основі адміністративної доктрини Нового державного управління, яка ґрунтується на сіigma-цінностях, лежать принципи економії та ефективності. Сильними сторонами механізмів НДУ є скорочення витрат і виробництво великої кількості послуг з меншими витратами ресурсів.

Доктрина НДУ була сформована в умовах розвинених західних демократій у відповідь на певні виклики, з якими вони зіткнулися у 1990-х роках. Умовою якісного функціонування НДУ є розвинуте громадянське суспільство та сформований середній клас, який здатний здійснювати ефективний контроль за діями держави через функціонуючі демократичні механізми. Завдяки цьому система державного управління прозора та підконтрольна суспільству.

Майкл Барбер, фахівець з питань підвищення результативності державного управління, виділяє чотири рівні якості адміністративної послуги, що визначають ставлення до неї споживачів, – незадовільний, задовільний, добрий та відмінний [1, с.238]. Кожному з них відповідають чотири типи ставлення споживачів, відповідно – уникнення, критика, використання, довіра. Він це представив у вигляді клинчастої діаграми (рис. 2).

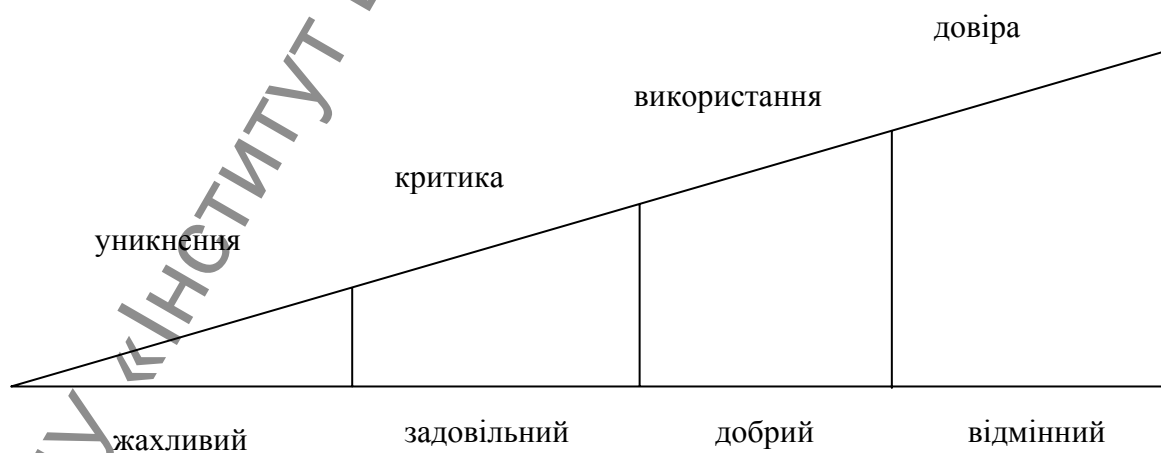

Рис. 2. Ставлення споживачів до державних послуг різної якості [1, с.238]

Якість послуг підвищується залежно від методу управління, який застосовується. М. Барбер виділяє три підходи до підвищення якості та ефективності державних послуг:

1. Директивне управління. Це найбільш ефективний метод переходу від незадовільної до задовільної якості директивних послуг, який дозволяє максимально швидко досягти необхідних результатів. Директивний підхід включає жорсткий контроль. Однак даним методом неможливо досягти доброго та відмінного стану [1, с.337]. Головним недоліком є необхідність постійного втручання у систему управління вищого керівництва, застосування так званих методів «ручного керування» та відсутність стимулів для прояву ініціативи.

2. Квазіринки. Якщо при директивному методі управління ініціатива приходить зверху, а представникам нижчих шаблів управління відводиться роль виконавців, то метою цього методу є вивільнення ініціативи виконавців, оскільки їх ініціатива є ресурсом, який може бути використаний для запуску процесу стійкого поліпшення якості державних послуг. Цей метод допомагає здійснити перехід від нестійкого розвитку, який потребує постійного стимулювання зверху, до стійкого самодостатньої розвитку, який формується та стимулюється з середини.

Застосування методу квазіринків можливо лише при переході від уникнення до критики та використанні державних послуг, тобто рівень якості послуг піднятий щонайменше до задовільного. У системі державного управління стимулювання зацікавленості агентів у підвищенні якості послуг можливо через механізм управління за результатами (преміювання, рейтингування та заохочення лідерів) та свободи вибору послуг споживачами.

3. Децентралізація та прозорість. Цей підхід використовуватися в тих випадках, коли метод квазіринку неможливо застосувати, оскільки неможливо надати споживачам державної послуги можливості вибору її постачальника. При такому підході визначаються ключові показники результативності, дані про досягнуті значення публікуються і використовуються для заохочення керівництва найбільш успішних організацій. Прозорість поєднується з управлінською свободою, що дозволяє вивільнити ініціативу керівництва та співробітників державних установ. Цей метод дозволяє створити систему, яка поєднує в собі централізоване цілепокладання і розподілену управлінську ініціативу.

Механізм поєднання управлінських цінностей та методів управління в системі реалізації державного управління процесами модернізації достатньо простий. Директивному методу управління, який спрямований на побудову надійно функціонуючого процесу управління, відповідають лямбда-цінності, у центрі уваги яких такі характеристики процесу, як надійність, безперебійна робота, стійкість до криз. Досягнення в системі державного управління цих мінімальних умов, створює основи для запуску процесів модернізації всієї системи у бік економності та ефективності.

Низький рівень надійності, ефективності, законності та прозорості системи державного управління є важливою, але не єдиною перешкодою, яка заважає реалізації національній моделі модернізації. Перед органом управління процесами модернізації постає проблема оцінки їх результативності, спрямованості та достатності. Методологічного інструментарію, за допомогою якого можливо здійснити такого роду оцінку, отримати вірогідні результати, на основі яких скорегувати чинні та розробити нові заходи щодо досягнення цілей модернізації, поки немає.

Спроби розробити методичний інструментарій оцінки розвитку процесів і стадій модернізації здійснювали всі автори, які системно досліджували це явище. Всі методики можливо поділи на три групи за характером оцінки: кількісні, якісні та змішані. Переважно дослідниками пропонуються індикатори якісної оцінки, що виходять із загальних умов розвитку, аналізу одного-двох домінуючих факторів, власних суджень про внутрішню сутність модернізації. Ця оцінка виражається у категоріях «добре-погано», «допустимо-недопустимо», «прийнятно-неприйнятно» тощо. Недоліком всіх якісних оцінок є достатньо суттєвий рівень суб'єктивності, що позначається на аргументованості їх результатів.

Серед дослідників, які розробили методику кількісної оцінки процесів і стадій модернізації, слід виділити авторів роботи [6]. Головна ідея методики полягає в тому, що кожна зі стадій модернізації характеризується відповідними кількісними показниками зайнятості та доданої вартості в секторах економіки. Так, первинна або індустріальна модернізація характеризується невинним зниження питомої ваги праці та доданої вартості сільського господарства. Вторинна або постіндустріальна модернізація – відповідними тенденціями показників матеріальної сфери, до якої входять сільське господарство та промисловість. Свій методичний

інструментарій вони апробували на різних країнах світу, він визнаний науковою спільнотою.

Є досить мало досліджень, в яких застосовується соціостатистичний метод оцінки процесів і стадій модернізації. Його відмінністю є поєднання якісних і кількісних параметрів, що перетворює даний тип оцінки на змішаний. Автори цієї статі здійснили спробу розробити таку оцінку у своїх роботах [2, 3]. Але, треба відзначити, що розроблена методика все ж більше кількісного характеру, ніж змішаного.

Розробка та реалізація загальнонаціональної модернізаційної моделі має бути науково обґрунтована. Якісне наукове обґрунтування та позитивний досвід країн, які здійснили успішну модернізацію, можливо отримати лише вбудувавшись у модель «Відкриті інновації 2.0». Модель побудована на чотирьох спіралях: влада, наука, громадянське суспільство та бізнес. Вона передбачає створення глобального дослідницького простору державами-учасниками, які визначаються головні проблеми, що цікавлять усіх учасників, спільної дослідницької інфраструктури для їх вирішення та допомоги учасникам в узгодженні стандартів управління та підвищення ефективності національних систем за рахунок спільної експертизи проектів та інституцій при базовому фінансуванні.

Входження у модель «Відкриті інновації 2.0» стане підготовкою інституційного потенціалу і соціальних умов країни до майбутньої хвилі перетворень – функціонуванні в умовах інтелектуальних ринків. Однак Україна прогавила свій шанс у 2016 р. До 22 квітня необхідно було подати до Єврокомісії Дорожню карту участі в Європейському дослідницькому просторі від країн-членів та асоційованих країн. Україна не подала своєї Дорожньої карти і це, фактично, означає відмову від виконання ст. 375 Угоди про асоціацію між Україною та ЄС і ст. 66 ч. 4 Закону України «Про наукову та науково-технічну діяльність» у нинішньому (2016) році [7].

Отже, сьогоднішня Україна характеризується протиріччям між потребою у модернізації суспільно-економічної формації та можливостями її практичної реалізації. Запуск процесів модернізації через центральну владу шляхом визначення відповідального за її результати органу неможливий. Система державного управління не має необхідних властивостей та якостей. У першу чергу, це стосується поєднання управлінських цінностей та управлінських методів, які визначають актуальну доктрину нового державного управління.

Наявність у центрі НДУ принципів підвищення ефективності діяльності та орієнтація на економне витрачання ресурсів є основою для впровадження модернізаційної моделі розвитку економіки України. У пострадянських країнах такого фундаменту закладено не було. Тому всі спроби модернізувати суспільно-економічні відносини зазнали краху. Клонування практики НДУ є проблематичним, оскільки у теперішній час пріоритетом для пострадянських країн, у тому числі й України, є будівництво традиційної бюрократії, заснованої на розвитку надійності та прозорості державного сектора управління, тобто лямбда- та тета-цінностях.

Реалізація загальнонаціональної моделі модернізації неможлива без проведення системного реформування державного управління. Сутність реформування полягає у створенні системи, спроможної за допомогою ефективних методів управління продукувати державні послуги, що повністю задовольняють споживачів. Для того щоб забезпечити максимально можливий рівень якості державних послуг, необхідно враховувати не тільки відношення споживачів до неї, а й ставлення до послуги державних службовців.

Зволікати із запуском модернізації суспільно-економічних відносин в країні не можна. Якщо центральна влада не спроможна розробити та втілити у практику необхідні глобальні перетворення, то необхідно піти іншим шляхом, надавши більшої самостійності децентралізованим установам. Схожа практика існує у країнах Латинської Америки, де децентралізовані органи та установи відносно самостійні та не керуються урядом, а лише контролюються ним з окремих питань. Створення децентралізованої адміністрації, на базі якої буде сформовано орган розробки, реалізації та моніторингу виконання загальнонаціональної моделі модернізації, стане першим кроком на шляху зміни вектору розвитку країни.

Використані джерела та література

1. Барбер Майкл. Приказано добиться результата. Как была обеспечена реализация реформ в сфере государственных услуг Великобритании / М. Барбер. – М. : Высшая школа экономики, 2011. – 394 с.
2. Іванов С.В. Оцінка перспектив неоіндустріальної модернізації промислового регіону / С.В. Іванов, Є.В. Котов // Вісник економічної науки України. – 2016. - № 1. (30) – С.61-70.

3. Ляшенко В.І. Методичні підходи до оцінювання процесів модернізації промислово розвинутих територій України / В.І. Ляшенко, Є.В. Котов // Економіка України. – 2015. – 10 (647). – С. 32-44.
4. Модернізація України – наш стратегічний вибір : Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. – К., 2011. – 416 с.
5. Новий курс: реформи в Україні. 2010–2015. Національна доповідь / за заг. ред. В. М. Гейця [та ін.]. – К. : НВЦ НБУВ, 2010. – 232 с.
6. Обзорный доклад о модернизации в мире и Китае (2001–2010) / Пер. с англ. под общей редакцией Н.И. Лапина / Предисл. Н.И. Лапин, Г.А. Тосунян. – М. : Издательство «Весь Мир», 2011. – 256 с.
7. Шевченко А., Шадура В. Потяг "ЄДП" рушив, а Україна залишилася на платформі / А. Шевченко, В. Шадура // Дзеркало тижня. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gazeta.dt.ua/science/potyag-yedp-rushiv-a-ukrayina-zalishilasya-na-platformi-.html>
8. Christopher Hood. A public management for all seasons? // Public Administration. – Vol. 69. – Issue 1. – P. 3-19. – March 1991.

УДК 339.72

Сльозко О.О.

ГЕОЕКОНОМІЧНІ ІМПЕРАТИВИ ЗРОСТАННЯ КРАЇН З ВИСОКОТЕХНОЛОГІЧНИМ РОЗВИТКОМ ТА ПОСТРАДЯНСЬКИХ КРАЇН

У статті аналізується формування нового світового економічного порядку: прагнення ефективного використання просторової локалізації економічної (в тому числі, географічної, демографічної, транспортної, ресурсної, валютно-фінансової) і політичної діяльності, заснованої на формуванні нового рівня стратегічної взаємодії національних економік.

Ключові слова: *геоекономіка; геополітика; імперативи; високотехнологічний розвиток; пострадянські країни.*

Сльозко А.А. Геоэкономические императивы разрыва уровня развития обществ стран с высокотехнологичным развитием и постсоветских стран

В статье анализируется формирование нового мирового экономического порядка: стремление эффективного использования пространственной локализации экономической (в том числе, географической, демографической, транспортной, ресурсной, валютно-финансовой) и политической деятельности, основанной на формировании нового уровня стратегического взаимодействия национальных экономик.

Ключевые слова: *геоэкономика; геополитика; императивы; высокотехнологическое развитие; постсоветские страны.*

Slozko O.O. Geoeconomical imperatives for the gap in level of development of the societies in the countries with high-tech development and post-Soviet countries

In the article we have an formation of a new world economic order: the desire efficient use of spatial localization of economic (including geographical, demographic,

transport, resource, monetary) and political activities, based on the formation of a new level of strategic interaction of national economies.

Keywords: *geo-economics; geopolitics; imperatives; high-tech development, post-Soviet countries.*

Існує декілька підходів до аналізу економічних систем, основні з них формалізований та цивілізаційний підходи. Для останнього притаманне порівняння суспільств у просторі. На думку його прихильників, суспільство розвивається циклічно: проходить стадії зародження, росту, надлому та розпаду. Суспільство знаходиться у постійному русі, який, зрештою, призводить його до цивілізації.

Геоелекономіка відображає основну тенденцію у розвитку сучасного світу – всеосяжну глобалізацію. Ітернаціоналізація світової економіки перейшла до завершальної фази, світ стає єдиним не тільки з погляду філософії, а й у реальності. Всеосяжна глобалізація стирає межі між внутрішньою та зовнішньою сферами діяльності, між внутрішньою та зовнішньою політикою. Змістилися акценти в традиційно усталених сферах, які становлять основу функціонування глобальної системи: геополітичній, геоелекономічній і геостратегічній (воєнно-стратегічній). Для держав центральним пріоритетом стратегічного розвитку стає геоелекономіка, яка підкорює собі геополітику та геостратегію.

Механізми розвитку геоелекономіки та її інституційне оформлення зумовлені такими чинниками [5, с. 419; 3]:

- модифікацією товарного виробництва через глобалізацію виробничо-інвестиційного співробітництва;
- формуванням у межах світового господарства ітернаціоналізованих відтворювальних ядер (циклів), які набувають блукаючого характеру. Економічні межі цих циклів (ядер) не співпадають з державно-адміністративними, бо відтворення життєвих благ відбувається у новому глобальному масштабі. Для країн пострадянського простору такими ядрами є: країни Балтії, Закавказзя, Середньоазійські країни, Росія, Білорусь, Україна. Для збереження суверенітету і налагодження відносин держав з наднаціональними системами національні економіки та господарюючі структури стають ланками різних відтворювальних світових циклів, а національні інтереси закріплюються не на політичних, а на економічних кордонах завдяки діяльності транснаціональних структур, яким розвинуті держави делегують захист своїх національних інтересів;

– формуванням рухомої транскордонної фінансової системи – геофінансів. Фінансова сфера продовжує бути економічним середовищем, що опосередковує функціонування рухомих, інтернаціоналізованих відтворювальних циклів (ядер). Водночас, транскордонні фінансові потоки виявили себе в новій функції як самодостатня система, що розвивається за власними законами. Відбувся відрив фінансової системи від відтворювальних процесів, зародився прошарок віртуальних фінансів;

– еволюцією національних економік та їхніх господарюючих суб'єктів у межах відтворювального ланцюга. У формуванні національної гео економічної моделі саме зовнішня торгівля впливає на залучення національних економік (або окремих суб'єктів господарювання) до інтернаціоналізованих відтворювальних ланцюгів;

– формуванням світового прибутку в межах інтернаціоналізованих відтворювальних ядер;

– боротьбою за перерозподіл світового прибутку як стратегічним орієнтиром. Потреба в активній наступальній стратегії та відповідних прийомах (високих гео економічних технологіях) для оперування в гео економічному просторі. Непасивна, зовнішньоторговельна, кон'юнктурна позиція на світовій арені надає стратегічний ефект, а активна, виробничо-інвестиційна діяльність забезпечує вихід національних економік на високі геоконкурентні позиції;

– чіткою окресленістю міжнародних та економічних кордонів, визначеністю національних інтересів, контурів стратегічних альянсів, системи інтеграційних рухів, економічних угруповань у просторі, де національна економіка реалізує свої стратегічні цілі, тобто на гео економічній мапі світу;

– можливістю уникнути серйозних втрат завдяки використанню гео економічного підходу. Залишаючись у межах торговельно-посередницької доктрини, національна економіка зазнає тривалого економічного виснаження. Витрачаючи через торгівлю національне багатство (енергоносії, сировину, інтелектуальні, фінансові ресурси) і не будучи активною ланкою світового відтворювального процесу, у якому виробляють і реалізують унікальні товари для забезпечення формування світового прибутку, національна економіка не бере участі у його перерозподілі. Масштаб економіки має вплив на гео економічні зміни.

Отже, перед будь-якою національною економікою відкривається стратегічна лінія, що надає доступ до світового прибутку. Інакше кажучи, основою геоекономічної доктрини є прагнення національних економік включитися у світову геоекономічну систему для повноправної участі у формуванні та розподілі світового прибутку з використанням високих геоекономічних і геофінансових технологій. Для пострадянських країн більшою мірою має значення Євразійський регіон.

З такою доктриною кореспондує визначення В.А. Дергачова, який представляє геоекономіку як науку «про державну стратегію розвитку, досягнення світової або регіональної «могутності» переважно економічним шляхом. Геоекономіка розглядається як сучасна геополітика, що визначає світогосподарську інтеграцію держав і створення конкурентоспроможних регіональних умов господарювання під впливом факторів глобалізації та регіоналізації» [5].

Вітчизняні вчені відмічають поширення у науково-експертних публікаціях, поряд з терміном «геоекономіка», терміну «геоекономічна політика» [5, с.22]. Під «терміном «геоекономічна політика» розуміють комплекс дій, спрямованих на налагодження вигідних міжнародних торговельно-коопераційних зв'язків, оптимізацію умов міжнародної економічної інтеграції країни (блоку країн). Термін «геоекономічна політика» походить від поняття «геоекономіка», яке позначає світогосподарський потенціал, оцінюваний у конкретних географічних реаліях та з урахуванням основних полюсів впливу з боку агентів міжнародних економічних відносин» [11, с.631].

Сутність терміну «геоекономічний простір» у вузькому розумінні визначають як географічну інтерпретацію багатомірного економічного простору [5, с.487; 3], у широкому – як методологічну категорію, як представлення глобального простору у вигляді сфери, в якій розгортаються закономірності функціонування глобальної економічної системи, що виявляються в реаліях світового відтворювального процесу [13, с.239].

Геоекономіка фрагментує простір з урахуванням цілей та інтересів різних країн, сторін, економічних та політичних систем. Аналізуючи трансформації, що відбуваються в кожному з фрагментованих просторів, «можна виявити сутнісні характеристики, рушійні механізми та можливі результати складних геоекономічних перетворень, їх глибину та значення» [7].

Характеризуючи гео економічний простір загалом, слід відзначити його одночасну єдність і неоднорідність, упорядкованість і анархічність [13, с.83]. При цьому, в якості рушійної сили формування такого простору виступають торгівля товарами й послугами, рух факторів виробництва, передусім грошового капіталу і робочої сили, а також новітні складові – транспортно-логістичні мережі, інформаційно-комунікаційні технології. На зміну такій характеристиці економічного простору як протяжність (відстань) приходять новітні, що пов'язані із структурністю (ієрархією, рівнями), а також зв'язками (частотою, обсягами та сферою контактів).

Нині у світі відбувається перехід від системи «ринки-держави» до системи «багато держав – один ринок», що виявляється у домінуванні міжнародних правил та норм (інституцій) над національними законодавчими актами. Одночасно реформується система глобального управління, основними суб'єктами якої є міжнародні інститути, такі як ООН, СОТ, МВФ, Світовий банк та ін.

Огляд наукових публікацій щодо тлумачення гео економічного простору та його фрагментації дозволяє визнати множинність і неоднозначність методологічних підходів, виокремивши такі групи характеристик: (а) з позицій формалізації моделей світоустрою; (б) з позицій процесів глобалізації, передусім процесів інтеграції та регіоналізації, фінансової глобалізації та транснаціоналізації. Сутність зазначених підходів полягає у наступному.

Сучасна теорія гео економічного простору у багатьох випадках використовує висновки світ-системного аналізу І. Валлерстайна та виділяє ядро, напівпериферію та периферію, які мають свої особливості [3; 5, с.70]. Розвинуті країни входять до центру, що виконує функції ядра економічного простору, межі якого визначаються характером виробництва й можуть не збігатися із політичними кордонами. Ядро відрізняється від периферії більш високим рівнем доходу, диверсифікованою структурою економіки, застосуванням прогресивних технологій. Напівпериферія розглядається як проміжна ланка між ядром і периферією, вона експлуатується ядром, але, своєю чергою, експлуатує периферію. Вважається, що саме за рахунок напівпериферії відбувається трансформація простору в періоди економічних криз.

Міжнародний аналіз корелює з фрагментацією гео економічного простору за ознаками цивілізаційних моделей світового розвитку.

Геоелекономічний простір сучасності, передусім його ядро, увібрав характерні ознаки постіндустріальної цивілізаційної моделі, її найвищої, техногенної фази. Техногенна фаза постіндустріалізму шляхом інноваційних революцій руйнує світові цикли, поглинаючи інтелектуальні, виробничі, природні та інші ресурси. [5, с.419; 3; 13]. Країни ядра є антагоністом країн периферії не тільки з точки зору більш високих показників ВВП на душу населення. Вони мають передові технології, інфраструктуру, транспортні засоби, комерційну культуру, збалансованість різних галузей, характеризуються соціальним та політичним динамізмом, що забезпечує міцні позиції на глобальному ринку. Для країн пострадянського простору цікавим є те, що багато з них до розпаду СРСР знаходились у позиції постіндустріального розвитку. Для країн периферії характерний дисбаланс різних господарських секторів (перш за все аграрного та промислового), нестача фінансових ресурсів, вузькість внутрішнього ринку, соціальні контрасти та інші дисбаланси.

Такий підхід дозволяє поділити всіх учасників глобального економічного простору на дві групи [6, с.85]:

– країни, регіони й компанії ядра, які концентруються в нішах створення ринкової вартості, що характеризуються високими бар'єрами входу, що проявляються у визначальній увазі до розподілу доданої вартості в тих сегментах, які організовані в глобальному господарському просторі;

– інші учасники ринку, які не здатні конкурувати в умовах високих бар'єрів входу й змушені використовувати індустріальні стратегії зростання, що ґрунтуються на зниженні витрат виробництва стандартних товарів, організації масового виробництва з використанням праці працівників низької кваліфікації. Якщо раніше національні кордони виступали в ролі захисних бар'єрів стосовно даної групи учасників ринку, то лібералізація торгівлі та інвестицій робить ці кордони проникними – внутрішні виробники зустрічаються з усе більш гострою зовнішньою конкуренцією за частку національного ринку.

При цьому, відбувається багатомірна поляризація геоелекономічного простору, у якій спостерігається протистояння ядра (що характеризується високим рівнем економічного розвитку, системністю функціонування господарського процесу, концентрацією високотехнологічних виробництв) і периферії (для якої характерні невисокий рівень розвитку, орієнтація на

експорт сировини й енергоносіїв, наявність різноманітних розривів у господарському процесі) [6, с.85]. Часовий лаг дуже важливий у прикладі з країнами пострадянського простору. За 25 років незалежності багато з них опустились на три технологічних уклади назад.

З огляду на вищенаведену фрагментацію гео економічного простору не можна не погодитися із думкою А. Філіпенка про віднесення України до напівпериферії «...з перспективою або приєднання до центру за умов поглиблення ринкових реформ, політичної структуризації суспільства європейського зразка і динамічного економічного зростання, чи дрейфування до периферії світового господарства за протилежної ситуації».

А. Гальчинський, характеризуючи диференціацію країн за рівнем технологічного розвитку, сформулював положення, згідно з яким країни напівпериферії не зможуть увійти до ядра цивілізації. Зокрема, він відзначив поглиблення «...технологічної диференціації, яка включає в себе трирівневу структуру: перший рівень – країни, що розвиваються на основі постіндустріальних принципів; другий – країни з традиційною індустріальною технологією; третій – країни доіндустріального розвитку» та важливість врахування того, що «в системі міждержавних відносин формуються механізми, які, по суті, виключають можливість вертикальної міграції країн з нижнього на вищий технологічний рівень. Така міграція стає можливою лише для обмеженого кола держав, що не змінює загальної картини світового розвитку» [2]. Консервація біполярності світу, на його думку, визначається функціональною обмеженістю постіндустріальних структур, нездатністю повністю замінити індустріальне й аграрне виробництво. В свою чергу постіндустріальний центр забезпечує країни периферії інвестиціями, які спрямовуються «здебільшого не у високі технології, а в індустріальне виробництво з метою його модернізації та пристосування до потреб постіндустріальних держав» [2].

Ще одним методологічним підходом щодо фрагментації гео економічного простору є гексагональна модель О. Неклесси, яка відбиває не стільки ієрархію держав, скільки «гео економічні інтегрії» – комплекси економічної діяльності (фінансово-правові технології, високі технології, промислову діяльність, виробництво сировини тощо), які пов'язані переважно з тією або іншою групою держав, з тим або іншим

географічним регіоном. Ключову матрицю, що вибудовується відповідно до даного підходу геоекономічного світоустрою утворюють [4]:

чотири географічно локалізованих простори:

– північноатлантичний Захід, пов'язаний з виробництвом високотехнологічних товарів і послуг; промисловий Новий Схід, розташований переважно в районі Великого Тихоокеанського кільця; сировинний Південь, з певною часткою умовності локалізований в області «Індоокеанської дуги»; найменш визначений в геоекономічному відношенні простір «сухопутного океану» північної Євразії;

та два геоекономічних простори, що не мають жорсткої географічної локалізації:

- транснаціональна Квазі-Північ, що генетично походить з північно-атлантичного регіону й пов'язаний з фінансово-правовим регулюванням глобальної економіки;

- архіпелаг Глибокого Півдня — «світовий андеграунд», деструктивна економіка якого заснована на хижацькому розгарбуванні ресурсів цивілізації.

Чільне положення в такому геоекономічному універсумі, на думку О. Неклесси, посідає «штабна економіка» Нової Півночі, заснована на стратегічному консенсусі північно-атлантичного й транснаціонального блоків відносно шляхів і методів перерозподілу світового доходу, збирання глобальної «квзіренти».

Геоекономічним інструментарієм для досягнення подібних цілей є такі глобальні фінансово-правові технології, як світова резервна валюта, глобальний борг, програми структурної адаптації й фінансової стабілізації, «вашингтонський консенсус» система керування національними й регіональними ризиками, а в перспективі – глобальна емісійно-податкова система.

Центральним атрибутом пропонованої Е. Кочетовим неоекономічної моделі є етноекономічні системи, визначені як економічні популяції, що вибудовуються у світовій системі на базі етноекономічної транснаціоналізації. Тобто відбувається пошук такої моделі геоекономічного світоустрою, в основі якої була б рівновага стратегічних інтересів, баланс реальних зон геоекономічного впливу, спрямованість на пошук таких моделей цивілізаційного розвитку, які дозволили б уникнути

найнебезпечнішого зіткнення техногенної моделі з іншими цивілізаційними парадигмами розвитку [10, 8].

Слід зауважити, що для публікацій більшості російських авторів характерно використання дещо «вільної» термінології стосовно позначень окремих регіонів гео економічного простору, яка була притаманна радянському періоду критики «буржуазних» течій наукової думки.

К. Оме виділяє такі основні напрямки всеосяжного процесу глобалізації [6, с.86]:

- фінансову глобалізацію, що формує глобальний фінансовий ринок, який домінує над усіма іншими ринками й забезпечує відому анонімність глобальної влади;

- становлення глобальних багатонаціональних компаній, насамперед у формі транснаціональних корпорацій, для функціонування яких необхідний всесвітній господарський простір;

- регіоналізацію економіки, яка відбувається усередині глобального господарського простору, що забезпечує необхідну рівновагу між тенденціями до інтернаціоналізації господарського життя й протилежними тенденціями до відокремлення господарських комплексів;

- інтенсифікацію світової торгівлі, що базується на залученні в глобальний комерційний оборот факторів виробництва, ресурсів, вироблених продуктів і послуг, які колись не виходили за національні кордони або навіть кордони місцевих локальних ринків;

- тенденцію до конвергенції, тобто до природного зближення різних соціально-економічних організацій, що склалися в різних суспільних умовах, але функціонують у єдиному середовищі глобального господарського простору.

Важливе місце у фрагментації гео економічного простору посідають процеси інтеграції та регіоналізації. Інтеграція забезпечує синергійний ефект у процесі комбінування, переплетення й зрощування потенціалів розвитку господарського процесу на всіх рівнях його організації та в усіх сферах життєдіяльності суб'єктів процесу. Використання інтеграційного підходу до розвитку соціально-економічної системи окремо взятого регіону, країни або регіонального угруповання країн обумовлене його позиціонуванням на одному з мезорівнів гео економічного простору.

Використовуючи «сухі» цифри і термінологію Світової організації торгівлі, до якої надходять повідомлення про утворення найпростіших

форм інтеграції між двома або більше країнами (зони вільної торгівлі товарами або послугами, зони преференційної торгівлі або митної території), слід відзначити, що станом на 1 грудня 2015 р. зареєстровано 615 торговельних угод, серед яких 413 є чинними. При цьому, серед зазначеної кількості нотифікацій Регіональних торговельних угод (РТУ) лише 452 стосуються руху товарів та послуг, а 266 – є чинними. З країн колишнього СРСР членами СОТ є Киргизія з 1998 року, Латвія (1999 р.), Естонія (1999 р.), Грузія (2000 р.), Литва (2000 р.), Молдова (2001 р.), Вірменія (2008 р.), Україна (2008 р.), Росія (2012 р.), Таджикистан (2013 р.), Казахстан (2015 р.).

Майже всі країни-члени СОТ повідомили про участь в одній або декількох РТУ (деякі члени є учасниками двадцяти чи більше). Тривають переговори й про нові РТУ, зокрема: в Азійсько-Тихоокеанському регіоні між 12 членами для укладання Угоди Транс-Тихоокеанського партнерства (Trans-Pacific Partnership Agreement); в Азії між членами АСЕАН і шістьма іншими членами СОТ, з якими АСЕАН має угоди, – щодо укладання Регіональної угоди про всеосяжне партнерство (RCEP); в Латинській Америці між Чилі, Колумбією, Мексикою та Перу про Тихоокеанський альянс; в Африці про тристоронню угоду між сторонами в інтеграційних об'єднаннях ОРВЮА, ЕАС і САДК (COMESA, EAC, SADC). Такі Багатосторонні угоди, після вступу в силу мають потенціал для зниження кількості РТУ, оскільки замінять двосторонні угоди.

Наведені дані підсилюють реалістичність формування нового світового порядку із трьома основними конкуруючими центрами активного розвитку міжнародних економічних відносин та інтеграційних процесів – європейським, американським і азійсько-тихоокеанським [5, с.26]: «Визначальними об'єднаннями у кожному з них є, відповідно, ЄС (Європейський Союз), ЄАВТ (Європейська Асоціація Вільної Торгівлі); НАФТА (Північноамериканська угода про вільну торгівлю), МЕРКОСУР (Спільний ринок Південної Америки – Бразилія, Аргентина, Уругвай, Парагвай, Чилі), ФТАА (Панамериканська зона вільної торгівлі), АСЕАН (Асоціація держав Південно-Східної Азії) та АТЕС (Азіатсько-Тихоокеанська економічна співпраця)».

Країни, що розвиваються, а також ті країни перехідного періоду, в тому числі й Україна, які не створили сильної захисної системи закономірності, не витримують посиленого глобального тиску,

деградують, корумпуються і руйнуються, підпадаючи під владу кланово-мафіозних структур управління, який виступає як передаточний механізм злоякісної компрадорської інтеграції, що силовими методами включає потенціал цих країн в глобальний господарський оборот тіньового характеру. [1, с.131].

У цьому зв'язку важливою є позиція Д. Лук'яненка, який відзначає геоекономічну дезінтеграцію розвитку: «Світ є розділеним на окремі геоекономічні зони, які перетворилися на дискримінаційні рівні відносно інтегрованого глобального універсуму. Сучасний розвиток «ефективних» міжнародних механізмів перерозподілу світового доходу на користь західних країн шляхом встановлення несправедливих геоекономічних рентних платежів веде до соціальної дезінтеграції світу, підриває систему світового поділу праці. Діюча вже багато десятиліть система перерозподілу світового доходу через ножиці цін на сировину з країн, що розвиваються, і на кінцеву продукцію розвинутих країн, говорить про контрольований, а значить керований характер сучасної світової економіки і глобального ринку» [1, с.131].

Ця жорстка оцінка збігається з думкою вчених Закарпатського державного університету: «...поряд з позитивними рисами інтеграції та інтернаціоналізації світового господарства відбувається процес закріплення ієрархічної нерівності різних країн та націй, оскільки залишається можливість для певної групи акторів міжнародної спільноти мати переваги в економічному збагаченні, політичному та культурному впливі, у той час як для периферійних країн сценарії розвитку не передбачають навіть вирішення поточних проблем і приводять до хронічного відставання цих країн від розвинених держав [14, с.284].

Е. Кочетов при структуризації і фрагментації регіонів визначає «а) глобальний транснаціональний простір (включаючи міжнародні урядові і неурядові організації, фінансові і банківські мережі); б) транснаціональний світ глобальної тіньової економіки; в) геоекономічні регіони, які формують світову інфраструктуру високих технологій з виробництва високотехнологічної продукції; г) регіони сировинної спеціалізації; д) деградаційні регіони, що втрачають здатність до конкурентної інтеграції в індустріальні та, особливо, постіндустріальні системи» [1, с.130].

Сучасну глибинну трансформацію світового економічного порядку пов'язують з дією різноманітних факторів, зокрема [6, с.85]:

– революціями в технологіях транспорту й зв'язку, які дозволяють подолати просторову роз'єднаність і скоротити витрати часу на економічні транзакції, що в підсумку підвищує загальну мобільність факторів виробництва й прискорює зміни масштабів економічної діяльності;

– збігом технологічних проривів із загальною світовою тенденцією, обумовленої зусиллями країн ядра й міжнародних фінансових інститутів, спрямованою на лібералізацію інвестицій і торгівлі, приватизацію й дерегулювання господарської діяльності.

Офшорні зони, світові фінансові центри в особі найбільших системних банків, валютних, фондових бірж та інших потужних фінансових інститутів повсюдно «вихоплюють» із процесу кругообігу капіталу найбільш мобільний його елемент – гроші і, маніпулюючи ними, акумулюють у своїх руках значну фінансову й економічну міць. У результаті відбувається відрив фінансових потоків від реального відтворювального процесу й відхід колосальних сум у віртуальний простір спекулятивних операцій. У геоекономічному просторі виникає явище, що одержало назву геофінанси. Цей феномен визначають як новий фінансовий простір-час, що ігнорує закони географії й національні кордони, що представляє собою синтез світових грошей, інформаційної технології й лібералізації законодавчого регулювання [13, с.82].

«Зростаюча віртуальна глобальна геоекономіка фінансових спекулятивних технологій деформує не лише традиційну індустріальну економіку, а й постіндустріальну. Руйнуються світові економічні захисні механізми, застосовується глобальний інформаційний моніторинг, тотальна транспарентність слабкіших економік. Світова економіка, що глобалізується, стає дедалі більше нестабільною, схильною як до циклічних криз, так і криз нециклічного характеру» [1, с.149].

У зв'язку з розпадом СРСР порушилися зв'язки пострадянських країн. Країни Балтії відкрили кордони і як Прибалтійський блок увійшли в склад ЄС. Центральноазійські країни створили блок Союз Центральноазійських держав. Казахстан зокрема тяжіє до ЄврАзЕс у спільноті з Росією та Білоруссю. Україна, Грузія, Азербайджан та Молдова створили спільний союз (ГУАМ).

Величезні «ножиці» між реальним і фіктивним капіталом не дають можливості урядам національних держав, насамперед периферійних і напівпериферійних, здійснювати необхідні інвестиції, сприяти економічній стабілізації й ефективному економічному зростанні. Це змушує національні уряди шукати позичкові джерела покриття своїх витрат у міжнародних організацій, які надають кредити лише за умов дотримання неоліберальних рекомендацій. Постійне кредитування периферійних і напівпериферійних країн глибоко деформує соціально-економічну структуру цих держав, унеможлиблює структурну перебудову їх економік на користь більш прогресивних галузей, активно експлуатує їхню аграрно-сировинну спрямованість, призводить до їх затягування у боргову яму [9].

При цьому, як відмічає А. Гальчинський, «система міждержавних фінансових відносин розбудована так, що без санкції МВФ канали доступу країн периферійної зони практично на всі ринки позичкового капіталу виявляються повністю перекритими» [2].

Наймогутнішим регулятором сучасної світової економіки й, зокрема, світової фінансової системи, виступають транснаціональні корпорації, діяльність яких багато в чому прискорила розвиток процесів глобалізації. При цьому в ході глобалізації відбулася еволюція й самих ТНК: якщо спочатку їх діяльність була пов'язана з розробкою сировинних ресурсів периферійних країн, то в останні два десятиліття на світовій арені ствердилися глобальні ТНК із планетарним баченням ринків і процесів конкуренції. Фактично глобальні ТНК зосередили у своїх руках практично необмежену економічну владу, що дозволяє їм виявляти як економічний, так і політичний тиск на держави, у яких вони перебувають [9].

Наведені результати й характеристики дозволяють сформулювати основні імперативи гео економічного простору. При цьому буде використано наступні теоретико-методологічні положення стосовно імперативу. Перш за все, буде використано підхід Е. Канта, який визначає імператив як правило, що містить об'єктивний примус до вчинку певного виду і виділяє категоричний імператив – безумовне етичне розпорядження про належну поведінку людини як розумної істоти, що володіє вільною волею та гіпотетичний імператив – вимоги, яких слід дотримувати як необхідних умов, аби досягти поставлених цілей.

Сутність інституцій, інститутів та імперативів гео економічного простору

Елементи інституціоналізації гео економічного простору	Сутність
Імперативи	<ul style="list-style-type: none"> - єдність і неоднорідність - упорядкованість і анархічність - ієрархічність; багатополлярність - протяжність, структурованість, взаємопов'язаність - транспарентність; взаємозалежність - стратифікація за рівнем розвитку країн та регіонів - поширення глобальних дисбалансів - циклічність - перманентна ескалація кризових явищ - підвищена ризиковість (вразливість) - фінансовий глобалізм; глобалізація ринків - глобальна конкуренція; транснаціоналізація - невизначена ентропія; асиметричність розвитку - інформатизація та комунікація
Інститути	<ul style="list-style-type: none"> - формування глобальної системи регулювання та нагляду - формальні міжнародні організації, міжнародні режими та угоди
Інституції	<ul style="list-style-type: none"> - обмеження національного суверенітету держав та звуження їх економічної ролі на світових ринках; - трансформація біполярної системи світоустрою у багатополярну модель з посиленням ролі регіональних інтеграційних блоків та нових центрів світового економічного суперництва; - фрагментація простору: інтеграція та регіоналізація, ядро-периферія

Зважаючи на викладене, у загальному гео економічному просторі можна виділити мега-простір пострадянських країн, багато з яких деградує до периферії.

Використані джерела та література:

1. Білорус О.Г. Економічна система глобалізму: Монографія / О.Г. Білорус. – К.: КНЕУ, 2003. – 360 с.
2. Гальчинський А. Глобальна криза чи криза глобалізації / А.Гальчинський // Віче. – 2002. – № 1. – С44-50.
3. Гео економічні сценарії розвитку і Україна: монографія / М.З. Згуровський, Ю.М. Пахомов, А.С. Філіпенко та ін. – К. : ВЦ "Академія", 2010. – 328 с.

4. Геоэкономическая формула мироустройства / Александр Неклесса. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://devec.ru/almanah/7/1427-aleksandr-neklessa-geoeconomicheskaja-formula-miroustrojstva.html>.
5. Дергачев В.А. Геоэкономика (Сучасна геополітика) / В.А. Дергачев. – К. : ВИРА-Р, 2002. – 512 с.
6. Керашев А.А. Развитие подходов к глобализации экономических отношений / А.А. Керашев // Вестник Адыгейского государственного университета. – 2005. – Вып.3. – С.85-88.
7. Кібальник Л.О. Основні напрями гео економічних трансформацій в умовах світових фінансових криз / Л. О. Кібальник // Актуальні проблеми міжнародних відносин : зб. наук. пр. – К., 2013. – Вип. 115. – Ч.1. – С. 49–57.
8. Кочетов Э.Г. Геоэкономика. Освоение мирового экономического пространства: учебник для вузов / Э.Г.Кочетов. – М. : Норма, 2006. – 528 с.
9. Миронова О.А. Современные тенденции развития мировой финансовой сферы / О.А. Миронова, Е.М. Соколова // Финансовые исследования. – 2000. – № 1. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.rseu.ru/Fin_issled/
10. Неклесса А. Геоэкономика / А. Неклесса. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.archipelag.ru/geoeconomics/>
11. Новицький В.Є. Міжнародна економічна діяльність України: [Підручник] / В.Є. Новицький. – К. : КНЕУ, 2003. – 948 с.
12. Поручник А. Транснационализация и регионализация национальных экономических систем в условиях глобализации // Глобальное экономическое развитие: тенденция, асимметрии, регулирование: [монография] / под науч. ред. Д. Лукьяненко, А. Поручника, В. Колесова. – К. : КНЭУ, 2013. – С. 47–60.
13. Черная И.П. Геоэкономика: Учебное пособие / И. П. Черная. – М. : Издательско-торговая корпорация «Дашков и К°», 2012. – 248 с.
14. Філософія інтеграції: Монографія / За заг. ред. В.Д. Бондаренка, Ф.Г. Ващука. – Ужгород : ЗакДУ, 2011. – 544 с.

УДК 321.7:316.422(477)

Хижняк І.А

УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР «ГІБРИДНОЇ» МОДЕРНІЗАЦІЇ І НЕОПАТРИМОНІАЛЬНОЇ ДЕМОКРАТІЇ У ГЕОПОЛІТИЧНОМУ РЕГІОНІ «OMNES ET SINGULOS»

Наявність нових реалій існування «гібридної» модернізації і неопатримоніальної демократії в умовах специфіки ситуації в Україні після подій на Євромайдані обумовили і певну специфіку формування структури влади, що визначилася після прийняття конституційної реформи 2004 р. Внутрішньополітичні аспекти українського виміру подані у вигляді субсистемної складової, визначеної як «Гібридний» акорд неопатримоніальної демократії по-українськи. Поряд з окресленням її внутрішньої структури і організації особлива увага звертається на взаємодію її складових: ієрархію, що виникла, і відповідну субсистемну організацію, яка оформлена різними рівнями функціональності, а також тісним зв'язком самої субсистемної складової та всім набором її елементів.

Ключові слова: «гібридна» модернізація, неопатримоніальна демократія, концепція історичного інституціоналізму, субсистемна складова, український вимір, геополітичний код «omnesetsingulos».

Хижняк І.А. Українське измерение «гібридної» модернізації і неопатримоніальної демократії в геополітичний регіон «omnes et singulos»

Наличие новых реалий существования «гібридної» модернізації і неопатримоніальної демократії в умовах ситуації, що виникла в Україні після подій на Євромайдані, обумовили і визначили специфіку формування структури влади, яка обзначилась після прийняття конституційної реформи 2004 г. Внутріполітичні аспекти українського измерения представлені в вигляді субсистемної складової, визначеної як «Гібридний» акорд неопатримоніальної демократії по-українськи». Наряду з визначенням її внутрішньої структури і організації особливу увагу приділяється взаємодії її складових: виниклої ієрархії і, відповідно, субсистемної організації, оформленої різними рівнями функціональності, а також тісної зв'язкою самої субсистемної складової і всього набору її елементів.

Ключевые слова: «гібридна» модернізація, неопатримоніальна демократія, концепція історичного інституціоналізму, субсистемна складова, українське измерение, геополітичний код «omnes et singulos».

Khyzhnyak I.A. Subsystemic Hybrid Modernization And Neopatrimonial Democracy: Geopolitical Outline of the Ukrainian Dimension In the («Omnes Et Singulos»)

Ever since the events in the Euromaidan certain particularities of hybrid modernization and neopatrimonial democracy that exist in Ukraine nowadays, ensured formation of the specific features of the local power structure. The latter strictly corresponds to the Constitutional reform in 2004. Though it also enlarged tangible involvement in the Russian-Ukrainian cultural and historical geographic agglomerate in particular. The major aspects of the Ukrainian dimension were actualized in the author's assertion of subsystemic cluster as «Hybrid accord of the neopatrimonial democracy in the Ukrainian style». Its inner systemic structure and organization are depicted as close interrelation of its components added with newly emerged hierarchy and formulated as various levels of functions and close communication as well as the whole bundle of encompassed elements.

Keywords: hybrid modernization, neopatrimonial democracy, a concept of historic institutionalism, the Ukrainian dimension, a subsystemic component, a «omnes et singulos» geopolitical code .

Субсистемний сегмент «Гібридний» акорд неопатримоніальної демократії «по-українськи»

Модернізації потребують країни, де ринкові демократичні традиції не є достатньо розвинутими. У цьому плані Україна не є виключенням. Зазвичай модернізація поєднується з привнесенням у суспільне життя інститутів і норм, які не є культурно або цивілізаційно властивими для конкретної нації. Базовою умовою для модернізації стає критична переоцінка історичного минулого та сьогодення.

Серед найбільш теоретично окреслених **типів модернізації** існує принаймні два найбільш зрозумілих для суспільств пострадянського простору: **спонтанна модернізація** – характерна для країн, де мали місце поступовий і довготривалий перехід до раціональних суспільних структур через самовільне накопичення передумов у тих або інших галузях суспільного життя, поєднання яких дало якісний поштовх до бажаних змін (США, Велика Британія). До іншого типу **модернізації** – **вторинного, неорганічного, відзеркаленого** – слід віднести країни, які з тих або інших причин відстали у своєму розвитку і зараз за рахунок спроб використання досвіду передових країн намагаються наздогнати їх за рівнем і якістю життя. Іншими словами, це також означає «вписатися» у процес, що раніше подавався як історичний і іманентно український під назвою «*осучаснення навздогін*» [4].

Своєрідність суто українських властивостей **політичної модернізації** було окремо визначено як «перехід, по-перше, від колоніального статусу на шлях самостійного розвитку і, по-друге, від тоталітарно організованого державно-монопольного правління методами прямого керівництва (командно-адміністративна система) до визначення державних пріоритетів соціального-економічного розвитку, виходячи з суспільних потреб» [2].

Центральною проблемою теорії **політичної модернізації** є аналіз політичних систем *перехідного періоду*. Коло проблем, пов'язаних із цим, є досить широким і різноманітним. До нього, зокрема, належать проблеми і власне *українського зразка*, що стосуються джерел характеру і напрямків політичних змін при переході від традиційного до сучасного суспільства.

У межах процесу модернізації у цьому випадку зазвичай мають відбуватись наступні зміни:

- 1) удосконалення системи суспільних відносин і зміна укладу життя – поява нових процедур і механізмів, що регулюють конфлікти і вирішують соціальні проблеми;
- 2) зростання ступеню свідомості і самостійності індивідів;
- 3) у галузі економіки – максимальне розповсюдження товарно-грошових відносин, поява нових передових технологій, досягнення високого рівня професійної спеціалізації менеджерів і найманих працівників;

4) зміна соціальних відносин – перехід від іммобільного станового соціуму до динамічного, заснованого на високій соціальній мобільності і соціальній конкуренції.

При цьому, з числа характеристик вже самого процесу **модернізації** слід звернути особливу увагу на наступні:

- 1) **комплексність**, бо вона охоплює всі сфери життя суспільства;
- 2) характер **протяжності** – **модернізація** ніколи не відбувається за одну мить, а поділяється на етапи (поява реформаторської еліти, ініціювання перетворень, розповсюдження і закріплення результатів);
- 3) **глобальний характер** – почавшись у країнах Заходу, процес згодом розповсюджується на увесь світ;
- 4) **системність** – зміна будь-якого елемента або цілої сфери життя суспільства приводить до зміни вже інших з цього ж числа, тобто культурні зміни і політичні зміни приводять до змін в економіці і навпаки.

Ми зосереджуємо увагу власне на **системності** з огляду на її пряму логіку взаємозв'язку з нашою гіпотезою розглядати обидва – *російський і український* – **субрегіони спільної культурно-географічної агломерації як окремі субрегіональні підсистемні одиниці**, які в той же час мають певний прояв *особливих штрихів кардинальних політичних внутрішніх відмінностей*. Вони, як зазначалося, мають **обопільний синкретичний характер** (в якому спостерігається сполучення різнопорядкових, контраверсійних і навіть протилежних системних ознак). Особливий вид нової, *модерної видозміни регіональної субсистеми* міждержавних відносин, що виникла внаслідок *Революції Гідності* в Україні, досі є предметом неповторних побоювань і жахів для провладної еліти в Росії.

Тому зараз ми маємо всі підстави стверджувати, що поява *партикулярно-підсистемного, «гібридного» геополітичного регіону* з відповідним *кодом «omnes et singulos»* фактично є результатом дії **системи** нових міждержавних відносин, які стали формуватись у XXI ст. І само по собі його місце знаходження не є в дійсності таким, яке управляє за великим рахунком всім існуючим **модернізаційним** комплексом затребувань і до того ж в автономному режимі (як, наприклад, про це інформаційно намагаються подавати в Кремлі). Означена одиниця **регіонального виміру** є об'єктом керівництва з боку глобальної машини світоуправління і має, відповідно до нашої гіпотези, назву *«плюралістична півтораполярність + Росія»*. Остання також позначена

відвертою схильністю до застосування **військової сили** з акцентом на **тероризм**, хоча при повному риторичному запереченні цього (*при прогнозі на майбутнє цілком можливої*) **багатополярності при домінуючій дифузії трансатлантичної складової**». Правда реально, як вже зазначалось, локальна одиниця саме такого порядку вже зараз являє собою інноваційну **регіональну структуру** (феномен «**фактора визначального регіону**»), яка почала по суті **змінювати** політико-системний смисл всієї сучасної глобальної розстановки сил.

Фактично, власне з глобального рівня, як бачимо, здійснюється прямий вплив на процес **модернізації**, а сама **модернізація** певно, як реально існуючий феномен, на пряму впливає на необхідність змін самої структури реформ (вже на нижчих рівнях) і змушує їх пристосовуватись до її об'єктивних вимог.

Відносно **системного** визначення сучасного типу політичного режиму і його **модернізаційної складової** в Україні зазначимо, що це можливо лише шляхом **модифікації** регулювання відповідних процесів і не суто декларативного, а дійсного способу відтворення в їх межах реально функціонуючих механізмів як *внутрішнього*, так і *зовнішнього порядку*.

Системно, у нашому випадку, **модифікація** відбувається при зміні принципів **взаємопов'язаності складових обох субсистемних кластерів** України, що торкаються самого підґрунтя формування їх **структури**, а **елементи**, які починають вписуватись у неї **інноваційним порядком**, можуть стати як дійсно **новими**, так і такими, що вже **існували** раніше. Хоча при певній попередній **окремій заданості** в межах самої фокусної **модифікації** відповідні **елементи субсистемних кластерів** можуть почати функціонувати вже згідно з зовсім **іншими принципами**.

Неопатримоніалізм у системі державної влади

Відповідно до вже зазначеного, студію слід почати з осмислення комплексного концептуального підґрунтя **дихотомії «демократії і неопатримоніалізму»**. Тут мається на увазі певний вид **протистояння** між засадами **демократії**, з притаманними для останньої **відкритістю, конкурентоздатністю**, і реальними задумами **присвоєння** результатів функціонування публічно-політичної сфери. Тож дослідження власне цієї контраверсії саме і складає базове підґрунтя значного розширення

дослідницького ресурсу про ступінь *демократизації* або лише її *імітації* в межах розвитку суспільств *пострадянського типу*.

Адекватним засобом розуміння концептуальних засад вказаної проблеми може стати теорія **історичного інституціоналізму** [8,5], у межах якої *ретельно фіксується саме послідовність подійності* при становленні і розвитку певних історичних епізодів, а також *набір факторів*, які безпосередньо *впливають* на алгоритми вибору при визначенні потрібних місць для їх *остаточного розташування* в процесі **історичного розвитку**.

Власне це, згідно з нашою гіпотезою, і дає теоретичне підґрунтя для розуміння складностей і драматичних перипетій при формуванні **віртуальної природи** обох **субсистемних кластерів** *українського походження*, об'єднаних у відповідне субрегіональне утворення і визначене нами як **«держава всупереч»**. А в основі даного своєрідного культурно-географічного утворення суто *українського родоводу* саме і лежать процеси *послідовності історичної розстановки* в певному соціумі відповідно до існуючого *«порядку денного»*: *спочатку* спроби позірної глянцевої за зовнішнім виглядом і надзвичайно принадливої **демократизації** і *лише потім* слідує за нею **раціонально-бюрократичної** модернізації держави. Адже саме цей *порядок історичного розміщення базових структурних складових* в обох **субсистемних партикулярних** кластерах *української генеалогії* в результаті і зафіксував практично неподільне домінування в них **квазіпартійних структур**, у яких замість необхідних **ідеологічних** постулатів вже первісно були закладені суто *функціональні* ерзац-механізми їх **політичної імітації**. А справжнім призначенням подібних інститутів **неформального типу** стала як їх рольова спрямованість на одержання **патронажу і щедрої фінансово-матеріальної підтримки** від їх дійсного правителя, так і в обмін на це беззастережна лояльність і безвідмовна готовність з боку власне цих саме інститутів виконувати будь-які настанови і розпорядження *«верховного сюзерена»*.

На фоні логічного симбіозу відразу декількох підходів у методології вивчення **базових основ політичного розвитку** *пострадянських держав* досить цікавою виглядає гіпотеза, представлена українським дослідником О. Фісуном. Зокрема, її дослідницькі допуски розставлені у наступній ієрархії *стадіальних ракурсів*: по-перше, *«порядок денний»* навколо **інверсійного розвитку** *країн* формувався нерелевантно, через моделі

специфічного «пактування» пострадянських еліт, які «стабілізували і консолідували різноманітні варіанти недемократичних або напівдемократичних режимів» [6, с.160]. Далі пострадянські міжелітні консолідації можна розглядати як певні *картельні угоди по обмеженню конкуренції* і *вичавлення «сторонніх» від участі в експлуатації* публічних державних ресурсів [2,15]. Подібна *інверсійна логіка розвитку*, згідно з гіпотезою О. Фісуна, і визначає фундаментальну різницю як політичних траєкторій, так і кінцевих результатів демократичного транзиту у Латинській Америці, Південній і Центральній Європі, з одного боку, і пострадянських трансформацій, з іншого [6].

Таким чином, визначеним став вододіл між наслідками в системах певного суспільно-політичного спрямування, які мають досвід національно-державного будівництва, і тих, які його не мають. У першому випадку наявність сильної структури в *модернізованих* державах спонукає до виникнення зазвичай консервативних *авторитарних* режимів (Південна Європа, Латинська Америка, «східно-азіатські тигри»), орієнтованих на норми бюрократичної раціональності і економічного зростання, а у іншому, – завдяки «слабкій державі» і нерозвинутості раціонально-бюрократичних механізмів – з'являються неоматримоніальні режими (Азія і Африка), орієнтовані на цілі форсованої національно-державної консолідації та вилучення ренти. У цьому контексті ключові особливості політичного розвитку і режимної динаміки пострадянських держав можуть бути осмислені за допомогою поняття неопатримоніалізм [7].

Оформлення цього спектру в типології *неопатримоніальних режимів* і їх відтворення саме в Україні має особливий колорит. Модифікація останніх являє собою симбіоз певних елементів *традиційного суспільства і сучасної держави*. Через це для *неопатримоніальних режимів* притаманною є *непослідовність* між «зовнішнім фасадом» держави сучасного типу (наявності конституції, декларованих прав і свобод, парламентсько-партійних інститутів, електоральних систем тощо) і внутрішньою логікою їх функціонування, але вже в реальних умовах.

Для кращого розуміння дійсного ступеню відповідності власне *неопатримоніалізму* для відтворення саме в умовах становлення української державності (протягом періоду чверті століття вже «пострадянського буття») звернемося до більш детального розгляду його

сутнісних ознак і природи. Вперше поняття *патримоніалізм* було застосовано М. Вебером, який протиставив його, так би мовити, чистий тип як феодальному, так і бюрократичному (раціонально-легальному) правлінню [19, с.226–241]. І, на його думку, «у чистому вигляді панування патримоніалізму, особливо в його становій формі, слід розуміти як управлінські повноваження з відповідними економічними правами в якості апропріації економічних можливостей, але приватним чином» [19, с.226]. Тобто через апропріацію (привласнення) управління носіями політичної влади, при невідокремленні публічно-політичної і приватної сфер у соціумі, державою результативно керують як приватним володінням провладні групи, які просто приватизують суспільні функції і державні інститути. При цьому Вебер акцентує особливу увагу на приватному привласненні судово-юридичних і воєнних функцій держави, що часто стає правовою основою для станових позицій привілейованих осіб, які присвоїли собі таке право на противагу привласнення чисто економічних можливостей у вигляді податкових і будь-яких інших прибутків [19, с.227]. Також не менш важливим М. Вебер вважає те, що «патримоніальним інститутам насамперед бракує бюрократичного поділу сфери «офіційного» і «приватного». Політичне управління розглядається правителем в якості власного підприємства, а політичні повноваження існують як частина його власності, яка може приносити прибуток у вигляді податків і данини» [19, с. 1029-1029].

При досить широкій варіативності ступеня *патримоніалізації* у різних типах систем М. Вебер наголошує, що «для нашої термінології факт принципового тлумачення провладних повноважень та будь-якого іншого порядку пов'язаних з ними можливостей, в якості певної різновидності, має бути основоположним» [19, с.237].

Ступінь можливого «вмонтування» явища *неопатримоніалізму* у середовище *раціонально-легальних відносин* у будь-якому типі суспільства дослідник характеризує як приклад досить рухливої мімікрії: «Людина, яка одержала посаду, набувала разом з нею і право на неї. Вона володіє засобами управління, подібними до тих, якими володіє ремісник як засобами виробництва. Із своїх прибутків він оплачує витрати на управління або віддає правителю тільки частину своїх прибутків, решту ж залишає собі. У ряді випадків схожого порядку посада може стати спадковою або відчуженою, подібно до будь-якої іншої власності» [1].

На фоні екстраполяції наведених визначень, спрямованих на власне факт провалу саме **модернізаційних проектів** у країнах *пострадянського регіону*, сучасна практика реалізації **неопатримоніалізму** дала змогу західним дослідникам Г. Роту, Ш. Ейзенштадту і Ж.-Ф. Медару та іншим висунути ідею про те, що при взаємодії традиційного історичного спадку і практикою сучасності виникають **політичні системи** власне вже вказаного, і справді, **інноваційного типу**. Крім того, останні за своєю природою **не є транзитивними**, або **проміжними**, а навпаки, виявляються вже **кінцевим результатом перехідного процесу**.

Зокрема, у спостереженнях Г. Рота міститься твердження про те, що у нових постколоніальних країнах відсутні досить важливі легально-раціональні елементи сучасної держави, а замість них, навіть після зникнення традиційних форм легітимності, продовжується (і досить успішно) відтворення цілого ряду **попередніх** форм адміністративно-управлінської практики. Спираючись на веберівську концепцію **патримоніалізму**, автор приділяє особливу увагу «персональному правлінню на основі лояльності, яка не потребує віри в унікальні особисті якості правителя, а внутрішнє пов'язана з матеріальними стимулами і винагородженням» [17, с.196]. При ставленні до традиційного **патримоніалізму** як до вже віджилої свій вік категорії сучасна інституційна парадигма постколоніальних країн (на Заході Україну відносять власне до класу таких держав) сприяє своєрідному «рیمейку» інституту персонального правління, яке у більшості випадків набуває рис аж ніяк **не харизматичного**, а реально **патримоніального панування**, яке на пряму заточено на матеріальні інтереси. Отже, відмінність саме такого виду режиму «від харизматичного правління» полягає в тому, що патримоніальному правителю не потрібна ані особиста харизматична привабливість, ані постановки високих цілей: вони відрізняються від легально-раціональних бюрократій тим, що розподіл позицій у держапараті здійснюється поза принципами конституційно регульованого законодавства або кар'єрного зростання відповідно до підготовки і виробничої ефективності» [17].

Ізраїльський дослідник Ш. Ейзенштадт просунувся далі у розробці цієї концепції, яка набула ознак поміркованого варіанту теорії **неопатримоніалізму**. На його думку, на відміну від традиційного **патримоніалізму** поява нових **неопатримоніальних** структур стала

продуктом процесу модернізації у таких суспільствах, де найбільш характерним є певний симбіоз елементів традиційності і сучасної держави. Іншими словами, в реальності існує специфічна **парадигма режимного «синтезу» традиційного і сучасного**. На думку Ейзенштадта, «..використання поняття «патримоніальний» для описання різних режимів витікає з реакції на неадекватність як базових пропозицій головних досліджень з теорії модернізації, так і більш пізніх концептів зразка «фіаско модернізації», «політичний занепад» або «транзитивне» суспільство. Це поняття підкреслює неадекватність згаданих пропозицій, вказуючи, що, по-перше, більшість із цих країн не йдуть у напрямку сучасних національних держав або суспільств революційного типу; по-друге, – ці режими необов'язково є «транзитивними», «перехідними» або проміжними фазами на шляху до єдиного варіанта сучасності; по-третє, що у їх розвитку, навпаки, і зараз присутня така собі своя, певна логіка; і нарешті, по-п'яте, що, у всякому випадку, частина цієї логіки або паттерна змін може витікати із деяких аспектів історичної традиції цих суспільств і може бути пояснена виключно саме в її межах» [11, с.5].

Очевидна концептуальна інноваційність у підходах Ш. Ейзенштадта полягала насамперед у тому, що він не тільки чітко **констатував можливі межі відтворення модернізації в постколоніальних суспільствах**, але й переконливо **продемонстрував, якого саме типу системи виникають у результаті здійснення модернізації, до якої міри її результати не відповідають первісним оптимістичним сподіванням**. І на підтвердження цього Ейзенштадт зазначив, що для **неопатримоніалізму** найбільш типовими є «...кристалізація декількох політичних синдромів: монополізація центральної влади і політичних ресурсів з боку центра; мінімізація незалежного доступу більш широких груп до таких ресурсів і позицій контролю за ними; і в той же час мінімальний ступінь створення центром або суспільством нових, більш диференційованих типів соціальної організації інститутів» [11, с.18].

Тобто виникає **триєдина системна парадигма формальних і неформальних процедур – концентрація** політичних, економічних і символічних ресурсів виключно у влади, при одночасному **відлученні** решти останніх груп і прошарків суспільства від доступу до ресурсів і позицій контролю над нею; управління державою здійснюється в режимі **приватного володіння (патримоніуму)** правлячими провладними

угрупованнями, які, у свою чергу, **приватизують** цілий набір суспільних функцій і інститутів, перетворюючи їх у джерело власних прибутків; і, нарешті, **норми, конфігурації** етнічних, класових, регіональних і сімейно-родинних зв'язків нікуди не зникають, а навпаки, відтворюються у сучасних політичних і економічних відносинах, визначаючи при цьому **рамки способів і принципів їх функціонування**.

Найбільш цікавими і особливо корисними для визначення власного майбутнього України можуть стати концептуальні викладки у розвиток методології дослідження **неопатримоніалізму**, які були внесені французьким науковцем Ж.-Ф. Медаром. Його інновації полягали в тому, що він визначав цей феномен як самостійне політичне явище, яке має дещо **відмінну** від традиційно представленої **структуру власної природи**. Центральне місце в його **підході** біло відведено **симбіозу традиційних і сучасних форм**, яким він приділив найбільшу увагу.

У системному розумінні це виходило з відомої формули, що держава є елементом міжнародної системи, але внутрішньо вона все ж є структурою більш вищого порядку відносно системи міжнародної. Відповідно порівняно **висока самостійність держави пояснюється тим, що елементи, з яких вона складається, виникли і існують значно довше, ніж сучасна міжнародна система**. І тому це накладає особливий відбиток на відносини між цими елементами і самою державою. При цьому Ж.-Ф. Медар переводить ці елементи на рівень формуючих сегментів **неопатримоніальних структур**, які мають змогу перетворити характер самої держави у її формат визначення як **«недорозвиненої держави»** (underdeveloped state). І це може стати умовою постійності, а **не тимчасовості**, і аж ніяк **не стадії перехідного розвитку**. «Є в наявності все більше підстав розглядати ці держави не як перехідні або такі, що розвиваються, а навпаки, як такі, якими вони є насправді: нерозвиненими державами» [16, с.162]. Головним у методології підходу Ж.-Ф. Медара до **неопатримоніалізму** є розуміння того, що **приватизація публічно-політичної сфери** насправді перетворює **політику** у певну і навіть десь у **безпрограшну різновидність бізнесу саме тому, що політичні ресурси відкривають безперешкодний доступ до ресурсів економічних**. А звідси і влучна характеристика природи виникнення політичних перевертнів, які особливо зараз часто почали зустрічатись в обрях українського внутрішньополітичного істеблішменту: «...не багатство є джерелом

політичної влади, а навпаки, політична влада є джерелом багатства, хоч подібні практики можуть бути простежені практично всюди. Проте саме в межах недорозвиненості держави вони радикально мають змогу видозмінити саму систему» [16, с.181–182,185].

Надзвичайно важливим для сьогоденної України є також розуміння безпосередньої пов'язаності політичної модернізації самої країни зі ступенем становлення і розвитку в її межах **неопатримоніалізму** як **домінуючого режиму**. З точки зору причинно-наслідкових зв'язків така пов'язаність базується на результатах практичного **фіаско** у **модернізаційному створенні сучасного національно-державницького формату європейського типу** і тому практичної складності **формального встановлення адекватних для цього типу раціонально-бюрократичних механізмів**. Вказане певно підтверджує теорію **історичного інституціоналізму** і підкреслює очевидність виходу на прем'єрні ролі саме категорії **неопатримоніалізму**. Це відбулось за рахунок встановлення вже **заданих** (ще за останні роки існування Радянського Союзу) **умов інверсійного розвитку**, коли була встановлена **домінація картельних угод щодо практичного знищення конкуренції і захоплення керівних позицій** в українській державі **бувшим партійним керівництвом, яке одержало прямий доступ до розподілу і експлуатації державних ресурсів**.

Особливість встановлення **режимів за неопатримоніальним типом** була слушно підкреслена К. Клепхемом: «...неопатримоніалізм – це форма організації, в якій відносини патримоніального типу заповнюють всю політико-адміністративну систему, яка формально побудована на раціонально-легальних відносинах. Офіційні особи посідають позиції в бюрократичних установах, маючи формально встановлені повноваження, проте здійснення цих повноважень відбувається, наскільки це можливо, не у форматі державної служби, а скоріше як реалізація приватної власності. Загальні закономірності побудовані при цьому на патримоніальній моделі правителя і васала, а не за раціонально-легальними взаєминами між начальником і підлеглим. Такий самий тип поведінки скоріше зорієнтований на демонстрацію персонального статусу чиновника, а не на виконання суспільних функцій» [10].

Логічним підтвердженням запропонованої гіпотези виявилася характеристика **неопатримоніалізму** як активного стимулятора **«гібридної» модернізації політичної субсистеми**. На це раніше звернули

фокусну увагу М. Браттон і Н. ван де Валле, зосередившись насамперед на існуючому **внутрішньому взаємотяжінні**, на перший погляд, **діаметрально протилежних плюсових величин – звичаїв і образчиків патримоніалізму та формальних раціонально-легальних інститутів**: «Відносини лояльності і залежності пронизують формальну політико-адміністративну систему, і посідання бюрократичних позицій відбувається скоріше не для виконання суспільних функцій, як це подається зовні, а скоріше для примноження особистого статку і підвищення власного статусу. Хоча державні функціонери одержують офіційну платню, вони також мають можливість одержувати прибутки незаконно, пребенд, за рахунок елементарної корупції, які вкупі з часом формують призначення певної посади.

Голова держави і його найближче оточення знижують функціональну ефективність модернового держапарату номінально через використання патронажу і клієнтельських практик для підтримання порядку. Більш того, паралельні і неофіційні структури можуть мати значно більшу владу і повноваження, ніж формальні органи управління. Підсумовуючи все наведене вище, зазначимо, що очевидною рисою неопатримоніалізму стає інкорпорація патримоніальної логіки в роботу формальних інститутів» [9].

Концепція автора відносно **«гібридності» неопатримоніалізму** також має підтвердження у висновках першого українського дослідника проблем **неопатримоніалізму** у країнах пострадянського простору О. Фісуна: «Ключову роль у функціонуванні пострадянських неопатримоніальних систем грають не раціонально-легальні відносини в рамках офіційних систем взаємодії, а **клієнтарно-патронажні зв'язки**, які регулюють доступ неопатримоніальних гравців до різного роду ресурсів на основі відносин особистої залежності, що підвищуються через асиметричну конвертацію та обміну капіталів. Відповідно, формування економічного капіталу відбувається не через привласнення засобів виробництва, а, насамперед, через привласнення засобів управління» [6, с.170].

Остаточно визначившись з основними **ознаками модернізації політичного режиму** в Україні, зупинимося на **власній сукупності елементів субсистеми** українського гатунку, призначеної для **внутрішнього вжитку**. Насамперед це стосується описання політичної

реальності, яка може бути визначена після прийняття конституційної реформи 2004 р. і детермінована як специфічний **«гібридний» режим неопатримоніальної демократії**. Останній, у свою чергу, отримав ознаки **трансферу від суперпрезиденталізму Л. Кучми в бік прем'єр-президентської моделі на етапі перехідного періоду** [18].

Щоправда, виходячи з реалій вже існуючого протягом 25 років українського *історичного контексту*, зазначимо, що **неопатримоніальна демократія** у цьому випадку **не є перехідною або проміжною формою**, що є тільки результатом реформи 2004 р., а **насправді вже має риси нормальної форми функціонування прем'єр-президентського режиму** [14]. **Гостання існує в соціальному контексті клієнталізму**, де базовим мотивом поведінки головних протагоністів є «пошук ренти» (rent-seeking). У той же час політичні гравці формально виступають **конкурентами у межах дії електоральних механізмів** (ведуть боротьбу за посаду президента і більшість у Верховній Раді). При цьому, ключовим смислом їх політичної діяльності є «захоплення держави» (state capture).

Наявність системної необхідності підтримання внутрішньої сукупності елементів у стані певної динамічної єдності у межах субсистемного кластера (тепер з більш зрозумілою назвою **«Гібридний акорд неопатримоніальної демократії по-українськи»**) обумовило конвертацію нових конституційних правил у канони гри у режимі певної політичної раціоналізації. Тут присутні інші норми – до цього навіть прозорість вартісної гонки лише за «президентський приз» на практиці виявилась суттєво зниженою.

Тепер **розподіл влади між президентом і прем'єр-міністром** очевидно став на перешкоді реалізації політики «переможець одержує все» і почав скеровувати охочих за спільним «дербі» до завзятого переділу дивідендів з політичного поля пропорційно підсумкам виборів [12]. Це створило **передумови реального переходу від монопольного до кооперативного розподілу електоральних призивів**.

Після **конституційної реформи 2004 р. ключовою передумовою формування саме «неопатримоніальної демократії по-українськи»** стало провладне збереження, обережне відтворення і «догляд за найбільш чутливою, больовою точкою» **клієнтельного середовища**, а точніше власне **практично повністю корумпованого силового і фінансового середовища неопатримоніальної держави**. У цьому сенсі, згідно з

теоретичними концептами М. Вебера відносно «ірраціональності у здійсненні судочинства, адміністративного управління і оподаткування» [19, с.240], такий стан значно **полегшує розподіл необхідних ресурсів** серед існуючих **партійних холдингів**. За такого підходу в основі існування **неопатримоніальної демократії** також лежить **«переділ» влади** (power-sharing) між **головними осередками**, які **контролюють корупційні можливості і наявність приблизного паритету між ними**. А звідси і умови екзистенції загального **патронажного і корумпованого контексту** на додачу до міцних і сталих зв'язків у межах блока правоохоронних органів і системи судочинства. Справа в тому, що в сукупності вони спричинили створення вже альтернативної **клієнтарно-патронажної мережі** вже навколо іншої **гілки влади – прем'єра**.

До того ж, конституційна реформа 2004 р. заклала в механізм модернізаційної дії **субсистемного кластера «українського розливу» для внутрішнього вжитку досить дотепний у політичному сенсі інституційний «гібрид»**, що має здатність до **режиму функціонування у 2-х вимірах**: з одного боку, **авторитарно-бюрократичного** – за умов **контролю президента над більшістю у Верховній Раді, наявності прем'єр-міністра з лав підлеглої йому ж команди та близького до нього ж Генерального прокурора, а значить, і можливості повністю контролювати як силову, так і фіскальну вертикалі**; а з іншого, – реалізацію **конкурентно-демократичного паттерну**: мережу **клієнтарно-патронажного** порядку, що поділена між двома **центрами влади**. У цьому випадку це може відбутися, якщо президент не контролює Верховну Владу, або прем'єр-міністр не є з **непрезидентського оточення**, або ж кооптований з **альтернативно-патронажної мережі** (при цьому подібна **«гібридність»** може функціонувати як у **почерговому**, так і **синхронному режимі**).

Свідомо не беручи до розрахунку певні інші деталі згаданої реформи, звернемо увагу на важливість **інституціалізації** при здійсненні контролю над таким ключовим сегментом **клієнтарно-патронажної мережі**, як досягнення затребуваного і до того ж бажаного **модернізаційного позитиву** у створенні успішно діючих **партійних холдингів**.

Це означає, що феномен **неопатримоніальної демократії** виступає в якості інноваційного агента політичної системи, а її концентрованим

виразом стає діяльність відповідного *партійного холдингу*. Саме його застосовують як дієвий інструмент, що є виразом інтересів впливових **фінансово-промислових груп**, які ведуть боротьбу за голоси виборців, а значить, у кінцевому підсумку, – *за доступ до поділу рентоздобувних можливостей* як у машині державної влади в цілому, так і у *вертикалі* виконавчої влади зокрема. Крім того, *партійні холдинги* діють як акумулятори фокусних політико-економічних інтересів різноманітних сегментів *клієнтарно-патронажних мереж*. Вони також функціонують у вигляді заміщення бувших до цього традиційними способів залучення їх партисипантів до провладних структур через *персональні відносини* і *особисту лояльність* (до речі, ця практика спостерігається при всіх українських президентах). Щодо фактичного застосування, *партійні холдинги* виступають своєрідно **модернізаційним інструментом** активного залучення до своїх лав *рентоздобувних сегментів* зі структур державного управління.

Тому, на відміну від *неопатримоніальних режимів класичного, традиційного зразка*, де базовий вектор політичного процесу був зорієнтований, головним чином, на доступ до використання *клієнтарно-патронажних мереж*, що були підлеглими першій посадовій особі держави, ступінь досяжності та можливі підходи до виконавчої вертикалі, вже за умов домінації *неопатримоніальної демократії*, відбуваються у принципово *іншому режимі* – вони формуються в процесі електорально-конкурентного відбору. А до ампула безпосередніх протагоністів ще задіяно партійні холдинги за інтересами, представлені цілим вектором *клієнтарно-патронажних груп стейкхолдерів* (ключових учасників). У цьому випадку вже спостерігається можливість *прямої залежності розподілу і привласнення дивідендів* від функціонування **політичного поля** на основі результатів **електорального вибору** і згідно з **формальними існуючими нормами**.

«Гібридність» неопатримоніальної демократії після Євромайдану

Після бурхливих подій революції Євромайдану *«гібридний» характер неопатримоніальної демократії по-українськи* став *ще виразнішим*. Це було обумовлено **більшою відкритістю політичної системи**, що стала відбуватись за рахунок очевидного **підйому**

громадянської активності, відсутності домінуючого впливу провладної партії, а також зростання *конкуренції* між новими центрами політичного впливу. Інший бік «*гібридності*» був позначений не менш *промовисто*: *патримоніальна природа політичного режиму*, що первісно існує з моменту проголошення Незалежності, поряд з принципами його організації і функціонування, в сумі *залишились незмінними*. Продовжилася *домінація неформальних інститутів над формальними*. Базовим підґрунтям організовуючих факторів *залишилися клієнтарно-патронажні зв'язки*. Практично незмінними зберігалися і особиста лояльність, і приналежність до того чи іншого клану або певному колу родичів, «любих друзів» та ділових партнерів. Бекграунд *патримоніалізму* і наразі *є визначальним* при створенні політичних партій, призначенні на відповідальні державні посади, а також у встановленні своєрідно модернізованих взаємовідносин між політичними акторами на рівні як держави, так і регіону.

Висока активність патримоніальних принципів української політики як базових елементів організації суспільства знайшла вираз в інституалізації *плюралістичності* в серії *формальних і неформальних угод* політичних гравців *Євромайдану*. Це, в свою чергу, забезпечує високий ступінь модернізаційних вимог до зростання активності у функціонуванні всього *субсистемного кластера «гібридног» акорду неопатримоніальної демократії по-українськи»* при виробленні *внутрішньополітичних засад* у межах *самобутнього* функціонування *геополітичного регіону* з відповідним кодом «*omnes et singulos*». На відміну від аналогічного кластера *російського походження, український* достойник має певні перспективи здійснення більш *плюралістичної спрямованості і демократичності* у режимі власної функціональності.

Самобутність ознак самої *природи субсистемного кластера*, в основі якого лежить «*гібридність*» *патримоніальної демократії по-українськи»*, має також *непересічний потенціал можливостей, спільну дію, наслідки*, а головне – *залишковий ефект*. На жаль, ми не маємо змоги усвідомити і осягнути увесь розмір їхніх мабутніх відтворень.

Можемо констатувати лише суто *системні несумірності* з можливостями цілого ряду інших елементів субрегіональної структури. До них належать *плюралізація політичног опростору* і *спроба його перебудови* за новими *формальними і неформальними*

лініями розмежувань. Зокрема, це стосується *своєрідної тандемократії*, що заснована на інституційному поділі (і конкуренції) прем'єрської президентської вертикалі влади.

Проте існує й інша *партикулярність* у «гібридності» *неопатримоніальної демократії*, в якій *рентоздобуття* продовжує залишатися *ключовим двигуном політичної конкуренції*. А різні *клієнтарно-патронажні мережі* олігархів під виглядом політичних партій *конкурують* у межах *формальних* електоральних механізмів. Утім, базовим завданням і смислом *політичного протистояння*, тим не менше, залишається *захоплення і поділ держави* з метою остаточного *контролю над джерелами ренти*[13].

Черговою *принциповою несумісністю властивостей* розглянутої *субсистеми* відносно до суми властивостей елементів, що її складають, є позірна *конкуренція між партійними холдингами*, які насправді є *не стільки реальними, скільки віртуальними* політичними машинами, які організовують *національні клієнтарно-патронажні мережі* головним чином *для вилучення ренти в центрі і на місцях*.

Яскравим свідомством подібного роду *політичної модернізації* є формування *коаліції* Кабінету Міністрів («Народний фронт») після виборів до Верховної Ради 2014 р. і *політичне наповнення серйозної сутички за контроль* над податковими і митними органами, а також конкуренція за топ-менеджерські посади у державних корпораціях, особливо паливно-енергетичного комплексу. І навіть вимушена *заміна персоналії* прем'єр-міністра А. Яценюка на В. Гройсмана у середині квітня 2016 року лише зайвий раз підкреслює *існування авторитарно-бюрократичного контролю президента* над бажаною для нього *більшістю* у Верховній Раді, наявності прем'єр-міністра з лав підлеглої йому команди, разом з Генеральним прокурором Ю. Луценком, приведеним до влади 12.05.2016 р.

Подібна *субсистемна реалія* лише забезпечила подальше *ситуативне поглиблення протистояння* між обома *внутрішньосистемними кластерами російського і українського походження* в межах *геополітичного регіону* з відповідним кодом «*omnes et singulos*». І навіть метаморфози *гетерогенності*, що відбуваються в межах кожного сегмента *спільного російсько-українського культурно-географічного утворення*, не зменшують рівень існуючого між ними

системно-політичного антагонізму, а лише підкреслюють ступінь **інкогерентності** у визначенні переможця наперед.

Як свідчить *історичний досвід*, **кардинальні зміни** в будь-якій **системі** відбуваються внаслідок або певних **глобальних катаклізмів**, або суто **внутрішніх критичних чинників**, що вже не мають **альтернативного вибору**. **Зовнішній вплив** звичайно *можливий* і навіть може бути досить **впливовим**, проте до принципівих трансферів чи корінних перетворень або реформувань зазвичай **не приводить**.

Використані джерела та література:

1. Вебер М. Хозяйственная этика мировых религий. Попытка сравнительного исследования в области социологии религии : введение // Вебер М. Избранное. Образ общества. – М. : Юрист, 1994. – С. 70.
2. Гельман В. Я. Постсоветские политические трансформации. (Наброски к теории) / В.Я. Гельман // Полис. – 2001. – №1 – С. 15–29
3. Модернизационный процесс в Украине: основные проблемы и условия их решения. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://banauka.ru/5464.html>
4. Пугачев В. П., Соловьев А. И. Введение в политологию. 4-е изд., перераб. и доп. / В.П. Пугачев, А.И. Соловьев. – М., 2005.
5. Телен К. Исторический институционализм в сравнительной политологии / К. Телен // ОЙКУМЕНА. – 2006. – Вып. 4. – С. 77–118.
6. Фисун А.А. К переосмыслению постсоветской политики: неопатримониальная интерпретация / А.А. Фисун // Политическая концептология. – 2010. – №4. – С. 160.
7. Фисун А.А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации / А.А. Фисун. – Харьков : Константа, 2006.
8. Холл П., Тейлор Р. Политическая наука и три новых институционализма / П. Холл, Р. Тейлор // ОЙКУМЕНА. – 2007. – Вып. 4. – С. 48–76.
9. Bratton M., and N. van de Walle. Democratic Experiments in Africa: Regime Transitions in a Comparative. – Cambridge University Press, 1977. – P. 62.
10. Clapham C. Third World Politics. – Madison : University of Wisconsin Press, 1985.
11. Eisenstadt S. N. Traditional Patrimonialism and Modern Neopatrimonialism. – London. Sage, 1973.
12. Fisun O. Ukrainian Teeter-Totter: Vices and Virtues of a Neopatrimonial Democracy / Fisun Oleksandr // PONARS Eurasia Policy Conference (Washington DC, October 2010) / Ed.by A.Schmemmann and C.Welt. – Washington : George Washington University, 2010. – P. 69–74.
13. Fisun O. Rethinking Post-Soviet Politics from a Neopatrimonial Perspective / Oleksandr Fisun // Democratizatsiya. – 2012. – Vol. 29. – №2. P. 87–96.
14. Hale H. Regime Cycles: Democracy, Autocracy, and Revolution in Post-Soviet Eurasia / H. Hale // World Politics. – 2005. – Vol. 58 (1). – P. 133–165.
15. Mc-Faul M. The Fourth Wave of Democracy Noncooperative Transitions in the Post Communist World / M. Mc-Faul // World Politics. – 2002. – Vol.54. – №2. – P. 212–244.
16. Medard J.-F. The Underdeveloped State in Tropical Africa: Political Clientelism or Neopatrimonialism / J.-F. Medard // Private Patronage and Public Power / Clapham C. (ed.). – New York : St. Martin's Press, 1982.
17. Roth G. Personal Raidership, Patrimonialism and Empire Building in the New States / G. Roth // World Politics. – 1968. – Vol. 20. – №2.

18. Shugart M. S. and Carey J. M. Presidents and Assemblies: Constitutional Designs and Electoral Dynamics / M. S. Shugart and J. M. Carey. – Cambridge University Press, 1992.
19. Weber M. Economy and Society. An Outline of Interpretive Sociology / M. Weber–Berkeley : University of California Press, 1978.

УДК 327:94

Циватий В.Г.

МОДЕРНІЗАЦІЙНИЙ ДОСВІД ЛАТВІЙСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ В КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛЬНИХ І РЕГІОНАЛЬНИХ ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ ПОЛІЦЕНТРИЧНОГО СВІТУ: ПОЛІТИКО-ДИПЛОМАТИЧНИЙ ВИМІР

У статті проаналізовано основні напрями зовнішньої політики, історичні та інституційні передумови її формування, політико-дипломатичний і соціально-економічний потенціал Латвійської Республіки у XX-XXI ст. Окреслено особливості становлення державності, національну специфіку, моделі дипломатії та дипломатичний інструментарій, здобутки, проблеми й інституційні перспективи політико-дипломатичного розвитку Латвійської Республіки в умовах глобалізованого світу.

Ключові слова: зовнішня політика, дипломатія, інституціоналізація, політико-дипломатична система, дипломатичний інструментарій, Латвійська Республіка, Україна.

Циватий В.Г. Модернизационные опыт Латвийской Республики в контексте глобальных и региональных интеграционных процессов полицентрической мира: политико-дипломатическое измерение

В статье проанализированы основные направления внешней политики, исторические и институциональные предпосылки её формирования, политико-дипломатический и социально-экономический потенциал Латвийской Республики в XX-XXI вв. Раскрыты особенности становления государственности, национальная специфика, модели дипломатии и дипломатический инструментарий, достижения, проблемы и институциональные перспективы Латвийской Республики в условиях глобализованного мира.

Ключевые слова: внешняя политика, дипломатия, институционализация, политико-дипломатическая система, дипломатический инструментарий, Латвийская Республика, Украина.

Tsivatyy V.G. Modernization experience of latvia in the context of global and regional integration proress of polycentric world: political and diplomatic dimension

The basic directions of foreign policy, historical and institutional preconditions of its formation, political, diplomatic and socio-economic potential of the Republic of Latvia in XX-XXI centuries is analised at the article. Particular attention is paid to the peculiarities of state formation, to national specifics, the model of diplomacy and diplomatic tools, achievements, problems and perspectives of institutional development of political and diplomatic Latvia in the globalized world.

Keywords: foreign policy, diplomacy, institutionalization, political and diplomatic system, diplomatic tools, the Republic of Latvia, Ukraine.

Латвія – це одна з держав Балтії, що знаходиться у вкрай важливому з цивілізаційної, геополітичної, гео економічної, воєнно-стратегічної, інституційної та політико-дипломатичної точок зору і особливого в етносоціальному відношенні регіоні, якому з 1991 р. традиційно виділялося провідне місце в європейській політиці держав Східно-Центральної Європи та пострадянського простору. У фокусі уваги цієї статті перебуває зовнішня політика і дипломатія Латвійської Республіки в історичній ретроспективі до сьогодення.

Геополітичне становище Латвії на сучасному етапі залишається сталим [3, 1]. Основні напрями зовнішньої політики Латвійської Республіки мають інституційну історію й продовження у зовнішньополітичній та дипломатичній діяльності нинішнього міністра закордонних справ Латвійської Республіки Е. Рінкевічса, який обіймає цю посаду з 2011 р. У зверненні до послів Латвії (04.11.2015 р.) він зазначив, що під час головування Латвії в Раді Європейського Союзу дипломатична служба зуміла мобілізувати свої сили, ефективно працювати, здобуваючи практичний досвід, необхідний для подальшої політико-дипломатичної діяльності: «Накопичений за час головування цінний досвід по використанню наявних у міністерстві ресурсів та дипломатичного інструментарію сприяє удосконаленню і відіграє важливу роль при плануванні заходів у рамках святкування сторіччя Латвійської держави».

Було висунуто завдання щодо продовження роботи над розвитком державної зовнішньої торговельної політики і стимулюванням економічних зв'язків, а також залучення інвестицій, що в осяжному майбутньому стане найважливішою складовою частиною роботи дипломатичних представництв Латвії за кордоном. Це завдання набуває особливої актуальності в контексті завершення процесу вступу Латвії до Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР).

Латвійська Республіка з 2004 р. є членом Європейського Союзу та НАТО. Станом на початок 2016 р. Латвією встановлено дипломатичні відносини зі 155 іноземними державами, при цьому 43 з них (серед яких – Австрія, Бразилія, Франція, Німеччина, Велика Британія, Японія, КНР, США)

визнали Латвійську Республіку ще у 1921-1928 рр. Латвія – член низки міжнародних та регіональних організацій, у тому числі Ради держав Балтійського моря, Балтійської Асамблеї та Балтійської Ради.

Основні напрями зовнішньої політики Латвії визначено у доктринальних документах держави. Латвійська Республіка демонструє послідовну прихильність до політики Брюсселю, підтримку розвитку демократії та здійснення реформ у Грузії, Україні та Молдові, бере участь у заходах під проводом НАТО.

Модель і сучасна структура дипломатичної служби Латвійської Республіки була трансформована у відповідь на нові виклики та загрози глобалізованого світу. З іншого боку, досвід реформування і впровадження дипломатичного інструментарію і нової моделі дипломатії Латвійської Республіки може становити інтерес для України. Глобальні зміни в міжнародному співтоваристві, що відбулися наприкінці 1990-х, а особливо – у 2000-х роках, спонукали політичне керівництво Латвії до пошуку нових шляхів забезпечення національної безпеки в сучасному світі та, відповідно – до кардинального перегляду традиційних підходів до реалізації зовнішньополітичних цілей та удосконалення дипломатичного інструментарію, зокрема – перехід від концепції класичної дипломатії до створення нової дипломатичної та консульської служби європейського зразка, здатної насамперед брати активну участь у міжнародних організаціях і вміло використовувати для досягнення позитивних результатів як багатосторонню, так і двосторонню дипломатію.

Головними пріоритетами та особливостями нової зовнішньополітичної та оборонної політики Латвійської Республіки є участь у системі колективної безпеки, яка базується на активному співробітництві з міжнародними організаціями, розвитку європейських і регіональних можливостей протидії кризам за умови збереження здатності до оборони власної території та впевненості в політичній і дипломатичній солідарності держав-партнерів.

МЗС є керуючою установою державного управління в галузі іноземних справ. Сучасна структура дипломатичної служби Латвії включає в себе: МЗС Латвійської Республіки, Бюро представництва Кабінету міністрів при міжнародних організаціях з прав людини, дипломатичні представництва за кордоном (посольства, консульства, представництва при міжнародних організаціях) та Латвійський інститут (займається питаннями

формування позитивного міжнародного іміджу країни за кордоном). Очолює дипломатичну службу міністр закордонних справ. У структурі Центрального апарату існує посада парламентського секретаря, який відповідає за зв'язки Міністерства з парламентом.

Структурними підрозділами центрального апарату МЗС є директори, очолювані заступниками державного секретаря, до складу яких входять департаменти та відділи. У структурі Міністерства функціонує сім директоратів: перший політичний (курує питання Європейського Союзу); другий політичний (питання політики безпеки); третій політичний (двосторонні відносини); економічних відносин та розвитку політики співробітництва; юридичних та консульських питань; адміністративний; розвитку персоналу.

Модель дипломатії та дипломатична служба Латвійської Республіки реформувалася відповідно до вимог Європейського Союзу. У цьому процесі чітко прослідковуються обов'язкові етапи й особливості. Станом на початок 2016 року можна підвести основні підсумки реформування дипломатичної служби Латвії відповідно до вимог Європейського Союзу.

Реформування латвійської дипломатичної служби під час вступу до Європейського Союзу не відбувалось. У структурі центрального апарату МЗС з 2000 р. до 2004 р. функціонував Департамент Європейського союзу, в якому працювало 29 співробітників. Після набуття членства в ЄС департамент було розширено та вдвічі збільшено кількість співробітників. У свою чергу Представництво Латвії при ЄС у 2002 р. нараховувало 9 дипломатів, на сьогодні в ньому працюють 70 співробітників, серед яких 25 від МЗС Латвії, інші – представники галузевих міністерств. Відповідно до існуючої практики, починаючи з 2002 р. один дипломатичний співробітник МЗС Латвійської Республіки відряджався до Міністерства закордонних справ держави, яка головує в Євросоюзі, з метою вивчення досвіду головування в ЄС. У підсумку, вивчивши досконало на практиці головування в ЄС, Латвійська Республіка успішно виконала поставлені перед нею завдання під час головування в Європейському Союзі у 2015 р.

Відповідно до положень Лісабонського договору Латвія делегувала до зовнішньополітичної служби ЄС своїх дипломатів і проводить роботу з відбору кандидатів з метою формування кадрового резерву для цієї інституції. Заслуговує на особливу увагу економічна складова латвійської

зовнішньополітичної служби. Економічні представництва Латвії за кордоном підпорядковані Латвійському Агентству інвестицій та розвитку (ЛАІР) і діють у таких країнах, як Німеччина, Велика Британія, Франція, Швеція, Нідерланди, Норвегія, Данія, Росія, Казахстан. У 2000-х рр. були відкриті відділення ЛАІР в Польщі, Японії та інших країнах. На сьогодні ЛАІР тісно співпрацює з МЗС та латвійськими дипломатичними представництвами. Завданням економічних представництв є вивчення ринку, забезпечення латвійських підприємців необхідною інформацією стосовно інвестиційного клімату країни перебування, проведення роботи щодо залучення інвестицій до Латвії. Завдяки діяльності економічних представництв Латвії у 2006-2016 рр. було реалізовано понад 100 успішних експортних проєктів. У Києві при Посольстві Латвії в Україні працює співробітник ЛАІР, обов'язками якого є сприяння латвійським бізнесменам у діяльності на українському ринку. Протягом 2013-2016 рр. Україна і Латвія співробітничали переважно у фінансовому секторі [4].

2016 р. міністр закордонних справ Латвійської Республіки окреслив основні зовнішньополітичні завдання Латвії як члена ЄС, звернувши увагу на те, що у 2015 р. й у попередні роки ритм і порядок денний зовнішньої політики Латвії були підпорядковані завданню підготовки та проведення першого головування Латвії в ЄС. Успішне виконання цього завдання завершило розпочатий двадцять років тому процес європейської інтеграції Латвії, зміцнило європейську ідентичність держави, намітило новий етап у зовнішній політиці Латвії.

Завданням 2016 р. є використання отриманого під час головування досвіду і міжнародного авторитету, щоб піклуватися про національні інтереси Латвійської Республіки. МЗС, використовуючи отриманий під час головування в Європейському Союзі досвід, має продовжувати співпрацю з партнерами (соціальні партнери, НГО, академічні кола) над подальшим формулюванням зовнішньополітичних пріоритетів та інтересів Латвії в середньостроковій перспективі.

В останні роки в Європі виникли нові загрози та виклики безпеці в Європі та світі, які змусили Латвію істотно підвищити свій внесок у зміцнення колективної оборони НАТО, що свідчить про зрілість латвійської держави та її готовність взяти на себе відповідальність за безпеку в Європі та світі. Латвія більше не «новий член ЄС і НАТО», а

повноправна учасниця цих організацій й відповідальна трансатлантична союзниця. У 2016 р. настане завершальний етап процесу вступу Латвії до ОЕСР. Участь у цій організації надає можливість сприяти економічному зростанню, доброботу і сталому розвитку Латвії, зайнявши місце в глобальній економіці серед демократичних країн з сучасними ринковими економіками.

Процеси інтеграції створюють сприятливі для Латвії умови, щоб ефективно реагувати на глобальні та регіональні виклики безпеки в мінливому міжнародному та політико-дипломатичному середовищі. Серед цих викликів у найближчі роки, як особливо серйозні, слід виділити боротьбу з міжнародним тероризмом, урегулювання конфлікту в Сирії, подолання міграційної кризи, зміцнення безпеки зовнішніх кордонів Європейського Союзу, зміцнення стабільності в сусідньому регіоні ЄС й забезпечення економічного зростання в єврозоні. Щоб ефективно досягти своїх цілей, Латвії необхідно проявити себе відповідальним і зрілим членом міжнародного співтовариства, удосконалюючи політико-дипломатичну систему, впроваджуючи передовий досвід. Важливо також ділитися своїми інституційними здобутками і дипломатичним інструментарієм з іншими державами Європи, перш за все, з тими, які в майбутньому планують приєднатися до Європейського Союзу [2].

19 січня 2016 р. відбулася протокольна зустріч ректора Дипломатичної академії України при МЗС України В.Ціватого з Послом Латвії в Україні Ю.Пойкансом. У своєму виступі посол наголосив на важливості розвитку двосторонніх відносин між Україною та Латвією, двосторонніх відносин між навчальними закладами зовнішньополітичного та дипломатичного профілю, схвально оцінив роботу України на шляху до безвізового режиму з країнами Європейського Союзу та наголосив, що безвізовий режим та Угода про асоціацію Україна – ЄС відкриває для України нові можливості. В. Ціватий, у свою чергу, подякував за послідовну підтримку Латвією України та сприяння в налагодженні інституціонального співробітництва між профільними навчальними закладами України та Латвії. За словами посла, Латвія залишається надійним другом України й готова надавати їй посильну допомогу та підтримку в реалізації системних реформ. Дипломат також наголосив на високому інтересі латвійського бізнесу до діяльності на українському

ринку. Запровадження зони вільної торгівлі між Україною та ЄС створить нові перспективи для подальшого поглиблення торговельно-економічних зв'язків як на двосторонньому рівні, так й у відносинах між українськими та європейськими підприємцями і науковцями.

Між Латвією і Україною двосторонній політико-дипломатичний діалог був завжди активним і динамічним. 26 серпня 1991 р. Україна визнала державну незалежність Латвійської Республіки, а 4 грудня 1991 р. Латвія визнала державну незалежність України. Дипломатичні відносини між двома країнами були встановлені 12 лютого 1992 р. Зміцнення та розширення взаємовигідних відносин України з Латвією – членом НАТО та ЄС, є одним з елементів реалізації курсу нашої держави на європейську інтеграцію та євроатлантичне співробітництво, поглиблення політичного та економічного співробітництва з державами Балтії та країнами Північної Європи. Основою для успішного розвитку відносин служить підписаний у 1995 р. Договір між Україною та Латвійською Республікою про дружбу та співробітництво.

Обидві держави на довгострокову стратегічну перспективу націлені ґрунтовно розвивати двосторонні економічні й торговельні відносини. Це також відображає зацікавленість латвійських і українських бізнес-кіл у пошуку нових ринків, адже між двома країнами існує великий торговельний потенціал.

Активне співробітництво між Латвією й Україною розбудовується в гуманітарній та освітній сферах. Одна з причин того – велика українська діаспора в Латвії, де мешкають понад 60 тис. українців. У Латвії за підтримки латвійської держави діє 50 українських культурних товариств. Академічною Бібліотекою Латвійського університету засновано Центр української літератури. Наразі опрацьовується питання про укладення Меморандуму про співробітництво між Латвійським університетом і Дипломатичною академією України при МЗС України щодо співпраці в підготовці кадрів та обміну досвідом між інституціями зі спеціальностей гуманітарного, управлінського та соціального напрямів.

Отже, підсумовуючи аналіз політико-дипломатичної діяльності Латвійської Республіки ХХІ ст., із впевненістю можна зазначити, що Латвія на сьогодні й на довгострокове майбутнє залишається незмінним другом і партнером України, зацікавленим у подальшій конструктивній комунікації й розвитку політико-дипломатичного діалогу між нашими

державами і в тому, щоб європейський вибір України був як на словах, так і в діях, і щоб Україна знайшла своє достойне місце в європейській системі координат поліцентричного світу Латвія завжди готова передати свій практичний досвід реформування в євроінтеграційній сфері та удосконаленні політико-дипломатичної системи й моделі дипломатії Латвійської Республіки.

На довгострокову перспективу Латвія визначила для себе поряд з традиційними – нові пріоритетні напрями зовнішньої політики на період 2016-2020 рр., а саме: доцільність розробки нового документа зовнішньополітичного планування, який би визначав середньострокові й довгострокові національні пріоритети (до 2020 р.) у кожній із сфер діяльності ЄС шляхом визначення інтересів енергетичної та економічної незалежності Латвії як одних із найважливіших пріоритетів зовнішньої політики Латвії; зміцнення співробітництва з Литвою й Естонією для більш успішного захисту спільних інтересів в ЄС та інших міжнародних організаціях; зміцнення співробітництва з північними країнами, а також Німеччиною й Польщею як найбільш важливими країнами ЄС і НАТО в регіоні Балтійського моря; приєднання до ОЕСР; розширення експортних можливостей Латвії шляхом встановлення більш тісних контактів з новими лідерами економічного розвитку в регіонах Азії й Латинської Америки.

Використані джерела та література:

1. Воротников В.В. Внешняя политика государств Балтии в начале XXI века: научное издание / В.В. Воротников. – М.: Аспект Пресс, 2015. – 272 с.
2. Ежегодный доклад министра иностранных дел о достигнутых результатах и предстоящей работе в сфере внешней политики страны и по вопросам Европейского Союза // Офіційний сайт Міністерства закордонних справ Латвійської Республіки. – Рига, 2016. – 32 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mod.gov.lv/> [19.01.2016].
3. Хорошенко С.І. Україна – Латвія: співробітництво в галузі освіти, культури та науки / С.І. Хорошенко // Панорама політологічних студій. – 2013. – Вип. 11. – С. 108-114.
4. Hansen M. Joining the Eurozone – Latvia's destiny? / M. Hansen // Baltic Rim Economies. – 2013. – No. 3. – P. 61-63.

ЧАСТИНА ІІІ

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД МОДЕРНІЗАЦІЇ ТА МОЖЛИВОСТІ ЙОГО ВИКОРИСТАННЯ У ПОСТРАДЯНСЬКИХ КРАЇНАХ.

УДК 94(597.3):316.422 «20»

Орлова Т.В.

ОСОБЛИВОСТІ МОДЕРНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У СУЧАСНОМУ В'ЄТНАМІ

З огляду на актуальність компаративістських підходів аналізується досвід модернізації однієї з держав, яка досі називає себе «соціалістичною». Її досягнення впродовж того ж часу, який минув після розвалу союзника – СРСР, заслуговує на повагу і увагу. У СРВ реалізується так звана нетрадиційна теорія розвитку, яку політологи використовують для пояснення процесів у Східній Азії. Така модель синтезує елементи конфуціанської і західної соціокультур, даючи приклад поєднання традицій і новацій в успішному поступі країни.

Ключові слова: соціалізм, комуністична партія, «дой мой», нетрадиційна теорія розвитку, «в'єтнамський феномен», модернізація.

Орлова Т.В. Особенности модернизационных процессов в современном Вьетнаме

Исходя из актуальности компаративистских подходов, анализируется опыт модернизации одного из государств, которое до сего дня называет себя «социалистическим». Его достижения за то же время, которое минуло после развала союзника – СССР, заслуживают уважения и внимания. В СРВ реализуется так называемая нетрадиционная теория развития, которую политологи используют для пояснения процессов в Восточной Азии. Такая модель синтезирует элементы конфуцианской и западной социкультур, подавая пример соединения традиций и новаций в успешном продвижении страны.

Ключевые слова: социализм, коммунистическая партия, «дой мой», нетрадиционная теория развития, «вьетнамский феномен», модернизация.

Orlova T.V. The features modernization process in modern Vietnam

In a to-date comparativistic approach, an analysis is given to the experience of modernization in a state still calling itself «socialis». Its achievements during the same time that has passed since the collapse of its ally – the USSR – is remarkable. The Socialist Republic of Vietnam is implementing the so-called non-traditional theory of development, which is used in the political studies to explain the processes in East Asia. Such a model synthesizes elements of Confucian and Western social cultures, giving an example of combining tradition and innovation in the country's successful progress.

Keywords: socialism, Communist party, «doy moy», the non-traditional development theory, the «Vietnamese phenomenon», modernization.

Минуло чверть століття з моменту розвалу СРСР. Крах «центру усього прогресивного людства» вплинув на долі тих країн, які до нього

відносили. Після втрати потужної підтримки з боку Москви умови їхнього існування значно ускладнилися, що стало однією з причин кризового становища. Набуття незалежності поставило питання її використання у вирішенні головного питання: як жити у сучасному світі. Сучасний світ – світ доби Modernity, сенс існування якої полягає у модернізації. Колишні члени «соціалістичного табору» по-різному дають відповідь на цей «виклик». Як не парадоксально, більш успішними виявили себе, начебто, невеликі і навіть слабкі країни. Серед них – В'єтнам, про чий розвиток останніми десятиріччями говорять як про «стрибок тигра».

Про цю країну пишуть не так багато, що можна пояснити загальними слабкими позиціями сходознавства в Україні. Від кінця 1990-х рр. світ побачили публікації вітчизняних науковців П. Бовсунівського, Т. Грищенка, В. Гречанінова, В. Мусійчука, І. Сергійчука, П. Султанського та ін. [1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9]. Серед них були й розвідки, присвячені проблемам модернізації [3,4], проте відтоді минуло понад півтора десятка років, впродовж яких успіхи В'єтнаму стали помітнішими, а фактори, що їх зумовили – виразнішими. Для України в'єтнамський досвід являє інтерес через схожість багатьох обставин, таких, як спадщина «радянської моделі», агресивне сусідство, військове протистояння, розділеність нації, а головне – боротьба за незалежність і пошук власного шляху. Мета статті полягає у з'ясуванні тих засад, які дали змогу цій невеликій, не так давно розореній і зруйнованій країні перетворитися на поважного учасника міжнародних відносин, у стабільному розвитку якого зацікавлене світове співтовариство. В'єтнамці виборювали свободу і незалежність впродовж двадцяти двох століть. «Розділена нація» стала чи не найуспішнішою у справі об'єднання, хоч задля цього їй довелося подолати чимало перешкод. Прагненню до незалежності не змогли завадити японці, французи, американці, китайці, у збройній боротьбі з якими взяли гору героїзм і самовідданість в'єтнамського народу.

На шляху до нинішніх здобутків чимало проблем впливало з необхідності зробити вибір: або модель постколоніального розвитку, або модель модернізації. До об'єднання 2 липня 1976 р. країна була розділена на «буржуазний Південь» і «соціалістичну Північ», між якими впродовж десятиріч існували значні відмінності у суспільному устрої, економіці, способі життя, психології. В об'єднаному В'єтнамі майже до кінця 1980-х рр. панувала система «казарменого соціалізму». За зразок брався лад, що

панував у СРСР, радянський вплив і допомога були надзвичайно вагомими. Однак, за рівнем економічного розвитку, патерналістським характером суспільних відносин в'єтнамський соціум залишався вельми архаїчним, успадкувавши у незначно зміненому вигляді багато механізмів, поведінкових стереотипів, цінностей попередніх епох і виступаючи зберігачем національних традицій.

Як і у випадку з Радянським Союзом, де тоталітарна модель була ефективною за умов необхідності мобілізації в час випробувань й нестач, війн та відбудов, військові перемоги над сильнішими супротивниками, здавалося б, підтвердили ефективність такої моделі. Керівництво СРВ взяло курс на швидку реалізацію програми соціалістичної індустріалізації та підйому економіки в рамках командно-адміністративної системи, сподіваючись на допомогу інших членів соціалістичної співдружності.

Проте невдовзі з'ясувалося, що обрані механізми не діють. Не тільки пересічні громадяни не воліли надалі приносити жертви, не одержуючи належної матеріальної компенсації тягот, але й революційні кадри виявилися нездатними виконувати нові державні настанови. Колишні партизани та армійські командири, які підходили для війни, були мало обізнані із економікою та адмініструванням. Народна влада не виправдовувала сподівань на покращення життя людей після настання миру. В'єтнамські комуністи поклали великі надії на СРСР, КНР. Але спочатку «перебудова», а потім крах Радянського Союзу поклали їм край. Розпад світового соціалістичного табору призвів В'єтнам до катастрофічного стану в господарстві, до втрати міжнародної економічної, політичної та ідеологічної орієнтації. Але, з іншого боку, пішов у минуле диктат «старшого брата». В реальності поразка соціалізму у Східній Європі і розвал СРСР призвели до прискорення економічних реформ і зовнішньополітичної переорієнтації країни.

В'єтнаму притаманна особливість, характерна для небагатьох країн світу: на його території впродовж тривалого часу існували дві різні соціально-економічні системи. Після військової перемоги комуністичної Півночі у 1975 р. сайгонський режим був повністю демонтований, колишні еліти емігрували на Захід, у першу чергу, до США. Нова влада, очолювана вихідцями з Півночі, розгорнула широкомасштабне усупільнення приватної власності на Півдні, підірвавши основи ринкового господарства, але не досягнувши його повної інтеграції із соціалістичною частиною країни.

Разом з тим, Південь поза державною політикою, з початком регулярного спілкування на рівні сім'ї наступав на Північ економічно і духовно. Глибоко вкорінені на Півдні традиції, навички приватного підприємництва, ширше – механізми капіталістичної економіки проникали на Північ, що пізніше відіграло свою роль у прийнятті курсу на зміни. Важливе значення також мала велика в'єтнамська діаспора в інших країнах, яка не тільки надавала матеріальну допомогу, але й ідейно впливала на своїх родичів у В'єтнамі. Отже, вплив Півдня на подальший розвиток всієї країни є незаперечний.

В'єтнамське керівництво, оцінивши стан справ у світі і в країні, наважилося рішуче і достатньо швидко змінити ситуацію. Свою роль відіграла зміна у вищих ешелонах влади, зокрема, відхід від політики наступника і послідовника Хо Ши Міна – Ле Зуана та обрання Генеральним секретарем ЦК КПВ Нгуєн Ван Ліня, якого пізніше назвали «в'єтнамським Горбачовим». У грудні 1986 р. на VI з'їзді Комуністичної партії В'єтнаму було затверджено новий курс – «дой мой» («політика оновлення»), який головним завданням визначив проведення ринкових реформ, розширення приватної ініціативи, заміну надцентралізованої за радянським зразком директивної планової економіки «соціалістично орієнтованою ринковою економікою». Політика державної індустріалізації й модернізації мала проводитися разом із розширенням і диверсифікацією зовнішньоекономічних зв'язків, політикою відкритості та інтеграції у світову економіку. Наступні з'їзди КПВ підтверджували і розвивали накреслену лінію. На XI з'їзді у січні 2011 р. було прийнято «Стратегію соціально-економічного розвитку В'єтнаму на 2011 – 2020 рр.». Вона відкрила новий період, що одержав назву «дой мой-2». Поставлено за мету до 2020 р. перетворити країну на сучасну індустріальну державу, з політичною і соціальною стабільністю, з демократією і соціальною гармонією, при збереженні незалежності, єдності, суверенітету і територіальної цілісності.

Варто зазначити, що перехід до нової системи координат здійснюється дуже обережно, у відповідності до поширеної на Сході поради: «Переходячи річку вброд, намагайся каміння під ногами». У В'єтнамі, як країні із східною традицією державності, не прийняті різкі і поспішні рухи у політиці. Така традиція дає можливість владі запобігати невірним діям, залишає деяку свободу маневру.

У поясненні величезних соціально-економічних успіхів цієї і деяких інших країн Південно-Східної Азії на одне з перших місць слід поставити опертя на традиційні цінності, такі як общинність і колективізм, повага до влади, підкорення авторитету групи, а також працелюбність, терпіння у труднощах, родина, заощадження і освіта. До цього додалися риси в'єтнамського національного характеру, такі як скромність, невибагливість, здоровий глузд і життєва мудрість, стійкість, готовність відстоювати національну ідентичність, гордість за свою країну та культуру. Саме названі якості і цінності допомогли цьому народу протистояти зовнішній експансії, а зараз допомагають у процесі модернізації. І традиційне виховання, і політична пропаганда сприяють зміцненню названих цінностей у свідомості в'амців.

У СРВ на практиці виявляється так звана нетрадиційна теорія розвитку, яку політологи використовують для пояснення процесів у Східній Азії. Вона спирається на конфуціанську версію суспільного устрою, тому інколи її називають неоконфуціанською. В'єтнам, так само, як Китай та деякі інші країни регіону, намагається поєднати суперечливі елементи традиційності й сучасності, синтезувати елементи конфуціанської і західної соціокультур. Ці спроби зберігати духовні цінності і одночасно розвивати передову економіку в багатьох випадках виявляються вельми успішними, що й складає головне «ноу-хау» розвитку раніш відсталих країн регіону. Розпочавши «перебудову» пізніше, ніж нині успішні сусіди, Ханой взяв до уваги досвід інших країн. На відміну від горбачовської «перебудови», яка призвела до розвалу за мирних обставин супердержави, реформування в Китаї, Південній Кореї, Сінгапурі, Малайзії призвели до посилення цих держав. У В'єтнамі має місце вибіркоче запозичення закордонного досвіду, успішний синтез свого і чужого, при цьому оновлення відбувається з опертям насамперед на власний потенціал, а спирання на національні традиції не призводить до застою та архаїзації.

У політологічній літературі затвердилося визначення «китайсько-в'єтнамський» варіант оновлення, бо лідери СРВ в основному повторили і пристосували до своїх умов досвід ринкової трансформації суспільства, накопичений саме в КНР, спорідненість з якою у політичному устрої, типі і стані економіки напередодні реформ, не кажучи про культуру і традиції, широко відома. Багато чого пов'язує ці дві країни у соціально-політичному розвитку у ХХ ст. і відрізняє їх від більшості сусідів: революційний рух;

тривалий період збройної боротьби; перемога комуністичних партій, ідеологій і соціалістичного шляху; схожість у здійсненні ринкових реформ, в чому ведучою силою виступала держава; елементи так званого азійського способу виробництва; наявність потужних діаспор, які вплинули на здійснення перетворень на історичній батьківщині – фінансово та ідеологічно.

Успіхам В'єтнаму сприяли й інші фактори: вигідне географічне розташування, багаті природні ресурси (третє місце серед країн Південно-Східної Азії за запасам нафти, активний експорт «чорного золота» за кордон), дешева робоча сила (на початку реформ вона коштувала 10 доларів на місяць), так званий демографічний дивіденд, інакше кажучи, висока питома вага молоді в населенні країни. Важливе значення мають такі риси національної вдачі, як повага до праці, дисциплінованість, невибагливість, освіченість в'єтнамців, їх вміння робити накопичення, прагнення до збільшення прибутків та до конкуренції.

Після періоду революційних потрясінь постала необхідність знайти потенціал стабільного зростання і для цього повернути в історичний процес традицію. Заручитися підтримкою маси традиційного населення можна було, тільки зацікавивши його і дозволивши, за словами батька китайських реформ Ден Сяопіна, «одним збагачуватися раніше інших». Комуністична партія В'єтнаму висунула гасло: «Багатий народ – сильна країна». Оскільки переважна більшість в обох країнах мешкала по селах, саме з перетворень в аграрній сфері почалися реформи, які дали змогу реалізовувати приватний інтерес виробників. Надання свободи дій селянам швидко призвело до піднесення виробництва продовольства. Це дозволило не тільки подолати голод, злиденність, гарантувати національну продовольчу безпеку, але й вийти у світові лідери з експорту сільськогосподарської продукції: другий в світі після Таїланду експортер рису, після Бразилії – кави, перший – кеш'ю і чорного перцю. Саме реформи на селі створили основу для успішного руху вперед усієї в'єтнамської економіки. Головним досягненням «політики оновлення» стало те, що держава надала в'єтнамцям можливість заробляти, чим вони активно скористалися. Часто людина працює на двох-трьох роботах, наприклад, вдень на державній службі, а ввечері – у власному приватному бізнесі (дрібна торгівля або сфера послуг або обробка земельної ділянки).

Реформи заторкнули й індустрію. Підприємства – насамперед легкої промисловості – були передані в оренду колективам. При чому оренда – на власний страх і ризик, вільне плавання у фінансовому морі. Ті підприємства, які розгортали господарську діяльність у нових умовах, одержали право розпоряджатися прибутком і випущеною продукцією аж до укладання контрактів на закордонні поставки. Разом з тим, базові галузі було збережено у державному секторі, який залишився досить вагомим (приватизовані, насамперед, середні й дрібні підприємства). Важливе значення мало наведення ладу у фінансовій сфері.

Позитивні результати «дой мой» стали виявлятися дуже швидко. В'єтнамським комуністам вдалося вивести країну з глибокої кризи і надати такого динамізму, який поставив її на друге місце в світі після Китаю за темпами економічного зростання. Тобто через 10 – 15 років від початку «політики оновлення» в'єтнамська економіка зруйнований, знекровлений В'єтнам перетворився в країну, що динамічно розвивається. Світ заговорив про «в'єтнамський феномен». Ринкові економічні реформи, що проводилися в країні в плані здійснення накреслень політики «дой мой», дали потужний імпульс прискореному і стабільному економічному зростанню, відкрили нові можливості для підприємницької діяльності та інвестиційної привабливості країни. СРВ досягла майже всіх цілей розвитку, поставлених у відомій Програмі тисячоліття ООН, вирвавшись із розряду найбідніших країн світу і увійшовши до групи країн «із середнім достатком» (щоправда, перебуваючи в кінці списку).

На питання: який саме лад твориться у сучасному В'єтнамі, не так просто відповісти. В'єтнамські комуністи визначають сутність суспільства, що розбудовується, як «соціалізм з місцевою специфікою», проте вельми туманно формулюють уявлення про його зміст і майбутнє. Зрозуміло, це свідчить про перехідний історичний період. Проте, невідомо, до якого типу системи відбувається перехід, і як довго він триватиме.

Деякі західні політологи, враховуючи факт еволюції в'єтнамського суспільства у період оновлення, ведуть мову про «соціалізм із капіталістичними рисами». До соціалізму вони відносять те, що залишилося без глибоких змін у сфері надбудови, насамперед, монополію комуністичної партії на владу, до капіталізму – нові економічні відносини. Згадується теорія конвергенції двох суспільних систем. Дехто з політологів називає таку модель «азіатською», зазначаючи, що вона довела свою

життєвість і конкурентність, давши певні плідні результати, інші вважають її шляхом, що веде у глухий кут. Треті кажуть, що йдеться лише про «конфуціанський капіталізм з людським обличчям».

Підбиваючи підсумки, можна сказати, що В'єтнам активно розвивається, рівень життя основної маси населення зростає, країна не перебуває у ізоляції, не дивлячись на свій політичний устрій. Разом з тим, перехідний етап до соціалізму, на «початковій стадії», на якому перебуває нині СРВ, характеризується великою кількістю протиріч. Водночас, проводяться націоналізація і приватизація, використовуються план і ринок, наявні централізація і децентралізація у прийнятті рішень і контролі за виконанням, бюрократична жорсткість та інституціональна імпровізація. Прагнення об'єднати протилежності віддзеркалюють намагання розвивати ринок, не розширюючи соціальну нерівність і не збільшуючи безробіття як його наслідок, продовжувати лібералізацію економіки, але зберігати непохитною владу комуністичної партії. В'єтнамські лідери демонструють готовність надати більше самостійності громадянському суспільству, яке начебто складається, але не протиставляти його монолітній державі, розширювати гласність, але зберігати партійний контроль. Вони хочуть покращувати роботу законодавчої і судової влади без забезпечення особистих прав і свободи політичного вибору, вести управління авторитарними методами, не зловживаючи ними. Певним чином їм це вдається, що не може не дивувати людину, орієнтовану на західну політичну практику, де існує різниця між авторитаризмом та демократією. Подібно до китайських колег в'єтнамські керівники ігнорують застарілі поняття і беруть до уваги зміни, що відбуваються в світі. Вони реалізують давню східну мудрість: «Якщо світ змінюється, змінюйся разом з ним». Не варто забувати, що Схід відрізняється від Заходу саме орієнтацією на невловиму невизначеність, прагненням довершеності, що змінюється з плином часу. Тобто, йдеться про постійний рух, оновлення, отже, про модернізацію.

Використані джерела та література:

1. Бовсунівський П. Досвід використання пам'яттєвого сегменту в американсько-в'єтнамському примиренні / П. Бовсунівський // Міжнародні чинники національної пам'яті : зб. наук. праць / Укр. ін-т нац. пам'яті ; [редкол.: Антонюк О.В. (голова), Головченко В.І., Дорошко М.С. та ін.]. – К.: Пріоритети, 2013. – С. 65 – 74.
2. Гречанінов В. Сучасний В'єтнам – турбота на майбутнє / В. Гречанінов // Зовнішні справи. – 2013. – № 6. – С. 26 – 27.

3. Грищенко Т. Регулювання внутрішньої політики в перехідному суспільстві (досвід В'єтнаму) / Т. Грищенко // Нова політика. – 1999. – № 4. – С. 21 – 23.
4. Грищенко Т. В'єтнамський шлях суспільної модернізації / Т. Грищенко // Людина і політика. – 1999. – № 5. – С. 20 – 24.
5. Грищенко Т. Між ідеалом и життям: соціально-політичний аспект модернізаційної політики у СРВ / Т. Грищенко // Політика і час. – 2001. – № 3. – С. 33 – 39.
6. Мусійчук В.А. В'єтнам – стратегічний партнер України у Південно-Східній Азії / В.А. Мусійчук // Сходознавство. – 2012. – № 60. – С. 89 – 109.
7. Мусійчук В.А. Образ Китаю у в'єтнамських ЗМІ (тематика публікацій на матеріалі газети "Нянзан") / В.А. Мусійчук // Східний світ. – 2015. – № 2. – С. 126 – 130.
8. Сергійчук І.М. Досягнення й проблеми сучасного В'єтнаму (1986 – 2012 рр.) / І.М. Сергійчук // Гуржіївські історичні читання : збірник наукових праць. – Черкаси, 2012. – Вип. 5. – С. 302 – 305.
9. Султанський П. Стратегія «дої мой» – оновлення / П. Султанський // Політика і час. – 2005. – № 4. – С. 8 – 16; № 5. – С. 3 – 10.

УДК 316.422 (55)

Пророченко Н.О.

ІРАНСЬКИЙ ДОСВІД МОДЕРНІЗАЦІЇ: СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ВИМІР

Здійснюється аналіз процесів модернізації політичної системи Ісламської Республіки Іран, її специфічних рис. Досліджується вплив соціокультурних чинників на темпи, форми і результати трансформації сучасних політичних інститутів Ірану, визначається ступень їхньої ефективності у підтриманні функціонування суспільства та його захисті від зовнішнього тиску.

Ключові слова: Іран, модернізація, політична система, соціальна політика, шиїзм.

Пророченко Н. А. Иранский опыт модернизации: общественно-политический аспект

Анализируются процессы модернизации политической системы Исламской Республики Иран, ее специфических черт. Исследуется влияние социокультурных факторов на темпы, формы и результаты трансформации современных политических институтов Ирана, определяется степень их эффективности в поддержании функционирования общества и его защите от внешнего давления.

Ключевые слова. Иран, модернизация, политическая система, социальная политика, шиизм.

Prorochenko N. O. The Iranian Experience of Modernization: Social and Political Dimensions

This paper analyzes the political system modernization processes of Islamic Republic of Iran and its specific features. The author examines the socio-cultural impact on pace, forms and results of transformation of the Iranian modern political institutions, and defines the level of their efficiency in maintaining the functioning of society and in its protection from external pressure.

Keywords: Iran, modernization, political system, social politic, Shiism.

До середини ХХ ст. поняття модернізації традиційно асоціювалося із західними інституціональними моделями, цінностями і формами поведінки, які і європейцями, і політичними елітами інших регіонів сприймалися як безальтернативні. Проте, сучасний розвиток, зокрема, країн ісламського регіону, доводить, що у процесі модернізації держави виявляються здатними поєднувати використання західного досвіду та власних культурних і історичних традицій, створюючи сучасні спільноти, відмінні від західного еталону. Актуальність теми дослідження обумовлена тим, що для України та інших пострадянських країн, які потребують комплексної економічної й науково-технічної модернізації та політичного оновлення, може бути корисним вивчення досвіду Ісламської Республіки Іран (ІРІ). Модернізація Ірану відбувається в умовах несприятливого зовнішньополітичного клімату, наявності комплексу складних внутрішніх соціально-економічних проблем та, попри це, виявляється успішною у багатьох сферах.

Мета роботи полягає в аналізі іранського досвіду модернізації з точки зору поєднання ісламських соціально-політичних принципів і західних моделей розвитку, та ступеню ефективності функціонування такого симбіозу в умовах сучасної світової системи.

У науковому середовищі триває дискусія про можливість існування «альтернативних сучасностей» та їхню рівнозначну західній «еталонній» моделі спроможність забезпечити суспільний розвиток, оптимістичну перспективу і захист культурної парадигми у світі, що глобалізується. Такої думки дотримуються, зокрема, ізраїльський соціолог Ш. Ейзенштадт, американські дослідники С. Хантінгтон, Л. Пай, британський політолог Ф. Холідей, українські науковці Ю. Павленко, В. Гура. Разом з тим, ряд дослідників, зокрема, професор лондонського Університету Бейбек С. Зубейда, американські соціологи Р. Робертсон і К. Уайт, австрійський соціолог К. Сетіна, наголошують на тому, що глобалізація неминуче веде до стандартизації економічних, правових, владно-силових механізмів, рівнів компетентності працівників, а часом і культурних смаків.

У контексті цієї полеміки розглянемо іранський досвід модернізації у період існування Ісламської Республіки Іран.

Протягом історії Іран здійснював апробацію різних варіантів модернізації, як ліберального, так і ісламського типу. Ліберальний проект модернізації західного зразку реалізовувався режимом шаха Мохаммеда

Реза Пехлеві (1941–1979). Політика реформ отримала назву «білої революції шаха і народу» (1963–1977). Через реформу аграрного сектору і прискорену індустріалізацію вдалося забезпечити високі темпи приросту ВВП (10,8% у 1967–1977 рр.) та доходу на душу населення (з 172 дол. до 457 дол. у 1963–1973 рр. і до 2020 дол. у 1977 р.) [6]. Спостерігалися позитивні зміни у галузі освіти, пенсійного забезпечення, знизилася дитяча смертність. Подальше нарощування темпів реформ спричинило поглиблення нерівномірності розвитку «сучасних» і «традиційних» сегментів іранської економіки. Відповідно, збільшилась дистанція між суспільними верствами, що залучені до модернізації (шахська родина і наближені особи, великий бізнес, кваліфіковані робітники, загалом 10% населення) та тими, хто відсторонений від неї (середні і дрібні підприємці, ремісники, торговці, духовенство).

У 1977 р. багатство шахської родини оцінювалось у 5–20 млрд. дол., а річний бюджет 54% іранських родин складав 80 дол. (1974 р.), 65% населення не мали доступу до медичної допомоги, середня тривалість життя становила 55 років [7]. Ідеологічним підґрунтям реформ були націоналістичні, а не ісламські цінності, адже шах намагався перетворити Іран на світську державу. Процес реформ здійснювався жорстко авторитарними методами, за відсутності будь-якого діалогу із суспільством щодо темпів, напрямів, результатів перетворень.

Така модернізація була відторгнута суспільством, що прагнуло збереження традиційних механізмів суспільної взаємодії відповідно до прийнятих у суспільстві уявлень про соціальну справедливість, суспільну користь, мету розвитку держави. Внаслідок народних протестів династію Пехлеві було повалено. За результатами референдуму 1 квітня 1979 р. Іран було проголошено Ісламською республікою.

Іранський досвід формування оригінальної і, що важливо, життєздатної політичної системи пояснюється значною мірою особливостями релігії та її місця у суспільній свідомості і в системі пріоритетів. Іран є релігійно однорідною країною: 98% населення – мусульмани, з них 89% – шиїти. Хоча перси в етнічному відношенні представляють собою більшість (61%), вони не мають статусу титульної нації. Спирання на націоналізм неминуче призвело б до загострення відносин з національними меншинами (азербайджанці (22,5% населення Ірану), курди (7,5%) та інші) [1].

Згідно з шиїтською імамїтською доктриною, суспільством керують довірені особи дванадцятого (прихованого) імама, який зник у IX ст. На цю роль завжди претендували релігійні авторитети, посиляючись на свої знання у галузі релігії. Проте світські правителі – шахи не бажали із цим миритися, намагалися зосередити всю владу у своїх руках. Так, наголошує російський політолог І.В. Кудряшова, принцип імамату створив в іранській державі своєрідний «конфлікт легітимностей», на відміну від, наприклад, Османської імперії, де султан був одночасно і халіфом (духовним головою правовірних) [3, с.110].

Становище іранських шиїтських богословів традиційно вирізнялося високим рівнем автономії від політичної влади. Авторитет муджтахідів¹ у суспільстві був надзвичайно високим. Важливою відмінністю шиїзму від інших ісламських течій є визнання можливості широкої інтерпретації ісламських норм через механізм іджтіаду². Шиїзм історично позиціонував себе як течія, що об'єднує знедолених і незадоволених, робив більший акцент на реалізації понять справедливості і рівності мусульман. Шиїтам, як меншості в ісламському світі, притаманне почуття жертвовності, згуртованості, готовності мужньо переносити випробування, підкріплене розвиненим культом мучеництва.

Такі соціокультурні особливості населення були враховані іранськими мусульманськими інтелектуалами при розробці ідеї іранської моделі політичного устрою з точки зору завдань і уявлень суспільства та об'єктивних реалій і процесів, в яких воно існує.

Серед таких мислителів ісламський соціолог і філософ Алі Шаріаті (1933-1977). Він розглядав релігію як засіб боротьби за суспільні інтереси, за реалізацію принципу соціальної справедливості. Забезпечується це тим, що лідер суспільства – імам, будучи знавцем релігійної істини та носієм високих моральних якостей, буде вести суспільство до досконалості, як треба, то й через випробування, але не заради власних амбіцій чи бажання догодити, а задля реалізації суспільних інтересів. Ще ліберальнішими були погляди аятоли³ Махмуда Талегані (1911-1979), який виступав за

¹ Муджтахід- найбільш авторитетний у галузі ісламського права учений-богослов, що має право на іджтіад.

² Іджтіад - право шиїтського богослова на винесення судження, коментаря або рішення з важливих питань суспільного і релігійного життя, на основі ісламських норм, які визнаються мусульманською громадою і набувають сили закону.

³ Аятола – (ар. знамення Аллаха) – почесне звання особливо авторитетних муджтахідів.

недоторканість особистості, її права на свободу особистих переконань, визнаючи за державою право лише на регулювання, а не на встановлення моральних норм.

Прихильником принципу «духівництво вище політики» був аятола Мохаммад Шаріатмадарі (1905-1986), який стверджував, що навіть найморальнішу систему мають обирати люди. Іншим проектом політичної організації суспільства стали ідеї аятоли Рухолли Хомейні (1900-1989). У праці «Ісламське правління» (1971) він виклав концепцію політичного управління країною вищим шіїтським авторитетом (факіхом) з опорою на божественні закони. Р. Хомейні став натхненником і лідером ісламської революції.

Політичну систему сучасного Ірану прийнято називати «ісламською демократією». Відповідно до конституції, яка була розроблена виборними конституційними зборами і прийнята на референдумі (грудень 1979), основою політичної системи став принцип «релігійного народовладдя», яке здійснювалося через систему дуального управління країною.

Домінування релігійної складової у системі влади забезпечується принципом «велайят-е факіх», згідно якого вищим керівником держави проголошується релігійна особа, духовний лідер – рахбар. Основна його функція – визначати головні напрями розвитку країни, приділяючи особливу увагу питанням релігії та ідеології. За конституцією рахбар також є головнокомандувачем Збройних сил. З 1989 р., після смерті аятоли Р. Хомейні, посаду рахбара обіймає аятола Алі Хосейні Хаменеї.

До вищих релігійних політичних органів належать також Наглядова рада (Рада стражників конституції), Рада експертів, Асамблея з визначення державної доцільності, Корпус стражників ісламської революції (КСІР), Вища рада культурної революції (ВРКР). Наглядова рада перевіряє відповідність законів, які приймає парламент, принципам конституції і нормам ісламу й виносить остаточне рішення щодо їхнього запровадження, затверджує кандидатури на вищі державні посади, які допускаються до участі у виборах. Рада експертів складається з шіїтських богословів, які обирають рахбара і мають право усунути його з посади. Асамблея з визначення державної доцільності має повноваження виносити остаточне рішення щодо набуття чинності законом в разі відсутності згоди між парламентом та Наглядовою Радою. Також конституція надає Асамблеї повноваження разом з рахбаром визначати основні напрями

розвитку країни та виконувати дорадчі функції при президенті ІРІ, що робить цей орган одним з найвпливовіших у системі влади в країні.

На думку І.В.Кудряшової, створення цього органу (за ініціативи аятоли Р. Хомейні) дозволило підпорядкувати ідеологічні принципи державним інтересам: «саме принцип «державної доцільності» примирив релігійні догми і раціональність» [3, с.129]. Корпус стражників ісламської революції виконує адміністративні, поліцейські, військові, ідеологічні функції «захисту ісламської революції та її завоювань». Вища рада культурної революції формує ідеологічну базу режиму, а її рішення набувають силу закону автоматично, без схвалення парламентом.

В Ірані діють республіканські органи влади – президент і парламент (меджліс). Президент виконує і функції керівника уряду. Практично всі органи влади в Ірані, від посади рахбара до муніципальних рад – виборні.

Судова влада в ІРІ незалежна, очолюється муджтахідом, якого призначає рахбар. Водночас існує посада міністра юстиції, який виконує функцію посередника у відносинах між судовою, законодавчою і виконавчою гілками влади. Звісно, судова влада значною мірою ісламізована, проте, шаріат не є офіційним законом країни.

Протягом 37-літньої історії існування Ісламської Республіки Іран політичний режим здійснював поступову трансформацію системи управління відповідно до потреб часу і запитів суспільства.

У перші роки існування Ісламської республіки функціонували інститути, спрямовані на зміцнення політичного контролю духовенства. Було встановлено однопартійну систему (Партія Ісламської Республіки), функціонував інститут «представників імама» в різних органах влади, діяли революційні трибунали. Було проведено «ісламську культурну революцію»: відновлено мусульманські традиції, введено ісламські норми поведінки і одягу, створено Бюро ісламської пропаганди.

Реформування системи вперше ініціював президент Алі Акбар Хашемі-Рафсанджані (1989–1997) після закінчення ірано-іракської війни (1980–1988), коли постало завдання подолання економічних проблем, які накопичилися за роки внутрішньополітичної конфронтації і виснажливої війни. Хоча основний акцент був зроблений на лібералізацію економіки, політична сфера також зазнала певних змін. Було скасовано посаду прем'єр-міністра, функції якого перейшли до президента, що посилювало його роль в системі виконавчої влади. Було відновлено багатопартійність.

Політичну модернізацію було продовжено наступним президентом Мохаммадом Хатамі (1997–2005). Він виступив з ідеєю «ісламського громадянського суспільства», яке на основі критичного осмислення сучасних (в першу чергу зовнішніх) реалій і таких саме критичних підходів до вкорінених у свідомість більшості населення традиційних поглядів, сформувало б новий запит на оновлення системи. Важливою умовою формування ісламського громадянського суспільства М. Хатамі вважав створення можливостей для свідомої і добровільної участі активної частини суспільства у процесі політичних перетворень. На практиці це втілювалося у зростання числа партій і громадських організацій, розширення свободи слова і преси, відмову режиму від надмірного насилля. Було дозволено критикувати режим, частим явищем стали демонстрації і масові виступи.

Водночас, більша частина політичних ініціатив М. Хатамі (законопроекти про свободу ЗМІ, про розширення повноважень президента, про обмеження контролю КСІР над виборчим процесом, про створення арбітражного суду з правом відхилення рішень Наглядової Ради) були заблоковані рахбаром. Так система продемонструвала, що зберігається повний контроль консервативного шіїтського істеблїшменту над політичними процесами. Слід зауважити, що розкол на реформаторів і консерваторів в іранському політикумі не пов'язаний з приналежністю до республіканських чи релігійних інститутів влади. Цей дискурс триває всередині релігійних кіл. Адже всі президенти Ірану (за виключенням М. Ахмадінеджада) мають духовний титул ходжат-оль-іслам⁴.

Підтвердженням того, що більшість населення проти зміни ісламського режиму, стала перемога на чергових президентських виборах Мохаммада Ахмадінеджада (2005–2013). Його бачення модернізації передбачало реанімацію ідей і методів перших післяреволюційних років. Проте, президентство М. Ахмадінеджада позначилося його конфронтацією з рахбаром і законодавчих органів влади з виконавчими. Президент виявився консервативнішим за більшість консерваторів у владі. Ця ситуація показала, що рівень демократизації політичної системи, який було досягнуто у першій декаді ХХІ ст., був закономірним, свідомо створеним у

---

⁴ Ходжат-оль-іслам (ар. доказ ісламу) – високий релігійний титул, який присуджується особам, що здобули вищу релігійну освіту і володіють глибокими знаннями в галузі ісламського права і теології

процесі еволюції політичної системи. Так, досить ілюстративними з точки зору суспільного клімату стали президентські вибори 2009 р. У них виявилися всі суперечності поточного етапу модернізації Ірану. З одного боку, рекордною для іранської історії була явка виборців – 85,2%, що є само по собі свідченням демократичності політичної процедури. З іншого, перемогу знову здобув М. Ахмадінежад з відривом у 28,9% голосів від кандидата від реформаторських сил Мір Хосейна Мусаві. Виборча кампанія спровокувала масовий протестний «зелений рух», який був жорстко придушений владою.

Нинішня політична ситуація, як уявляється, є свідченням досягнення компромісу між суспільними (досить неоднорідними) прагненнями і інтересами релігійного консервативного істеблішменту, перед усім духовного лідера країни. Так, нинішнім президентом Ірану є Хасан Роухані (з 2013 р.), який має підтримку як з боку рахбара А. Хаменеї, так і у реформаторів. Х. Роухані проводить політику подальшої політичної лібералізації: відбулася амністія політичних в'язнів, здійснюються спроби деполітизувати вищі навчальні заклади і розширити їхнє самоврядування, ведеться робота щодо розширення прав жінок.

За результатами парламентських виборів 2016 р., консерватори отримали 121 місце в парламенті (з 290), а реформатори – 133, решту незалежні депутати⁵ [9]. Одночасно відбулися вибори до Ради експертів, до складу якої в результаті увійшли 20 прихильників реформ, 27 консерваторів, а 35 членів Ради підтримуються обома політичними течіями [2]. Як пом'якшення політичного клімату сприймається факт подання заявки на участь у виборах до Ради експертів жінки – професора університету «Азад» (м. Мешхед), доктора наук в галузі ісламського права Есмат Саваді (її кандидатура не була затверджена Наглядною Радою і у виборах вона участі не приймала). Водночас, кількість жінок-депутатів новообраного парламенту зросла до 15 осіб, з яких 14 належать до реформаторського крила [2]. Усе ж, очікувати кардинальних змін у політичній системі Ірану не варто. Укріплення позицій реформаторів в парламенті заспокоїть населення, полегшить проведення поточних реформ президентом, однак, фундаментальні питання будуть і надалі вирішуватися рахбаром.

---

⁵ Дані про результати парламентських виборів 2016 р., що оприлюднені у різних ЗМІ, суттєво відрізняються через невизначену політичну ідентичність окремих депутатів.

За часи існування Ісламської республіки було досягнуто безумовного прогресу у модернізації соціально-економічного життя. Всі верстви населення, незалежно від статків, забезпечені доступом до основних комунальних послуг. На 2010 р. 100% сільського населення були забезпечені газом, електроенергією і якісною питною водою, всі школи країни забезпечені комп'ютерами. В Ірані працює програма доступного житла «Мехр», урядом М. Ахмадінеджада випущено «акції справедливості», по яких кожному іранцю нараховується частка доходів від продажу нафти і приватизації державних компаній (15-20 дол.). У країні реалізовується політика субсидування споживчих товарів, рівень пенсійних виплат забезпечує людям старшого віку пристойний рівень життя, середня тривалість життя зросла до 70 років у чоловіків і до 73 у жінок. Це кращий показник, ніж в Марокко, Індонезії, Україні, Росії. Витрати на охорону здоров'я в країні становлять 5–6% ВВП [4]. Помітним напрямом соціальної політики чинної іранської влади є освіта. Уряд проголосив отримання освіти релігійним обов'язком людини і досяг на цьому шляху значних успіхів. За роки існування ІРІ кількість письменного населення старше 15 років зросла до 98% [8]. Іранська влада витрачає на освіту 5% ВВП і близько 20% бюджетних витрат [4].

Соціальну політику іранської влади можна визнати загалом успішною. Люди відчують, що реформи відбуваються на їхню користь. Незважаючи на відносне погіршення показників економічного розвитку на 2012 р. через санкції, запровадженні у відповідь на розробку Іраном «ядерної програми», та у зв'язку з падінням цін на нафту, – іранська влада зберігає курс на розбудову соціально орієнтованої ринкової економіки. Продовжується приватизація, активніше залучаються іноземні інвестиції, розвиваються технології. Це призводить до поглиблення соціальної диференціації. Проте, система соціального захисту, яка відповідає ісламським нормам (і значною мірою функціонує за рахунок їхнього вкорінення у суспільній свідомості), дозволяє амортизувати вплив негативних наслідків економічної лібералізації.

Активно обговорюваним у науковому середовищі є питання подальшої модернізації іранської системи влади відповідно до вимог сучасних глобальних змін, приведення політико-економічної сфери у відповідність до світових трендів. Існує занепокоєння, що в іранському суспільстві накопичуються проблеми і психологічна втома від жорстких

норм і механізмів їх підтримання з боку релігійно-політичних інститутів, що складнощі і, можливо, більш повільні, ніж очікує населення, темпи економічного розвитку призведуть до того, що населення покладатиме відповідальність за невдачі на релігійний істеблішмент.

Водночас, очевидно, що іранська політична система має суттєвий запас міцності. В Ірані сформувався особливий тип демократії, яка представляє собою представницьку систему з релігійним цензом і широким консенсусом всередині правлячої еліти. Цей консенсус забезпечується відсутністю ідеологічних супротивників шіїтського духовенства, які були усунуті з політичної арени після революції 1978–79 рр., і відносно високим рівнем релігійної свідомості громадян, що виступає важливим чинником консолідації багатонаціонального населення. Іранська еліта прагне зберегти владу і привілеї, примножити багатство, але при цьому забезпечити економічний розвиток і стабільність держави, задовольнити хоча б частину сподівань населення, захистити Іран від зовнішнього тиску та поширити його вплив на сусідні регіони.

Практика доводить, що механічно копіювати чужий досвід неможливо. У різних суспільствах існують свої «мотиватори» соціально відповідальної поведінки еліти і суспільства. Іран знайшов, як уявляється, власну формулу, яка дозволила забезпечити економічний розвиток, суспільну консолідацію і державний суверенітет у період жорстких міжнародних санкцій, а також швидко нарощувати темпи відновлення позицій і реалізації інтересів у нинішній постсанкційний період.

Використані джерела та література:

1. Врадий А. «Третий путь» Ирана / Антон Врадий // Информационно-аналитический портал Геополитика. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.geopolitica.ru/article/tretiy-put-irana#.V1Vy3khKV95>
2. Евстратов А. Кто победил на выборах в Иране? / Антон Евстратов. // EurAsia Daily. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://eadaily.com/ru/news/2016/03/04/kto-pobedil-na-vyborah-v-irane>
3. Кудряшова И.В. Иран как случай исламской модернизации / И.В. Кудряшова // Политическая наука. – 2012. – № 2. – С. 107-134.
4. Мамедова Н. Особенности социальной политики Ирана в период исламской государственности / Н.М. Мамедова // Мировое и национальное хозяйство. – 2013. – №1(24).
5. Мамедова Н.М. Иранская модель модернизации / Н.М. Мамедова // Интернет-портал «Farsiiran». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://farsiiran.narod.ru/analytics/irmassmedia/irmodelmodern.htm>

6. Мамедова Н.М. Проблемы модернизации и либерализации экономической системы Ирана (исторический аспект) / Н.М. Мамедова // Ближний Восток и современность. – М., 1996. – Вып. 2. – С. 86-97.
7. Николаев И. Исламская революция в Иране: Заря нового мира / Игорь Николаев. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.iran.ru/news/analytics/92483/Islamskaya_revolyuciya_v_Irane_Zarya_novogo_mira
8. Амир-Мокри С. Неожиданная удача для Ирана? / Сайрус Амир-Мокри, Хамид Биглари // Россия в глобальной политике. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru/global-processes/Neozhidannaya-udacha-dlya-Irana-17941>
9. Сторонники Роухани победили на парламентских выборах в Иране // Интернет-портал «Международная мониторинговая организация CIS-ЕМО CIS-Europe Monitoring Organization». – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.cis-emo.net/ru/news/storonniki-rouhani-pobedili-na-parlamentskih-vyborah-v-irane>

УДК 316.422:321.011(4-191.2+4.11)

Рудяков П.М.

ВІД «КОЛОНІАЛЬНОЇ» МОДЕРНІЗАЦІЇ ДО СУВЕРЕННОЇ АРХАЇЗАЦІЇ (БАЛКАНИ, СХІДНА ЄВРОПА)

У статті здійснено спробу постановки на порядок дня питання щодо зіставно-порівняльного вивчення на прикладі Балкан та Східної Європи двох різновидів трансформаційних процесів, перший з яких умовно позначено як «колоніальна» модернізація, другий – як суверенна архаїзація. Зроблено попередній висновок про неоднозначний характер співвідношення між цими явищами та необґрунтованість погляду, який надає беззастережну перевагу першому з них порівняно з другим.

Ключові слова: модернізація, «колоніальна» модернізація, архаїзація, Балкани, Східна Європа, індустріалізація, соціальний вимір.

Рудяков П.М. От «колонизальной» модернизации к суверенным архаизации (Балканы, Восточная Европа)

В статье предпринята попытка постановки на повестку дня вопроса о сравнительно-сопоставительном изучении на примере Балкан и Восточной Европы двух разновидностей трансформационных процессов, первую из которых условно обозначено как «колонизальная» модернизация, вторую – как суверенная архаизация. Сделан предварительный вывод о неоднозначном характере соотношения между этими явлениями и необоснованность взгляда, отдающего безусловное преимущество первому из них в сравнении со вторым.

Ключевые слова: модернизация, «колонизальная» модернизация, архаизация, Балканы, Восточная Европа, индустриализация, социальное измерение.

Rudyakov P.M. From «colonial» modernization to a sovereign archaism (the Balkans, Eastern Europe)

The article attempts to putting on the agenda the issue of comparative comparable study on the example of the Balkans and Eastern Europe two kinds of transformation processes, the first of which is conditionally designated as a «colonial» modernization, the second as a sovereign archaization. Made a preliminary conclusion about the ambiguous

nature of the relationship between these phenomena and the unfounded opinion, giving the absolute advantage of the first of them in comparison with the second.

Keywords: *modernization, «colonial» modernization, archaization, the Balkans, Eastern Europe, industrialization, social dimension.*

Поняття «колоніальної» модернізації з усією очевидністю не вписується до того усталеного, в чомусь шаблонного розуміння трансформаційних процесів модернізаційного спрямування на пострадянському та постсоціалістичному просторі після розвалу СРСР та розпаду соціалістичної системи, яке нині є ледь не загальноприйнятим у вітчизняній науці, проте від цього не втрачає ані своєї актуальності, ані ефективності для аналізу відповідних явищ. Пояснюється це, на нашу думку, просто: якщо виходити з «канонічного» припущення, згідно з яким доля колонії полягає в тому, щоб, потерпаючи від утисків з боку метрополії, деградувати, то навіть сама лише постановка питання про модернізацію як про бодай відносно покращення умов буття по відношенню до колонії видається мало не блюзнірством. Утім, в історії людства подібні явища мали місце, причому, неодноразово й у різних частинах світу від Далекого Сходу до Південно-Східної Європи. Колоніальний статус – чи то формальний, чи фактичний – та притаманні йому модель і формат стосунків між метрополією та деякими з колоній (або «колоній») у таких випадках не ставав на заваді забезпеченню економічного та соціального прогресу останніх (питання щодо ціни прогресу, хоч вони й є, на наше глибоке переконання, принципово важливими й значущими, виносимо у цьому випадку за дужки).

Чи не найбільш відомими, можна навіть сказати, хрестоматійними прикладами тут слід вважати долю Кореї під пануванням Японії в першій половині ХХ ст., історію Єгипту під владою Великої Британії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., а також «колоніальну політику завтрашнього дня» Ш. де Голля, покликану втілити на практиці концепцію форсованої модернізації соціально-економічного та політичного життя французьких колоній і розроблену за особистим дорученням генерала на Браззавільській конференції у лютому 1944 р. Менш відомий випадок дещо іншого змісту й спрямування – ситуація в Османській імперії у ХVІІІ-ХІХ ст. Згідно з найбільш поширеною в історичній науці як в Україні, так і у світі (Стр. Димитров, І. Тепич, Ст. Шоу, П. Шугар, Я. Ландау, Ю. Петросян, М. Мейер та ін.), точці зору, яку можна вважати загальноприйнятою,

реформаторський процес у державі турків-османів, як і більш ранні спроби реформ модернізаційного спрямування у них у XVIII ст., були покликані оновити та зміцнити систему військово-адміністративних методів управління імперією. В. Шеремет та І. Кузьмін, які досліджували цю проблему, не випадково назвали свою доповідь на одному з міжнародних наукових зібрань у Белграді «Християнське населення Балкан як ініціююче начало та основний адресат османських реформ» [11]. «Згідно з поширеною точкою зору, реформаторський процес в Османській імперії та більш ранні спроби реформ у XVIII ст. були покликані оновити та зміцнити систему військово-адміністративних методів управління імперією, – зазначають, зокрема, вони. – Автори безмежно далекі від того, щоб вважати, що танзимат і реформи прийшли з Балкан, але турки-османи XVIII–XIX ст. у сфері управління та організації господарського життя частіше адаптували погляди й навички підкорених народів, ніж генерували власні новації, й найбільших успіхів у цьому вони досягли саме на Балканах» [11, с.71, 73].

Потракування СРСР як «імперії» (або «комуністичної імперії») та віднесення колишніх радянських республік до колоній, а відносин між центром та республіками – до парадигми: метрополія – колонії, – з певного моменту набуло широкої популярності як у більшості з них самих, так і за рубежом. Голоси, які пропонували альтернативні погляди та підходи, з кожним роком лунали дедалі рідше й тихіше, доки у певний момент не набули ознак наперед скомпрометованих з причин та мотивів переважно не наукового, а ідеологічного характеру. Одним з останніх за часом прикладів погляду на цю проблему, який з певними застереженнями можна окреслити як альтернативний «колоніальному» дискурсу на матеріалі Радянського Союзу, є монографія С. Абашина «Радянський кишляк: Поміж колоніалізмом та модернізацією», в якій автор звертає особливу увагу на активність «дискусій про особливості російської імперськості, про природу радянського ладу, про підсумки трансформацій (у колишніх середньоазійських республіках СРСР – П.Р.) протягом XIX–XX ст.» [1, с.9].

Застосування до України категорії «колонія» для характеристики її формального статусу та фактичного стану у складі СРСР має більшою мірою ідеологічний, пропагандистський, ніж науковий характер. Українська РСР колонією у термінологічному значенні цього слова не була, особливо, коли брати до увагу суто матеріально-технічний аспект

питання. Щодо аспекту культурного, духовного, цивілізаційного, тут проблема значно складніша й суперечливіша. Має, гадаємо, рацію Ю. Павленко, коли стверджує: «Радянський Союз... не являв собою окремої цивілізації через відсутність у нього власного ідейно-ціннісно-мотиваційного, релігійно-духовного підґрунтя... СРСР охоплював частини різних цивілізаційних систем, прагнучи нівелювати їх шляхом викорінення наявного у них такого роду підґрунтя і насаджування власних квазіцивілізаційних цінностей. У негативній частині цей проект у певному сенсі вдався. Якщо духовні засади життя народів, які входили до його складу, й не було знищено повністю, то, по крайній мірі, понесли значні втрати й зазнали дуже сильних (у росіян, українців, білорусів, казахів і багатьох інших – незворотні) збочення» [8, с.646]. Вчений доходить висновку, що одним з трагічних наслідків перебування України у складі СРСР виявилось те, що її «цивілізаційну природу... глибоко підірвано і деформовано...» [8, с.650]. Погляд, безумовно, не беззаперечний, але такий, який заслуговує на увагу, спонукаючи до роздумів та дискусії.

Якщо прийняти як робочу версію Ю.Павленка щодо цивілізаційної природи СРСР та цивілізаційних наслідків перебування у його складі для України й інших країн пострадянського простору, можна буде стверджувати, що українська історія ХХ століття – це трагічне, внутрішньо суперечливе поєднання, з одного боку, технічного та технологічного прогресу, з іншого, – культурно-цивілізаційної дезорієнтації. Виявити у цих двох процесах та в їхніх наслідках траєкторію, яка б їх бодай до певної міри об'єднувала, привести їх до спільного знаменника надзвичайно складно. Розв'язання цієї проблеми залишається справою майбутнього. Втім, якщо відволіктися від духовної складової й зосередитися на складовій матеріальній, доведеться слідом за чималою кількістю дослідників погодитися з тим, що Українська РСР за рівнем свого соціально-економічного розвитку перебувала помітно в кращому становищі, ніж Україна після здобуття незалежності. Будь-яка модернізація здійснюється в інтересах пануючої соціальної верстви, тоді як іншим дістається «почесне право» взяти участь у забезпеченні її – модернізації – ресурсами та у солідарному покритті витрат, з нею пов'язаних. Характерною особливістю модернізації «колоніальної» є безумовне використання її переваг і здобутків метрополією. У випадку з Українською РСР ситуація виглядала по-іншому. Значну частину здобутків

радянської, нібито «колоніальної», модернізації одержала саме республіка–«колонія». Забезпечити співвідносні обсяги таких досягнень після 1991 року новій незалежній державі так і не вдалося.

Таке саме співвідношення між метрополією та колоніями, як і з ресурсами та здобутками, має місце й у розподілі влади. У класичному варіанті владу сконцентровано у метрополії, колоніям же залишається адміністрування, спрямоване на забезпечення реалізації владних повноважень. У випадку з Україною за Радянського Союзу й у цьому питанні спостерігалися істотні відхилення від традиційної для колоніального управління моделі. Повноваження Києва у багатьох сферах і випадках було обмежено, поставлено під контроль Москви, але, разом з тим, повного й вичерпного підпорядкування першого як «колоніального» центру другій як центру «метропольному» не спостерігалось. Національна та культурна політика в СРСР залишала певний простір для маневру республікам, забезпечуючи відносно нормальне для тих умов існування культури й навіть певний її розвиток (хоча й у відверто заідеологізованому варіанті).

Англійський учений У. Сандерленд у доповіді на 71-й англо-американській конференції істориків в Університеті Лондона 2002 р. та у публікації року 2004-го назвав Росію «імперією без імперіалізму», у відповідний спосіб обґрунтувавши цей висновок, зокрема, й шляхом порівняння СРСР з класичними європейськими імперіями [9]. Ідучи за цією логікою, Україну можна було б кваліфікувати як «колонію без колоніалізму». Переважно у сфері матеріального виробництва та розподілу прибутку, але у певному сенсі, з певними обмеженнями й у галузі культури, духовності, національної ідентичності. Така оцінка стає ще яскравішою й більш наочною, коли порівняти стан справ у цих сферах в період 1960-1980-х рр. та після 1991 року.

В українському випадку звільнення від «колоніалізму» (як явища) не послужило імпульсом для повноцінного виходу зі стану «колоніальності» (як практичному наслідку явища, про яке йдеться), навпаки, законсервувавши чимало з негативних тенденцій, процесів, явищ та створивши передумови для формування неокolonіального дискурсу. С. Абашин вказує на те, що до кола основних категорій та понять, за допомогою яких найчастіше описували та характеризували середньоазійські суспільства, належать дихотомічні пари: традиційне –

нетрадиційне, модернізоване – немодернізоване, сучасне – несучасне, колонізоване – неколонізоване, – уникаючи, при цьому, залучати до розмови поняття «неоколоніалізму», всупереч цілком очевидній перспективності саме такого повороту думки [1, с.10].

Для України, гадаємо, незважаючи на її іншу регіональну приналежність, іншу цивілізаційну модель, інший тип матеріального та духовного розвитку, ця пропозиція теж виглядає як слушна, логічна, обґрунтована. «Нерівність сил між новими державами і Заходом не тільки не зникла із зруйнуванням колоніалізму, але в деяких відношеннях ще й посилилася, – пише визнаний класик сучасної антропології К. Гірц, характеризуючи процес розпаду світової колоніальної системи та його наслідки, – водночас той буфер, який колоніальна влада становила проти безпосереднього впливу цієї нерівності сил, було усунуто, що змусило ще неоперені держави самотужки протистояти сильнішим, досвідченішим та усталенішим державам... Після революційна доба свого часу уявлялася як доба організованого швидкого, широкомасштабного, всебічного скоординованого соціального, економічного і політичного поступу. Але вона виявилася радше продовженням (за змінених і навіть дещо не сприятливіших обставин) головної течії революційної та безпосередньо передреволюційної доби: визначення, створення і зміцнення життєздатної колективної ідентичності. У цьому процесі виявляється, що формальне звільнення від колоніальної влади – це не кульмінація, а етап...» [2, с.277-278].

Продовжуючи рефлексії щодо специфічної природи Російської імперії та російського «колоніалізму» на прикладі освоєння Росією Сибіру та Далекого Сходу, У. Сандерленд пропонує ще одну дихотомічну понятійну пару, яку доцільно додати до запропонованих С. Абашиним: «колоніальна експансія» – «внутрішній розвиток». Провівши ґрунтовний аналіз проблеми, дослідник доходить висновку, що в даному випадку, швидше за все, маємо справу з поєднанням елементів як першого, так і другого. «Колоніальна експансія чи внутрішній розвиток?», – запитує він. І відповідає теж у формі запитання: «Чи й те, й інше одночасно?». Пропонуючи на підставі висловлених міркувань висновок, згідно з яким азіатська Росія не була справжньою колонією. «З одного боку, територія царської Росії була великим поліетнічним та поліконфесійним простором, який за своїм характером нагадував європейські колоніальні (заморські)

імперії, – пише він. – У той же час не можна не погодитися з тим, що в історії Російської імперії складно провести чіткі межі між «метрополією» та «колоніями»... Іншими словами, царська імперія поза сумнівом була імперією європейського типу, але імперіалізм як фактор її створення та підтримки являв собою вельми неоднозначний феномен. Невизначеність російського імперіалізму впливала з численних джерел, але на один з них було менше всього звернуто увагу дослідників, а саме – на характер російської колонізації» [9, с.460].

Із цією точкою зору можна погоджуватися або не погоджуватися. Втім, є аргументи на підтвердження того, що рівень матеріального та культурного розвитку України у складі СРСР був вищий, ніж він став у роки її існування як суверенної держави. Україна-«колонія» мала на порядок кращі показники державно-політичного, соціально-економічного, культурного розвитку, ніж Україна як суверенна держава. Співвідношення приголомшує: за роки незалежності Україна втратила 40% ВВП й нині у суверенному статусі дотягує до 60% потенціалу, що його мала у радянський період своєї історії. Посол США в Україні Дж. Пайетт каже, що Україна може стати «світовою сільськогосподарською державою», вочевидь, імпліцитно вказуючи на те, що державою індустріальною, а, тим більше, постіндустріальною їй вже не бути. Якщо йдеться не про архаїзацію, то про що ж тоді?

Якщо виходити з постулату Р. Інглгарта, згідно з яким «ядром процесу модернізації є індустріалізація; економічне зростання стає домінуючою соціетальною метою...» [3, с.20], то слід буде визнати, що «колоніальна» модернізація виявилася для України значно результативнішою з огляду на розвиток економіки, помітно більш позитивною з точки зору обсягу й якості реалізації соціальних програм, ніж «модернізація» суверенна, яка насправді виявилася суверенною архаїзацією. Коли ж взяти за основу пропозицію О. Семченка вважати модернізацією «вдосконалення технологій, що веде до технологічного прориву» [10, с.126], то підстав для визнання переваги «колоніальної» модернізації по відношенню до суверенної архаїзації в українському випадку з'явиться ще більше. Модернізація без досягнення більш високого рівня технічного та технологічного розвитку, ніж у попередній період, без забезпечення адекватної проекції цього більш високого рівня у соціальну сферу є нічим іншим, як імітацією. Жодні зміни у надбудові без якісних

змін у базисі неспроможні забезпечити реальну модернізацію, модернізацію не лише на словах, а й на ділі. Та навіть якщо відволіктися від суто технологічно-технократичного розуміння модернізаційних процесів та перетворень й поглянути на проблему очима Цзунси Коу, на думку якого під модернізацією слід розуміти «процес створення базових систем соціалізації і механізмів соціальної комунікації, які утворюють скелет сучасного суспільства» [4, с.43], – обґрунтувати висновок про перевагу сучасного соціального стану українського суспільства по відношенню до стану, який мав місце в УРСР буде не так просто.

Захопившись кардинальними перетвореннями, як дійсними, так і уявними, вчені не звернули увагу на той факт, що модернізація має здатність не лише приносити нове, а й виступати в ролі руйнівного фактора, дія якого не призводить до балансу між новим, прогресивним та старим, відсталим, віджилим, а зумовлює руйнування старого без повноцінної появи нового. М. Михальченко слушно зазначає, що «здійснення економічної модернізації на пострадянському просторі відбувається дуже суперечливо» [6, с.47], і Україна у цьому сенсі не є винятком. Утім, пояснювати таке різке падіння потенціалу виключно причинами загального характеру було б, гадаю, контрпродуктивно. Низка колишніх республік СРСР, на відміну від України, уже вийшли на цілком пристойний рівень економічного розвитку. Багато в чому подібний, хоч, певна річ, аж ніяк не ідентичний, парадокс спостерігаємо й на Балканах, у тих незалежних нині державах, які свого часу входили до складу СФР Югославії [5; 7]. Деякі з них, як от Словенія, Хорватія, здобувши незалежність, пішли вперед (щодо Словенії, то про неї можна навіть сказати, що вона зробила ривок вперед: з усіх колишніх республік СФРЮ лише Словенія на рубежі 1990-2000 рр. мала кращі макроекономічні показники, включаючи рівень ВВП, ніж той, що вона мала його, перебуваючи у складі федеративної держави югослов'ян). Інші, такі, як Сербія, Чорногорія, Македонія й, особливо, Боснія та Герцеговина, зробили помітний крок назад, втративши економічні позиції, значно погіршивши рівень соціального забезпечення громадян та його якість.

В Україні зворотний бік модернізації виявився напрочуд яскраво та результативно. Українська національна модернізаційна модель, як, до речі, й аналогічні моделі інших країн Східної Європи, виявилася позначеною цілою низкою рис та особливостей, які в їхній сукупності свідчили про рух

у напрямку, не модерності, а, навпаки, архаїки. Одним із проявів цієї тенденції можна вважати те, що після сімдесяти років миру, в регіон знову повернулася війна. Східноєвропейський модерн, який нібито почав формуватися в ході реалізації євроінтеграційних стратегій країн регіону, виявився не модерном західноєвропейського типу, нехай і у відповідний спосіб модифікованим відповідно до матеріальних та духовних умов суб'єктів цих стратегій, а модерном сконструйованим, штучним.

Особливістю українського шляху від «колоніалізму», «колоніальної» модернізації до формальної євроінтеграції, модернізації як вестернізації (некритичного копіювання досвіду Заходу), фактичної суверенної архаїзації виявився парадоксальний маршрут: від доброго не до кращого, а до гіршого, яке проголошується кращим. У цьому відношенні країна фактично стала в один ряд не з тими державами пострадянського та постсоціалістичного простору, включаючи колишню Югославію, яким вдалося досягнути позитивного чи, бодай, відносно позитивного балансу «плюсів» та «мінусів» трансформаційно-модернізаційних перетворень, а з такими країнами, як, приміром, Молдова, яку дехто з молдавських учених характеризує сьогодні як країну, яка провалюється у минуле. Інакше кажучи, не модернізується, а, навпаки, архаїзується. Проблема «колоніальної» модернізації та суверенної архаїзації, в такий спосіб із суто теоретичної логічно й обґрунтовано зміщується до практичної площини. Її вивчення, на наш погляд, відкриває певні перспективи як з огляду на унікальний індивідуальний досвід кожної окремо взятої держави пострадянського, постсоціалістичного простору загалом та Східної Європи, Балкан зокрема, так і під кутом зору виявлення типологічно подібних та відмінних рис у кожному конкретному випадку.

Використані джерела та література:

1. Абашин С. Советский кишлак. Между колониализмом и модернизацией / С.Абашин. – М.: Новое литературное обозрение, 2015. – 720 с.
2. Гірц К. Інтерпретація культур. Вибрані есе / К.Гірц // пер. з англ – К.: Дух і Літера, 2001. – 542 с.
3. Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества / Р.Инглхарт // Полис. – 1997. – №4. – С.6–32.
4. Коу Ц. Элиты в контексте модернизации России / Ц.Коу // Власть. – 2012. – №10. – С.43-45.
5. Мальцев А. Модернизационная парадигма: теоретические подходы и исторический опыт / А.Мальцев // Мировая экономика и международные отношения. – 2012. – №4. – С.105–108.

6. Михальченко Н.И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? / Н.И. Михальченко – К. : Институт социологии НАНУ. – 2001. – 440 с.
7. Модернизация и политика в XXI веке / отв. ред. Б.С.Оганисян. – М. : Российская политическая энциклопедия. – 2011. – 336 с.
8. Павленко Ю.В. История мировой цивилизации. Философский анализ / Ю.Павленко // К. : Феникс, 2002. – 760 с.
9. Сандэрлэнд У. Империя без империализма? Неоднозначный характер колонизации в царской России / У. Сандэрлэнд // Новая имперская история постсоветского пространства / под ред. И.Герасимова, С.Глебова и др. – Казань : Центр Исследования Национализма и Империи. – 2004. – С.459–472.
10. Семченко О.А. Політична модернізація як чинник державної іміджевої політики / О.Семченко // Суспільно-політичні процеси. – Вип.2. – К., 2016. – С.125–140.
11. Шеремет В., Кузьмин И. Христианское население Балкан как иницирующее начало и основной адресат османских реформ / В.Шеремет, И.Кузьмин // Ислам, Балкан и Велике силе (XIV–XX век). – Београд : Исторіјски институт САНУ, 1997. – С.71–80.

УДК 327. 1(571)

Шергін С.О.

СТРУКТУРНА ДИНАМІКА МОДЕРНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У СХІДНІЙ АЗІЇ

Статтю присвячено аналізу соціально-політичної модернізації в країнах Східної Азії у соціально-політичному вимірі. Основну увагу приділено чинникам і особливостям модернізації в країнах регіону, зокрема в тих, де результати цих процесів найбільш вагомі.

Ключові слова: модернізм, соціально-політична модернізація, Східна Азія, неоіндустріальні та постіндустріальні країни, постіндустріалізм.

Шергін С. Структурная динамика модернизационных процессов в Восточной Азии

Статья посвящена анализу социально-политической модернизации в странах Восточной Азии в социально-политическом измерении. Основное внимание уделяется факторам и особенностям модернизации в тех странах региона, где результаты этих процессов наиболее весомы.

Ключевые слова: модернизм, социально-политическая модернизация, Восточная Азия, неоиндустриальные и постиндустриальные страны, постиндустриализм.

Shergin S. The Structural Dynamic of Modernization Processes in East Asia

The article is devoted to analysis of the social and political modernization in the East Asian countries in structural and political dimension. The main attention is paid to the factors and peculiarities of the modernization in those countries in which the results of these processes are the most substantial.

Keywords: modernism, social and political modernization, East Asia, neoindustrial and postindustrial countries, postindustrialism.

У контексті сучасних міжнародних відносин, позначених системними кризовими явищами та новими загрозами, особливого значення набуває питання про дослідження й використання досвіду східноазійських країн у здійсненні соціально-політичної модернізації та отриманні вагомих результатів. Перетворення Східної Азії на один із світових центрів інтеграції, промислово-технологічного виробництва, інвестиційної і торговельної діяльності зумовлено передусім формуванням транснаціональної економіки. Водночас, кризові явища, спричинені глобалізацією, спонукає багато держав посилювати співпрацю з країнами Східної Азії – регіоном, в якому відбуваються динамічні процеси соціально-політичної модернізації та економічного зростання.

Мета та завдання дослідження полягають у визначенні, систематизації та узагальненні концептуальних і соціально-політичних аспектів модернізаційних процесів у Східній Азії, які зумовлюють динаміку економічного зростання в регіоні.

Упродовж 90-х рр. ХХ – на початку ХХІ ст. у регіоні нагромаджено потужний інвестиційний і ресурсний потенціал, який разом з великими можливостями адаптаційної індустрії та значним досвідом соціально-політичної модернізації здатний радикально змінити міжнародний економічний і геополітичний лад. Авторитетні дослідники (В. Макдугалл, К. Кальдер, Ф. Фукуяма, Е. Фрост та ін.) стверджують, що Східна Азія є індикатором глобальних трансформацій, які справляють значний вплив на процес формування «східноазійського мультилатералізму» у ширших межах «тихоокеанської спільноти» [8,9,13,14].

За умов глобальної кризи регіональні й трансрегіональні відносини стають дедалі більш ефективним засобом розв'язання міжнародних економічних і політичних проблем. Сьогодні так звані «нові центри зростання», що розвиваються у межах регіонального простору Східної Азії, шукають додаткові можливості для посилення міжрегіональної співпраці, яка стала відмінною ознакою сучасної глобалізації у сфері світової економіки. На думку українських експертів, за об'єктивними параметрами: природними та людськими ресурсами, економічним потенціалом і динамічним розвитком цей регіон потенційно належить до пріоритетних напрямів зовнішньої політики України [1,4,6].

На зламі 60-70-х рр. минулого сторіччя східноазійські країни першої і другої «хвилі» модернізації (Гонконг, Тайвань, Сінгапур, Таїланд,

Південна Корея), використовуючи певною мірою досвід вестернізованої Японії, вийшли на рівень постіндустріального розвитку та побудували досить ефективну економіку, зорієнтовану переважно на експорт сировина та промислової продукції. Зростання економіки та добробуту в цих країнах стало поштовхом для процесу реформування їхніх соціальних систем. Це справило вагомий вплив на розвиток демократичних тенденцій у політичному житті традиційних азійських суспільств. Навіть у Китаї, який навряд чи можна віднести до розряду вестернізованих демократичних країн, західні за своїм походженням ідеї суспільної модернізації, економічної децентралізації та споживацької культури стають дедалі більш привабливими та популярними серед інтелектуалів і пересічних громадян.

Вперше загальну теорію модернізації як керованого процесу реформування суспільних систем і частини універсального досвіду було опрацьовано Д. Аптером, Т. Парсонсом, М. Леві, А. Інкелом, Д. Лернером та іншими американськими політологами й соціологами, праці яких були опубліковані в 1960-1970-х рр. Зміст і структура понять «модерн» і «модернізм» у соціальному вимірі були представлені М. Леві як іманентні характеристики будь-якого сучасного суспільства, що має такі риси:

- спеціалізація соціальних елементів;
- певний рівень самозабезпечення цих елементів;
- зростання норм універсальної моралі;
- сполучення централізації та демократизації [11, с.38-60].

Більш детально та повно розкрив зміст цих понять Д. Лернер, який інтерпретував модернізм як комплекс наступних рис:

- наявність самостійного розвитку в економіці, зокрема в галузі виробництва та споживання;
- необхідний рівень публічної активності в політиці, зокрема в сфері демократичного представництва та вибору політичних альтернатив;
- поширення індивідуально-раціональних норм у галузі культури;
- зростання мобільності в суспільстві та розуміння особистої свободи;
- відповідна трансформація моделі індивідуума [17, с.5].

У порівнянні з європейськими суспільними системами аналогічні показники модерну та модернізації у східноазійському суспільстві були

значно меншими, що було пов'язано з їхнім історичним минулим і колоніальною політикою західних держав. Лише після перемоги національно-визвольних рухів у більшості країн Східної Азії у 1950-60-ті рр. було створено необхідні передумови для розбудови суспільної модернізації, результати якої стали економічним і соціально-політичним підґрунтям для неоіндустріального розвитку та регіональної інтеграції.

Модернізація та похідний від неї постіндустріалізм не є моделлю суто європейського соціально-економічного та політичного розвитку. Логіка постіндустріалізму веде до створення такого суспільного устрою, за яким товаровиробнича економіка поступається обслуговуючій, коли повністю оновлюється структура споживання та відбувається диверсифікація ціннісних орієнтацій у суспільстві. Центральним моментом постіндустріального розвитку є поява інноваційної технології та інтелектуально розвиненої еліти, яка має високий рівень системної наукової освіти.

У цьому плані показовим є приклад Японії, модернізація якої мала на меті створення в країні на першому етапі (60-ті рр.) могутнього індустріального потенціалу, а на другому (70-ті рр.) – постіндустріальної моделі розвитку. Базуючись на конфуціансько-синтоїстській ідеї «служіння суспільству через виробництво» і працюючи за символічну винагороду, післявоєнне покоління Японії упродовж одного десятиліття вивело країну в ряд найбільш розвинених індустріальних країн світу.

На початку 1980-х рр. інтелектуальний розвиток японського суспільства привів його до висновку про те, що на зміну періоду індустріалізації йде епоха культури, головний імператив якої – відновлення гуманізму та утвердження високих моральних якостей. Ліберально-демократичні уряди Японії на чолі прем'єр-міністрів М. Охіри та Д. Судзукі опрацювали особливу доктрину, покликану стимулювати тенденцію до подальшого зближення конфуціанської групової моралі та західного індивідуалізму. В офіційних документах таке поєднання традиційних соціальних стосунків із західними етичними нормами отримало назву «м'якого індивідуалізму».

Однак, реформістська політика цих урядів не дала очікуваних результатів, зокрема щодо зменшення дефіциту державного бюджету, внаслідок чого економічна ситуація в країні значно ускладнилася. У 1990-х рр. реформістський потенціал правлячих кіл Японії був вичерпаний і

країна опинилась у стадії тривалої рецесії, яка продовжувалася і в першій декаді наступного сторіччя. Нині соціально-політична модернізація Японії стикається з новими викликами, пов'язаними з глобалізацією, наслідками техногенного постіндустріального розвитку, економічними й екологічними проблемами, а також загрозами регіональній безпеці.

У Південній Кореї, яка вступила на шлях модернізації на десятиліття пізніше Японії, даний процес розгортався в умовах централізованого державного управління. Важливою особливістю південнокорейської модернізації було збереження головної традиції ортодоксального конфуціанства – пріоритету родинної спорідненості в структурі суспільних стосунків і правил спадкоємності.

Варто відзначити чотири головні фактори, що пояснюють вражаюче економічне зростання країни. Перший – визначальна роль уряду в політиці реформ. Другий – обґрунтована браком природних ресурсів стратегіч експортної орієнтації. Третій – надлишок дешевої і, в той же час, добре підготовленої, дисциплінованої робочої сили. Четвертий – сприятливий для ділової активності міжнародний клімат.

Внаслідок змін, які почалися з 1962 р., Південна Корея перетворилася з однієї з найбідніших у світі аграрних країн на індустріальну. Цей феномен отримав назву «економічного дива на річці Хан» (річка, що протікає у Сеулі). Згадані реформи здійснювались під керівництвом уряду шляхом державного планування. Цілі та завдання реформ було сформульовано в першому п'ятирічному плані економічного розвитку на 1962-1966 рр. У ньому відображались напрями стратегії експортної орієнтації та індустріалізації. Структурна реорганізація передбачала рішучий поворот від аграрної економіки до економіки індустріальної, обробної промисловості та експортної торгівлі. У 60-70-х рр. було створено єдину адміністративну систему, наріжним каменем якої став взаємозв'язок між державною бюрократією і підприємцями, так звана «диктатура розвитку». Отже, централізація, що є важливим атрибутом ринкових відносин як Заходу, так і Сходу, для східноазійських країн стала більш типовою, тому що становила сутність конфуціанської адміністративної системи.

У 1980-ті рр. у Південній Кореї відбулася реорганізація управлінського апарату, внаслідок якої консервативні чиновники з привілейованих кіл були замінені на молодих технократів і економістів

переважно із західною освітою. Відтак багатомісячний вплив конфуціанської ідеології було «розчинено» субстратом західної трудової етики та соціального управління. Внаслідок цього склалася загальнодержавна структура, подібна в загальних рисах до японської кінця 60-их рр. За аналогією з Японією південнокорейське суспільство стали називати «акціонерною компанією Корея». Водночас, перетворення Південної Кореї в урбанізоване суспільство з освіченим і швидко зростаючим середнім класом зумовило його участь у широкому русі за демократизацію політичної системи країни.

Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. військовий режим, який виконував роль «диктатури розвитку», у завершальній фазі економічних перетворень порівняно легко трансформувався у специфічний для Південної Кореї варіант авторитарної демократії з елементами західного лібералізму – багатопартійна система, верховенство закону та права людини. За період між двома економічними кризами 1997-1998 рр. і 2008-2009 рр. південнокорейська економіка показала високі темпи зростання (у середньому близько 4,5%). За абсолютним розміром ВВП РК посіла тринадцяте місце в світі, залишаючись четвертою економікою Азії (після Китаю, Японії та Індії). У 2000-ті роки ВВП на душу населення в РК збільшився у два рази, досягнувши в передкризовому 2007 р. 20 тис. дол., хоча це на третину менше, ніж у середньому по країнах ОЕСР.

Наразі керівництво РК підтверджує свою прихильність проведенню соціально-економічних перетворень і вважає, що криза не може заважати реформам і підтриманню інновацій. Напрями розвитку корейської економіки визначено доволі чітко: пріоритет надається забезпеченню соціальної стабільності, структурним реформам, інноваційним і новим зовнішньоекономічним проектам [3].

Неоіндустріальні країни Південно-Східної Азії (ПСА) – Сінгапур, Таїланд, Малайзія, В'єтнам також досягли вражаючих результатів на шляху перетворення у розвинуті суспільні системи. Збільшення національного доходу на душу населення в чотири рази за двадцять років – це рекорд в історії світової економіки. Монополії східноазійських «акселеративів» зіграли головну роль у конкурентній боротьбі зі США та Європою за ринки країн, що розвиваються.

Серед основних чинників і характеристик, що сприяють суспільній модернізації, слід відзначити значний агропромисловий потенціал, який

щороку зростає на 7-9%, місткі ринки, порівняно дешева та достатньо кваліфікована робоча сила, а також їх розвинену інфраструктуру, зокрема Малайзії, Сінгапуру й Таїланду. Найбільші за населенням країни – Індонезія (230 млн.) і В'єтнам (91 млн.), економіка яких розвивається швидкими темпами, за прогнозами експертів, до 2020 р. можуть увійти до групи найбільш розвинених країн світу (G-20). Рівень розвитку економік Філіппін, М'янми, Лаосу і Камбоджі помітно поступається іншим країнам-членам АСЕАН. Проте, їх сировинний потенціал і природні ресурси є дуже привабливими для експлуатації та взаємної торгівлі. Бруней – найменша за населенням держава (400 тис.) є єдиною в регіоні, що не тільки повністю забезпечує себе енергоресурсами, але й постачає їх іншим країнам світу, завдяки чому в країні підтримується високий рівень життя [15].

Специфіка сучасного економічного становища країн ПСА полягає в тому, що незважаючи на великий сировинний, енергетичний і людський потенціал, а також на динамізм розвитку, більшість з них через однотипність своїх економічних структур і відносно низький технологічний рівень розвитку продуктивних сил (за винятком Сінгапуру) продовжують залежати від взаємин з ТНК і міжнародними валютно-фінансовими організаціями. Насамперед це стосується програм економічного розвитку, ефективне здійснення яких у фінансовому та технологічному відношенні залежить від залучення зовнішніх ресурсів. Дані обставини найбільш рельєфно виявились під час регіональної і глобальної кризи, коли через нестачу фінансів деяким країнам АСЕАН довелось відмовитися від низки перспективних програм соціально-економічної модернізації і піти на корегування стратегій національного розвитку на період до 2020 р.

Серед інших країн ПСА найкращих результатів у політиці модернізації досягла Республіка Сінгапур. Економічне піднесення Сінгапуру і перетворення його спочатку на неоіндустріальну, а згодом на постіндустріальну державу почалося під керівництвом прем'єр-міністра Лі Куан Ю (1959-1990 рр.). Уряд Сінгапуру розпочав політику реформ з боротьби з корупцією у вищих ешелонах влади. Створений із цією метою незалежний орган – Бюро з розслідування корупції за лічені роки поклато край цьому явищу. Оптимізація державного управління, відділений від політики бізнес, чиновники, які не беруть хабарі, ефективні суди, транспарентність і спрощена процедура прийняття рішень і отримання

ліцензій на підприємницьку діяльність – все це сприяло залученню іноземних інвестицій, економічному зростанню та соціально-політичній модернізації.

У підсумку було побудовано суспільство на засадах меритократії як наріжного каменю державного будівництва. Авторитарна влада, компетентна політична еліта, наявність політичної конкуренції, високий рівень професійної освіти та кваліфікації робочої сили – усе це стало рушійною силою соціального прогресу та економічного піднесення азійського за своїми ментальними та соціокультурними характеристиками сінгапурського суспільства [10].

В'єтнам лише в другій половині 1980-х рр. почав здійснювати комплекс реформ, відомих як політика «оновлення» – «дой мой». За своєю концепцією та ідеологією ця політика мала багато спільного з програмою модернізації Китаю і була спрямована на вдосконалення соціалізму в'єтнамського зразку на основі розвитку ринкової економіки. Реформування почалося з кардинального оновлення законодавчої бази. Було прийнято нові закони про землю, про іноземні інвестиції, нові законодавчі акти про валютне регулювання та банки, а також встановлено нове податкове законодавство з диференційною системою пільг і знижок для різних видів виробництва і провінцій країни. За цими актами дозволялось створювати комерційні банки, приватні торговельні та виробничі підприємства. Селянам дозволялося самостійно розпоряджатися своєю продукцією за умови гарантій її закупівлі державою за ринковими цінами. В узагальненому виді головними елементами та засадами стратегії «оновлення» є:

- співіснування різних форм власності – державного та недержавного секторів;
- оптимальне сполучення державного регулювання та ринкового планування;
- гнучка податкова та валютно-фінансова політика разом з привабливим інвестиційним режимом;
- бюджетне планування на макроекономічному рівні;
- вільне та самостійне функціонування господарчих суб'єктів;
- державний контроль за діяльністю монополій.

Підсумок десятирічного розвитку В'єтнаму шляхом «оновлення» було підбито в 1996 р. Зокрема зазначалось, що за цей період вдалося

повністю подолати стагнацію і тривалий спад в економіці, а основні планові показники перевиконати. Отже, важливим результатом успішної модернізації В'єтнаму стали швидкі темпи економічного зростання, які фактично зрівнялися з аналогічним показникам азійського та світового промислового велетня – Китаю.

Упродовж 2001-2006 рр. середньорічне зростання ВВП В'єтнаму перевищило 7%, загальний обсяг експорту становив 70% ВВП, а обсяг припливу прямих іноземних інвестицій в економіку країни досяг близько 23 млрд. дол. при загальному обсязі понад 200 млрд. дол. США. У наступні роки під впливом світової економічної кризи та внаслідок несприятливої кон'юнктури зовнішніх ринків ці показники помітно зменшились. Проте, курс на суспільну модернізацію та економічне зростання залишається незмінним і становить головний напрям стратегії «оновлення», яка згідно з планами керівництва має до 2020 р. трансформувати В'єтнам на індустріальну країну [16, с. 45-47].

Окреме місце у процесах суспільної модернізації східноазійських країн посідає Китайська Народна Республіка, в якій на зламі 1970-80-их рр. почалося будівництво «соціалізму з китайською специфікою». Програма «чотирьох модернізацій» мала на меті подолати соціально-економічну відсталість і вивести країну на шлях сучасних ринкових відносин. Розроблена ще в середині 1970-х рр. програма передбачала комплексне реформування Китаю в чотирьох сферах: сільське господарство; промисловість; національна оборона; наука і технологія. Стратегія модернізації, теоретичною основою якої були ідеї Ден Сяопіна про розбудову «соціалістичної ринкової економіки», була прийнята на XII з'їзді КПК в 1982-му р. і мала здійснюватися в три етапи:

- 1) до 2000-го р. досягти 4-х кратного збільшення обсягу промислової продукції і сільського господарства та забезпечити середній достаток життя народу;
- 2) до 2021-го р. підняти Китай до рівня середньорозвиненої країни;
- 3) до 2049-го р. перетворити Китай на високорозвинену державу [17, с.166-167; 170-172].

У практичному вимірі модернізації спрямована на збільшення частки недержавних форм власності, лібералізацію торгівлі, поліпшення умов для іноземних інвестицій і поступову інтеграцію народного господарства Китаю в світові економічні процеси та міжнародну спільноту.

Модернізація передбачає також реформування державного апарату та місцевих органів влади, чисельність яких поступово зменшується. Визначальною умовою курсу на здійснення «соціалістичної модернізації» залишається збереження існуючої політичної системи Китаю, яка декларує провідну роль держави та комуністичної партії в усіх сферах життя китайського суспільства. Завершити системні перетворення в державі Китай планує до середини поточного століття. У 2012-му р. на XVIII з'їзді КПК програму модернізації було скореговано в напрямку переходу від моделі «факторів економічного розвитку» до моделі «ефективного розвитку». Було зазначено, що до 2020-го р. Китай має перетворитися на «могутню, гармонічну, модернізовану соціалістичну державу» та подвоїти показник ВВП [5].

Попри те, що процес модернізації відбувається не без певних ускладнень, Китай демонструє високі макроекономічні показники та активну зовнішню політику, зокрема щодо розвитку регіональної інтеграції. Справді, Китай зацікавлений у підтримці країн свого геополітичного оточення, торговельно-економічне співробітництво з якими дає йому очевидні вигоди. Основним об'єктом політики КНР у Південно-Східній Азії є АСЕАН, відносини з якою офіційно позиціонуються як «першочерговий зовнішньополітичний пріоритет» [12].

Загалом, незважаючи на певні відмінності в соціально-політичному устрої та рівнях економічного розвитку, ці країни стали зразком успішної модернізації в регіоні, який нещодавно цілком відповідав стандартам азійського засобу виробництва та соціокультурним традиціям азійського суспільства. За даними Всесвітнього економічного форуму (ВЕФ), Сінгапур у рейтингу глобальної конкурентоспроможності за 2015-ий рік серед 144 країн світу посів 2-е місце, Японія – 6-е, Малайзія – 20-е, Південна Корея – 26-е, Китай – 28-е, В'єтнам – 68-е. Україна в цьому списку посіла 79-е місце [2].

Узагальнюючи досвід неоіндустріальних і постіндустріальних країн Східної Азії, слід зазначити, що економічних успіхів там було досягнуто за рахунок умілого комбінування чотирьох факторів: 1) державного регулювання; 2) експортної орієнтації промислового виробництва; 3) залучення іноземних інвестицій; 4) створення національних монополій. Велике значення мала активна соціальна політика, підвалинами якої стали різноманітні варіанти концепції «суспільство-корпорація». У більш

широкому форматі серед причин, що зумовили динамізм економічного зростання країн так званого «тихоокеанського кільця» японські експерти назвали такі:

- повне відкриття ринків США і становлення Японії як промислової і торговельної держави, тісний взаємозв'язок двох країн, який став стрижнем розвитку Азійсько-Тихоокеанського регіону;
- якісна робоча сила в неоіндустріальних країнах Азії, а також успіхи менеджменту;
- поступове встановлення політичної стабільності після закінчення війн у Кореї та Індокитаї;
- прискорення науково-технічного прогресу, стрімкий розвиток транспорту (реактивізація) та інформаційно-комунікаційних систем;
- перехід до експортоорієнтованої та імпортозамінної структури зовнішньої торгівлі країн регіону [7, с.15].

Розглянуті концептуальні засади та чинники соціально-політичної модернізації країн Східної Азії дають підставу для висновків щодо можливості їх використання в реформуванні державних структур у специфічних умовах неазійських суспільних систем. Деякі із цих засад і чинників мають універсальний характер, а деяким притаманні риси унікальних, тобто неповторних за своїм цивілізаційним походженням і практичним застосуванням. Завдання полягає в тому, щоб визначити зміст і співвідношення ти чи інших властивостей для їх раціонального використання в інших соціокультурних і політичних умовах. Результати цих досліджень залежать не тільки від суб'єктивних факторів – професійної компетентності та спеціальної підготовки дослідників, але й від об'єктивних – достовірної емпіричної бази, доступу до офіційних матеріалів та інформаційних ресурсів східноазійських країн, що забезпечується на основі міжнародних науково-дослідницьких програм.

Використані джерела та література:

1. Азійський напрям зовнішньої політики України: проблеми і перспективи. Аналітичні оцінки: монографія / В. О. Швед [та ін.]; за ред. В. О. Шведа. – К. : НІСД, 2008. – 222 с.

2. Всемирный экономический форум: Рейтинг глобальной конкурентоспособности 2014–2015. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://gtmarket.ru/ratings/global-competitiveness-index/info>
3. Экономика Южной Кореи. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.webeconomy.ru/index.php?page=cat&newsid=1242&type=new>.
4. Кобзаренко А. М. Взаємодія з міжнародними організаціями держав Азії як механізм реалізації інтересів України в регіоні / А. М. Кобзаренко // Стратегічні пріоритети. – 2012. – № 4. – С. 205–209.
5. Ху Цзиньтао. Доклад на XVIII Всекитайском съезде Коммунистической партии Китая. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://russian.china.org.cn/exclusive/txt/2012-11/16/content_27138204.htm
6. Шергін С. О. Східноазійський регіоналізм у контексті зовнішньої політики України: цілі, пріоритети та сценарії розвитку / С. О. Шергін // Стратегія національного розвитку України. Економіка. Соціологія. Право. – 2014. – № 3. – С. 185-192.
7. Эгути Ю., Усуи Ц. Эпоха тихоокеанского кольца – Кантай-хейеканно дзидай. – Токио, 1988. – 228 с.
8. East Asian Multilateralism. Prospect for Regional Stability / Ed. by K. Calder and F. Fukuyama. – Baltimore : The Johns Hopkins University Press, 2008. – 281 p.
9. Frost E. Asia's New Regionalism / E. Frost. – London : Lynne Rienner Publishers, 2008. – 293 p.
10. Lee Kuan Yew. From Third World to First. The Singapore Story: 1965-2000. – Singapore : Singapore Press Holdings, 2000. – 778 p.
11. Levy M. Modernization and the Structure of Societies / M. Levy. – Princeton: Princeton University Press, 1966. – 735 p.
12. Liu Feng. Unified ASEAN in Best Interests of Region // Global Times. – September 1. – 2015.
13. McDougall D. Asia Pacific in World Politics / D. McDougall. – Boulder (Colorado): Lynne Rienner, Inc. Publishers, 2007. – 371 p.
14. Sharmini Ann Nathan. ASEAN's Role in Promoting Regionalism and Multilateral Security in Asia / Nathan Ann Sharmini // The Journal of Diplomacy and Foreign Relations. – 2010. – Vol. 11. – № 1. – 43–76.
15. Vietnam in ASEAN: 15-Year Responsible, Positive and Active Member. – Hanoi : The Gioi Publishers, 2010. – 129 p.
16. Vietnam a Country Book. – Hanoi : MOFA & Vietnam Economic Times, 2007. – 144 p.
17. Wen-hui Tsai. In Making China Modernized: Comparative Modernization between Mainland China and Taiwan / Tsai hui-wen // Occasional Papers/Reprints Series in Contemporary Asian Studies. – Baltimore (Maryland) : University of Maryland School of Law, 1993. – 281 p.

ЧАСТИНА IV

ОСНОВНИ ТЕНДЕНЦІЇ ТА СУЧАСНИЙ СТАН МОДЕРНІЗАЦІЇ СОЦІУМУ У ПОСТРАДЯНСЬКИХ КРАЇНАХ

УДК 316.422(477+478.9)

Блажевич Е.О.

УКРАИНА И МОЛДОВА: МОДЕРНИЗАЦИОННЫЕ ВЫЗОВЫ ОБЩИЕ, ОТВЕТЫ – РАЗНЫЕ

Блажевич Е.О. Україна та Молдова: модернізаційні виклики спільні, відповіді – різні

Статтю присвячено аналізу спільних та відмінних викликів на шляху до пострадянської модернізації для України та Молдови (з акцентом на спільних), а також відповідей на них, що їх було запропоновано кожною з країн протягом 25 років (з акцентом на відмінних). Окрему увагу приділено негативному впливу російського фактора на хід процесів трансформації та модернізації.

Ключові слова: Україна, Молдова, трансформація, модернізація, російський фактор.

Блажевич Е.О. Украина и Молдова: модернизационные вызовы общие, ответы – разные

Статья посвящена анализу задач и вызовов на пути к постсоветской модернизации Украины и Молдовы (с акцентом общих моментов), а также ответов на них, которые были предложены каждой стране в течение 25 лет (с акцентом различия). Особое внимание уделено негативному влиянию российского фактора на ход процессов трансформации и модернизации.

Ключевые слова: Украина, Молдова, трансформация, модернизация, вызовы, российский фактор.

Blazhevic E. Ukraine and Moldova: general calls of modernization, but the answer are various

The article analyzes the problems and challenges on the path to the post-Soviet modernizing Ukraine and Moldova (with emphasis on common points) and the answers to them that they were asked to each country for 25 years (with an emphasis on the differences). Special attention is paid to the negative influence of the Russian factor in the progress of transformation and modernization processes.

Keywords: Ukraine, Moldova, transformation, modernization, challenges, the Russian factor.

Після розпаду СРСР Україна і Молдова починали своє суверенне існування, хоч і з однаковим формальним статусом постсоветських держав, але з неоднакових позицій. Перша, маючи дуже солідний промисловий і, в цілому, економічний потенціал, входила в коло найбільш благополучних з нових незалежних країн, друга, навпаки,

была едва ли не самой бедной и экономически отсталой среди них. Впрочем, – различие местоположения в условной «иерархии» внутри переставшей существовать державы отступали на второй план в сравнении с общностью позиций Киева и Кишинева в глобальном распределении ролей и функций. «Мир был разделен, – пишет в связи с этой проблемой, рассуждая о странах постсоветского и постсоциалистического пространства, известный польский экономист и политик Г.В. Колодко. – Причем не только на Восток и Запад. Существовал и так называемый третий мир. Но если был третий мир, бедный мир... то должен был быть также второй мир и первый мир. Это мы были второй мир. Богатый, высокоразвитый капитализм, всего около 25 стран из более чем 200, был первым миром. И вот нам пригрезилось, что трансформация из системы в систему должна заключаться в переходе из второго мира в первый. Однако оказалось, что трансформация из социалистической экономики централизованного планирования в систему рыночного капиталистического хозяйства далеко не предполагает автоматически, сама по себе, переход из второго мира в первый, а может привести к продвижению, скорее, ближе к третьему миру» [4, с.59].

Существует точка зрения, в соответствии с которой значительную часть постсоветского периода Украина и Республика Молдова пребывали, если не на разных полюсах, то в разных точках социально-экономической карты постсоветского пространства, но в последние годы сблизилась и по модели экономического развития, и по конфигурации социальной сферы, и по внешнеполитическому выбору. Более обоснованным, однако, представляется взгляд, основанный на признании общности пути двух соседних стран, начиная с первых шагов каждой из них в качестве суверенной державы. В первые годы независимости угрозы и вызовы для Украины и Молдовы, если вывести за скобки Приднестровье, были практически идентичными, а вот перспективы государственного, в первую очередь, экономического развития отличались друг от друга. Украина претендовала на позитивную динамику, в то время как Молдова трудно было о чем-либо подобном даже мечтать. К началу 2000–х гг. положение дел выровнялось: формула Г.В. Колодко о «продвижении, скорее, ближе к третьему миру» стала в равной мере применима к ним обеим.

Было, однако, еще нечто, кроме статуса, что роднило и сблизало украинский и молдавский проекты национальной государственности. Как

Киеву, так и Кишиневу пришлось решать одни и те же задачи: осуществлять переход от плановой социалистической экономики и однопартийной системы к либеральному капиталистическому рынку и демократии европейского типа, кардинально менять геополитическую ориентацию и интеграционную модель, переориентируясь с Востока на Запад. Этот путь Украина и Молдова преодолевали практически параллельными курсами, с завидной регулярностью попадая по тем или иным промежуточным показателям в одну и ту же группу постсоветских стран [6, с.8,27]. Показательно, что в четвертом выпуске электронного Бюллетеня «Восточного партнерства» (март 2015 г.), посвященном вопросам территориального сотрудничества стран Восточного партнерства, в качестве девиза была выбрана словесная формула: «Общие проблемы – совместные решения» [3].

Важнейшим сопутствующим обстоятельством при этом для обеих стран стало преодоление сопротивления и давления со стороны бывшего интеграционного центра в лице Москвы. Вызовы постсоветской трансформации и модернизации, стоявшие перед Украиной и Молдовой на заре независимости, были однотипны, а вот ответы на них оказались во многом различны, национально специфичны [1].

Ход процессов и событий в течение двадцати пяти лет развития в качестве суверенных государств выявил в государственно-политической жизни двух бывших республик СССР, о которых идет речь, в их международном положении наличие ряда не просто аналогичных либо близких по характеру, но и общих вызовов и угроз. В том числе, тех, что непосредственным образом затрагивают сферу трансформационно-модернизационных изменений. Общими характерными признаками системы угроз, проявившейся в равной либо сопоставимой степени и для Украины, и для Молдовы, могут быть названы:

1. Общий источник угроз: практически синхронные, в равной мере предпринятые в нарушение ранее существовавших долгосрочных договоренностей, определявшиеся непосредственным указанием официальных российских властей действия «Газпрома» [5]. Подобные акции российской компании выявили более глубокую общность источника угроз – сопоставимую для Украины и Молдовы по степени, общую по ряду формальных признаков зависимость от поставок газа, идущих из России (не только российского происхождения). При этом Украина и Молдова

непосредственно связаны наличием единого газопровода, по которому через территорию обеих стран осуществляется транзит в третьи страны.

2. Общие основания и причины соответствующих действий российской стороны, обозначивших отмеченную систему угроз для Украины и Молдовы, а также общая направленность подобных действий. О собственно политической составляющей подобной «причинности» в политических и медиа-кругах обеих стран, а также за их пределами было сказано достаточно много. Переход на рубеже 2004–2005 гг. Украины и Молдовы на однозначно прозападные политические позиции предопределил повышенную готовность Москвы применять наиболее доступные и эффективные – экономические и, в частности, «газовые» рычаги воздействия на «провинившихся» партнеров. После политических акций с участием двух стран осенью 2005 г. (одной из них, в частности, оказалась попытка стран ГУАМ провести на Генеральной Ассамблее ООН резолюцию, болезненно затрагивающую интересы России; создание Сообщества демократического выбора; отказ признать легитимность декабрьских выборов в «ПМР» и т.д.), «карательные меры» с российской стороны стали неотвратимыми.

Безусловно, не только отмеченные действия России, но ее готовность применять «экономическое оружие» в целях политического диктата создают постоянную структуру существенных односторонних угроз для безопасности Украины и Молдовы. Подобная односторонность характерна не только для этих двух стран. В положении «наказанных» аналогичным образом за неудобную Москве политику оказались также Грузия (по вполне понятным и не требующим излишнего напоминания причинам). Румыния (как ответ на создание на ее территории американских военных баз), а также, отчасти, Болгария.

Не менее существенным в рассматриваемом вопросе представляется другой аспект, определяющий, с одной стороны, общность структуры угроз для Украины и Молдовы, с другой, – отличие данной структуры от систем угроз и вызовов, с которыми сталкиваются такие государства, как Грузия, Румыния, Болгария. Список стран, в отношениях с которыми с середины 2000–х гг. Россия перешла к активному, наступательному применению экономических методов для оказания давления в политических целях, может быть расширен. Особое место среди такого

рода методов принадлежит энергоносителям, в частности, – газу, а также всему, что с газовой темой так или иначе связано.

Оказанный в 2005–006 гг. на Украину и Молдову «газовый прессинг» был сопряжен с недовольством Москвы политикой Киева и Кишинева в сфере приватизации, ослаблением позиций и возможностей российских экономических субъектов на рынке собственности обеих стран и, соответственно, с попыткой российской стороны повлиять на изменение ситуации в данном вопросе в свою пользу. В конце 2005 г., в дебюте украинско-российского «газового противостояния» В. Путин с характерной для него циничной откровенностью связал решение взвинтить для Украины цены на газ с повторной приватизацией «Криворожстали» (негативно отразившейся на интересах российских инвесторов): «у Украины теперь много «лишних» денег, вот и будет оплачивать газ по новой цене».

Аналогичные моменты прослеживаются в отношении Молдовы. Отчасти они затрагивают приватизационные процессы в правобережной части страны. Так, незадолго до «газовой атаки» России кишиневское руководство приняло решение принципиально отказаться от приватизации национального оператора телефонной фиксированной связи АО «Молдтелеком» (крупнейший потенциально подлежащий разгосударствлению объект в Молдове), к которому неоднократно проявляли интерес российские компании. Однако ключевой проблемой стал вопрос о продаже приднестровских экономических мощностей. Главное стратегическое приобретение России в этом регионе – переход в руки РАО «ЕЭС» Кучурганской ГРЭС – не получило четкого признания законности со стороны Кишинева. Зыбкость позиций российского капитала, получившего в последние годы значительную часть собственности в Приднестровье, усилилась после провала в октябре 2005 г. попыток Москвы навязать участникам приднестровского процесса рассмотрение некоего модифицированного варианта «Меморандума Козака». Подобный провал, совпавший по времени с расширением переговорного формата в пользу ЕС и США, создал ситуацию, при которой вероятность урегулирования конфликта по российскому сценарию упала, по сути, до нуля. При этом есть основания полагать, что создание гарантий для имущественных приобретений в регионе – одна из главных задач приднестровской политики России и один из ключевых

моментов сохранения ее влияния. Обеспечение таких гарантий неизменно выступает в качестве одной из доминант любого российского проекта урегулирования.

Возникновение общих угроз (выявленных «газовой войной»), вызванных недовольством Москвы характером приватизационных процессов в конкретных странах, представляет собой особенность, характерную именно для Украины и Молдовы. Несмотря на повышенный интерес России к рынку собственности других стран, в особенности Грузии, отсутствуют признаки того, что в отношении них была использована тактика, аналогичная тактике, применяемой в Украине и Молдове: «газового диктат» в ответ на «неверные», с российской точки зрения, шаги правительства в приватизационной сфере.

Представленный аспект общности угроз безопасности двух стран затрагивает весьма симптоматичные политические проявления. Украину и Молдову объединяет то, что по всем признакам именно они стали первыми реальными объектами применения на практике, так называемой доктрины «либерального империализма» А. Чубайса. Ее сущность сводится к тому, что привилегированное участие в приватизационных процессах (каковое активно пыталась и пытается закрепить за собой российская сторона в отношении Украины и Молдовы, в особенности, Приднестровского региона), занятие ключевых позиций в экономике постсоветских стран является наиболее простым, законным, «чистым» способом установления эффективного контроля над ними. Другой метод – требование передачи объектов собственности в обмен на списание долгов перед российской стороной («Газпромом» либо РАО «ЕЭС») по сравнению с первым недостаточно эффективен и противоречит принципам либерального рынка. С середины 2000-х гг. доктрина Чубайса превратилась в один из главных источников угроз для Украины и Молдовы.

Положение этих двух государств существенно отличается от других постсоветских стран [2]. Несмотря на явную политическую мотивированность «газовых карательных мер», в отношении Грузии и Румынии российская сторона трезво оценивала пределы своих возможностей в отношении них. Здесь она преследовала цель повлиять на конкретные решения и действия Тбилиси и Бухареста, но никак не добиваться принципиального изменения расстановки сил в этих странах, политического курса их руководства, системы их политических

приоритетов. В отношении же Украины и Молдовы применение средств экономического давления имело одной из своих непосредственных задач прямое воздействие на политическую архитектуру и политические процессы в них, на их геополитический выбор.

В свое время одна из вспышек «газпромовских» акций была со всей очевидностью приурочена к выборам в Верховную Раду Украины. Ряд аналогичных моментов прослеживается на примере Молдовы. Достаточно упомянуть два из них. С одной стороны, использование «газовой» проблемы либо умеренно оппозиционными (АМН Урекияна), либо откровенно пророссийскими силами (группировка Н. Андроника). С другой, – обострившееся после временного и крайне двусмысленного по своему содержанию январского 2006 г. соглашения Молдовы с «Газпромом» стремление воронинского руководства интенсивно развивать взаимодействие с РАО «ЕЭС», выполняя одно из российских условий. Если политические колебания «демократа со стажем» президента Т.Бэеску, проявленные к концу декабря 2005 г. под влиянием «газового» нажима со стороны России, можно считать «политическим лавированием», то для В.Воронина, с его устойчивыми промосковскими предпочтениями, поспешность в уступках России могла восприниматься, как тревожный признак принципиальной готовности сменить политический курс.

Попытка применения экономических рычагов для изменения расстановки, политических сил их баланса, а также геополитической ориентации и интеграционных планов Киева и Кишинева после «дебюта» в 2005–2006 гг. воспроизводилась в дальнейшем. Это обстоятельство объединяет две страны в вопросе противостояния угрозам национальной безопасности из разряда тех, что находятся на стыке экономики и политики.

С целенаправленным стремлением России повлиять на политический выбор Украины и Молдовы связано еще одно немаловажное обстоятельство. Исключительно политизированный характер «рыночно обоснованных» решений российской стороны в вопросах поставок газа достаточно прозрачен в отношении не только рассматриваемых стран, но и Грузии, Румынии и отчасти Болгарии. При этом в отношении названных партнеров политизированность действий России носила все-таки более косвенно-завуалированный характер: Москва никак не обозначила в своих «газовых» акциях в отношении Румынии недовольство созданием

американских военных баз на ее территории. Бухарест просто получил в конце 2005 г. цены в 285 долларов за тысячу кубометров газа вместо ожидавшихся 250 долларов. Грузия, в свою очередь, столкнулась с достаточно сдержанными требованиями повышения цены на газ, политически «уравновешенными» аналогичными условиями, выдвинутыми для дружественной Москве Армении.

В отношении Украины и Молдовы политизация соответствующих действий Москвы носила предельно демонстративный и циничный характер. Это наиболее четко демонстрируется тем фактом, что одновременно с резким взвинчиванием цен на газ для Киева и Кишинева предельно льготный механизм газовых поставок был сохранен для приднестровского анклава, получающего топливо из одного и того же трубопровода, что и две «наказанные» страны. ПМР потребляет более половины газа, поставляемого в Молдову в ее международно признанных границах. Самопровозглашенная «республика» имеет фантастические для своих размеров долги перед «Газпромом». Тирасполь регулярно оплачивает не более 65% стоимости газовых поставок. Если учесть все это, а также тот факт, что, в отличие от таким же образом сохранившей привилегированное положение в данном вопросе Беларуси, Россия в случае с Приднестровьем не может оправдываться «союзными обязательствами», то политический характер и предельно ясно обозначенные политические запросы России приобретают предельную ясность. Отсутствие собственно рыночных мотивов в отношении Украины и Молдовы очевидно.

Есть, думается, достаточные основания констатировать, что общая специфика возникающих для двух стран угроз определяется применением к ним форм грубого политического диктата с использованием экономических рычагов. В отличие от преимущественного применения «стратегии не прямых действий» в отношении других стран, в той или иной степени переживших «газовую войну» с Россией (под определение «не прямых действий» попадает, в частности, провокационная январская 2006 года диверсия на энергетических магистралях, идущих из России в Грузию, сопровождавшаяся циничным отрицанием Москвой своей причастности к ней).

Перечень моментов, обозначающих общность угроз национальной безопасности Украины и Молдовы, выявившихся в ходе «газового»

противостояния с Россией, при желании может быть расширен. Эти страны не просто столкнулись с неприемлемыми для них действиями «Газпрома», но и оказались втянутыми в настоящую экономическую войну. В этой войне российская сторона использует обширный арсенал методов выкручивания рук. Таких, к примеру, как приостановка подачи газа (Болгария и Турция); последовательное взвинчивание требований в ответ на несговорчивость украинской стороны; унижительные систематические действия и иные формы морального давления в отношении представителей молдавского руководства, пребывающих для ведения переговоров в Москву, и т.д. В ходе газового противостояния Киев и Кишинев Россия пыталась использовать в качестве средства давления на «жертву» вопрос транзита топлива по территории этих стран. Все перечисленные моменты позволяют утверждать, что в ходе рассматриваемых событий Украина и Молдова оказались не просто «по одну сторону фронта», но в буквальном смысле «в одном окопе» [7].

Рассмотрим ситуацию, возникшую в связи с решением Украины с 1 января 2005 г. ввести новые правила транзита товаров через приднестровский участок молдавско-украинской границы с требованием их обязательного таможенного оформления в соответствующих инстанциях Республики Молдова. Само существование до последнего времени участка совместной границы, режим которого не регулировался на практике ни двусторонними договоренностями, ни каким-либо иными документами, устанавливающими действие на этом участке международных норм, создавало особую структуру угроз и вывозов для Украины и Молдовы. В каждом конкретном случае она – структура – имела либо общий, либо тесно взаимосвязанный «индивидуальный» характер. Несмотря на то, что подобный вид деятельности до последнего времени по преимуществу не создавал прямых «проявленных» угроз безопасности Украины и Молдовы, вызов общего для двух стран порядка налицо. В какой степени Молдова не в состоянии контролировать часть собственной территории процессы, происходящие на ней, в той же мере Украина фактически не контролирует в полном объеме свое воздушное пространство, не имея доступа к определению характера грузов, перебрасываемых из России в «ПМР».

Наличие находящихся в Приднестровье в нарушение международных договоренностей иностранных войск также может

оцениваться как общая угроза интересам двух рассматриваемых стран, при этом ряд аспектов данной проблемы сопряжен с существованием угроз, имеющих для Украины не меньшую интенсивность, чем для Молдовы. О непосредственной опасности для близлежащих достаточно обширных территорий, в т.ч. в пределах Украины, создаваемой сохранением складов боеприпасов и взрывчатых веществ ОГРВМ в селе Колбасна, говорилось достаточно много. В то же время не менее существенной представляется другая «бомба замедленного действия». Личный состав ОГРВМ в основном комплектуется из офицеров, представителей младшего командного и административного состава и солдат-срочников, являющихся жителями региона и одновременно гражданами России. Подобная практика носит устойчиво-традиционный характер и постоянно наблюдается еще со времен существования 14-ой армии СССР. Результатом этой практики является наличие в «ПМР» огромного по масштабам региона, хорошо обученного и подготовленного резерва российской армии – резерва, который в любой момент может быть использован как под российскими, так и под формально приднестровскими знаменами.

С тем, какую реальную (по масштабам Молдовы – страшную) угрозу представляет наличие этого резерва, Молдова столкнулась весной–летом 1992 г. До тех пор пока Украина воспринималась тираспольской администрацией, по крайней мере, на пропагандистском уровне как «дружественная держава», прямых угроз украинским интересам и безопасности, связанных с данным фактором, не возникало (точнее, таковые не имели проявленного характера). Однако в изменившихся на рубеже 2000–2010-х гг. условиях официальный Киев может превратиться для руководства «ПМР» в не менее «смертельного врага», чем Кишинев, и в подобной обстановке боевая подготовка в рядах ОГРВМ приднестровцев с российскими паспортами может приобрести для украинской стороны совершенно иной смысл, превратившись в фактор скрытой угрозы.

Обращает на себя внимание общность методов, применяемых российской стороной в манипулировании голосами приднестровского электората, имеющего соответствующее гражданство и право участвовать в электоральных процессах двух интересующих нас государств, для оказания влияния на расстановку сил и на результаты выборов, как в Молдове, так и в Украине. Осенью и зимой 2004–2005 гг. обе страны почти

синхронно столкнулись с «дирижированием» Москвой приднестровскими избирателями–гражданами Молдовы и Украины. Так руководство ряда пророссийских политических сил Молдовы с подачи инструктировавших их российских политтехнологов начало в ходе парламентской избирательной компании 2004 г. активно заигрывать с властями «ПМР» в расчете на то, что те окажут содействие в привлечении на молдавские избирательные участки граждан, проживающих в Левобережье, обеспечив их лояльность «заказчику». Случайно ли, или нет, но проживающие в Приднестровье украинские граждане, «как по команде» голосовали на украинских президентских выборах 2004 г. за В. Януковича. Не потому, что тот как-то особенно привлек их симпатии, а по указке из России, «ретранслированной» шквалом антиющенкоовской тираспольской пропаганды.

Судя по всему, подобная практика будет использоваться Москвой и Тирасполем и в будущем. Несмотря на различие масштабов и степени возможного влияния на формирование баланса сил в двух странах (для Молдовы приднестровские избиратели – весомый сегмент электората, для Украины – малозначимая величина), природа данной угрозы и механизм ее действия имеет для Украины и Молдовы общий характер.

Примечательный момент: на примере манипулирования в особенности отчетливо фиксируется вышеотмеченный переход – с изменением политической обстановки в Украине и в Молдове в нежелательном для Москвы направлении – общих для двух стран угроз из «латентной» стадии в «проявленную». Пока выборы в этих странах проходили (например, президентские в Украине в 1999 г., либо парламентские в Молдове в 2001 г.) в основном по соответствующим российским интересам сценариям, фактор приднестровского электората не имел серьезной актуальности. Напротив, начало «сбоев» (в российском понимании) осенью и зимой 2004–2005 гг. незамедлительно его активировало. Неслучайно, одним из обвинений в адрес Украины и Молдовы после введения в действие решения от 3 марта 2005 г. со стороны Москвы и Тирасполя было обвинение в «срыве участия в выборах украинских граждан Приднестровья». Российская сторона неизменно рассчитывает, что эти граждане проголосуют «за кого нужно».

Украина и Молдова сталкиваются с общими, не связанными с приднестровской проблематикой, угрозами и вызовами, «проявленными»

после перехода обеих стран к однозначному выбору европейских приоритетов. Достаточно назвать существование в обеих странах однотипно сформированных и проявляющих себя политических, административных и экономических элит, одинаковыми методами управляемых извне и аналогичным способом взаимодействующих с бывшим имперским центром. Эти элиты готовы исполнять указания из Москвы, чиня препятствия европейской и евроатлантической интеграции Украины и Молдовы

Вышеперечисленные моменты позволяют с высокой определенностью фиксировать глубокую общность проблем, с которыми сталкиваются Украина и Молдова в продвижении своих национальных интересов и в обеспечении своей безопасности. Отмеченная выше конвергенция их «пространств безопасности» может приобрести в настоящее время значительное усиление, получить новые формы и векторы развития. Подобная перспектива приобретает повышенную актуальность в связи с тем, что структура общих угроз и вызовов, с которыми сталкиваются обе страны, не только сближает основные параметры «пространств безопасности» Украины и Молдовы, но создает для них некое общее поле взаимодействий, имеющее существенные отличия от параметров «пространств безопасности» других постсоветских стран. Выше уже было рассмотрены моменты общности конкретных угроз и вызовов и одновременно отличия украинской и молдавской специфики от других сталкивающихся со сходными проблемами государств. Дополнительно отметим еще один момент. Специфика Украины и Молдовы усматривается в том, что, по сути, все реальные внешние вызовы и угрозы, с которыми им приходится сталкиваться, имеют не просто единый, но также единственный источник – имперскую политику бывшего союзного центра (в ее наиболее современной ипостаси воплощенной в так называемой «либеральной» доктрине Чубайса).

Наличие фактически единственного источника угроз четко отграничивает рассматриваемые две страны не только от бывших членов ОВД и СЭВ, а также от государств Балтии, уже достаточно давно и полноценно живущих «по европейским часам» и, соответственно, по определению не испытывающих со стороны России угроз, аналогичных угрозам для собственно постсоветских государств. По этому признаку Украина и Молдова существенно отличаются также от любой другой

страны-члена СНГ. От Беларуси с ее глубокой спецификой основных государственно-политических параметров. От стран Кавказа (даже от Грузии, имеющей в плане построения «пространства безопасности» наиболее близкую к Украине и Молдове специфику). От стран Средней Азии с их особой региональной спецификой решения вопросов безопасности и наличием значительного числа угроз, «нероссийского» происхождения, мало проявленных либо отсутствующих в бывших восточноевропейских советских республиках.

Украина и Молдова практически не сталкиваются с угрозами и вызовами безопасности макрорегионального либо глобального порядка. Эти страны, по сути, не знают транснационального терроризма, этнического и религиозного экстремизма и многих иных проблем. Предельно усложненные на протяжении 25-летнего периода проблемы украинско-румынских отношений оказались преимущественно «снятыми» после вступления Румынии в НАТО и в ЕС. Ныне они не формируют каких-либо прямых угроз интересам Украины. Молдова квалифицированно разрешила прежние трения с Бухарестом. Практически все угрозы и вызовы их интересам проистекают из нежелания России видеть в них реально независимые государства и равноправных партнеров.

Использованные источники и литература:

1. Андриевский В. Кто станет «отцом модернизации» в Молдове? – 29.04.2010 г. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://ava.md/2010/04/29/kto-stanet-otcom-modernizacii-v-moldove/>
2. Андриевский В. Модернизация Молдовы: задачи и проблемы. – 26.02.2011 г. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://ava.md/2011/02/26/modernizaciya-moldovy-zadachi-i-problemy/>
3. Бюллетень «Территориальное сотрудничество стран Восточного партнерства. Общие проблемы – совместные решения». – 2015. – Март. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.eaptc.eu/struct_file.php?id=158.
4. Колодко Г.В. Глобализация, трансформация, кризис – что дальше? / Г.В. Колодко; вводная глава Р.С. Гринберга. – М. : Магистр, 2015. – 176 с.
5. Пойсик М. Модернизация Молдовы: Несостоявшаяся модернизация энергетического комплекса. – 23.03.2012. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://ava.md/2012/05/23/modernizaciya-v-moldove-nesostoyavshayasya/>
6. Социально-экономическое развитие постсоветских стран: итоги двадцатилетия. – М. : ИЭ РАН, 2012. – 400 с.
7. Цырдя Б. Республика Молдова: провал в Новое Средневековье, или как вернуть утраченный «Модерн»? – 01.03.2011 г. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://ava.md/2011/03/01/respublika-moldova-proval-v-novoe-srednevekov/commentary/>

ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНІ ОРІЄНТИРИ ПАРТНЕРСТВА УКРАЇНИ І РЕСПУБЛІКИ БІЛОРУСЬ

В статті розглядаються можливі напрямки співпраці Республіки Білорусь та України в контексті розвитку їх партнерських відносин з Європейським Союзом. Проаналізовано специфіку білорусько-європейських відносин в політичній та економічній сферах. Наведено короткий аналіз євроінтеграційної діяльності України. Проведено дослідження україно-білоруських відносин та окреслено потенціал їх розвитку в напрямку подальшого поглиблення взаємодії з ЄС.

Ключові слова: міжнародні відносини, міжнародне партнерство, європейська інтеграція, Європейський Союз, Республіка Білорусь, Україна, міжнародна торгівля, прямі іноземні інвестиції, міжнародні політичні контакти.

Богданович И.И. Евроинтеграционные ориентиры партнерства Украины и Республики Беларусь

В статье рассматриваются возможные направления сотрудничества Республики Беларусь и Украины в контексте развития их партнерских отношений с Европейским Союзом. Проанализирована специфика белорусско-европейских отношений в политической и экономической сферах. Приведен краткий анализ евроинтеграционной деятельности Украины. Проведено исследование украино-белорусских отношений и определен потенциал их развития в направлении дальнейшего углубления взаимодействия с ЕС.

Ключевые слова: международные отношения, международное партнерство, европейская интеграция, Европейский Союз, Республика Беларусь, Украина, международная торговля, прямые иностранные инвестиции, международные политические контакты.

Bogdanovic I.I. European integration guidelines for partnership of Ukraine and the Republic of Belarus

The article discusses the possible directions of cooperation between Belarus and Ukraine in the context of the development of their partnership with the European Union. It were analyzed the specifics of the Belarusian-European relations in political and economic spheres. There are given a brief analysis of the European integration activities. Also were made the study of Ukrainian-Belarusian relations and identified potential for their further development in the direction of deepening the cooperation with the EU.

Keywords: international relations, international partnerships, European integration, European Union, Republic of Belarus, Ukraine, international trade, foreign direct investment, international political contacts.

Кінець ХХ – початок ХХІ ст. ознаменувався широкомасштабними змінами системи міжнародних відносин: на політичній карті світу зникали одні та з'являлись нові кордони, трансформації зазнавали економічні системи країн, на основі поширення процесів міжнародної кооперації, конвергенції та дивергенції створювались могутні інтеграційні об'єднання. Одним із них став Європейський Союз, який впродовж свого існування

включав в себе до 28 держав Європи. Не надавати належного значення появі поряд із собою такого потужного об'єднання в процесі міжнародної діяльності країн, які стали сусідами ЄС, означає нехтувати об'єктивну реальність сучасного розвитку світової економіки та політики. Дана теза в рівній мірі є актуальною як для України, так і для Республіки Білорусь.

Дослідження різноманітних аспектів міжнародного економічного партнерства, розвитку ЄС та відносин з ним, євроінтеграційних процесів з боку пострадянських країн відображені в працях широкого кола вчених, серед яких: Амоша О.І., Будкін В.С., Бураковський І.В., Вергун В.А., Геєць В.М., Гладій І.Й., Кредісов А.І., Кудряченко А.І., Лук'яненко Д.Г., Макогон Ю.В., Новицький В.Є., Рогач О.І., Рум'янцев А.П., Школа І.М., Шнирков О.І., Циганкова Т.М. Серед білоруських дослідників специфіку вищезазначених процесів розглядали Байгот М.С., Байков П.І., Дайнеко А.Е., Снапковський В.Е., Розанов А.А., Садовська А.Н., Сичов А.Н., Хацкевич А.В. та інші.

Попри достатньо широке охоплення в наукових публікаціях тематики співпраці з ЄС специфіка впливу євроінтеграції на розвиток двосторонніх відносин між іншими державами здебільшого залишається за межами більшості наукових праць, обмежуючись лише незначними аспектами, здебільшого конфронтаційного характеру. Додаткової актуальності новим дослідженням співпраці з ЄС надає можливий вихід Великобританії з числа членів цієї організації.

Зважаючи на наявність даної проблеми, а також виходячи із важливості двосторонніх відносин між країнами Східної Європи, в статті розглянуто євроінтеграційні орієнтири партнерства України і Республіки Білорусь. При цьому акцент зроблено на економічній складовій даного партнерства. Безпосереднім завданням тут є не тільки характеристика поточного стану справ, але й оцінка перспектив україно-білоруського міжнародного партнерства та напрацювання науково обґрунтованих рекомендацій для зацікавлених суб'єктів з позицій багатодисциплінарного підходу. Підставами такої позиції стали: по-перше, коопераційна природа виникнення самого ЄС, по-друге, досвід розвитку багатьох інтеграційних об'єднань, які успішно розвивались за умови наявності спільних господарських, фінансових або інших інтересів економічного характеру (наприклад, АСЕАН, АТЕС, МЕРКОСУР тощо) і, навпаки, поступова

деградація або зниження ефективності інтеграційних проектів без зазначеного базису (можемо згадати ГУУАМ або Лігу арабських держав).

Активізація інтеграційних процесів на території європейського континенту відбулась на початку 50-х рр. ХХ ст., коли з метою сприяння галузевому співробітництву було сформовано Європейське об'єднання вугілля та сталі. В подальшому, саме на основі його, а також Європейського економічного співтовариства та Європейського співтовариства із атомної енергетики було створено передумови для поглиблення мікрорівневої економічної співпраці та міжнародної кооперації і, як наслідок цього - включення до цілей та завдань міжнародної організації політичних та соціальних питань. Під своєю теперішньою назвою Європейський Союз функціонує з 1993 р., а чисельність його членів неухильно зростала, сягнувши максимальної позначки в 28 країн.

Проте, на нашу думку, на фоні кризових процесів 2008-2016 рр. саме порушення балансу між, з одного боку, економічним партнерством та міжнародним кооперуванням, і з іншого – політичними питаннями та наддержавним регулюванням, призвело до наростання відцентрових процесів. Логічним та прогнозованим їх наслідком стало рішення Великобританії щодо можливості виходу з ЄС («Brexit»). В таких умовах особливої актуальності набуває необхідність максимально точного визначення базових принципів та реальних методологічних засад розвитку відносин з Європейським Союзом для України та Білорусії – країн, які є сусідами даного міждержавного утворення та які прагнуть і надалі розвивати відносини з ним на принципах асоціації та максимально можливої інтегрованості.

За 25 років співробітництва з ЄС Україна та Білорусія накопичили власний досвід співпраці з таким наднаціональним регіональним об'єднанням. Якщо в першій контакт носили здебільшого партнерський характер, а приєднання до ЄС на законодавчому рівні закріплено як одна із стратегічних цілей зовнішньополітичного курсу, то в другій – мали місце ряд дискусійних, а подекуди і відверто конфронтаційних періодів.

Так, після проголошення незалежності, Білорусією було задекларовано, що до числа її стратегічних та пріоритетних партнерів належать: з одного боку, Російська Федерація та утворена за її участю Співдружність Незалежних Держав, а з іншого – країни Західної Європи і

Європейський Союз як об'єднання найпотужніших з них в економічному та політичному плані. У 1995 р. було підписано Угоду про партнерство і співробітництво між Республікою Білорусь та ЄС, яку навіть встигли ратифікувати парламенти Республіки Білорусь та ряду європейських країн. Проте в той же час відносини між ними зазнали відчутного охолодження. Причиною послужили зміни в законодавстві молодій державі, на які європейські партнери відреагували вкрай неконструктивно, відмовившись визнавати результати подальших виборів Парламенту та Президента Республіки Білорусь. Метою таких кроків з їх сторони служило бажання посилити власний вплив на політичний курс нової країни із залученням її в поле геополітичного впливу провідних держав ЄС та зменшенням впливу Росії.

Але час показав, якими б мотивами не керувались представники європейських владних кіл, зовнішньополітичний інструментарій у вигляді санкцій та прямого тиску виявився вкрай неефективним. Більше того, їх контрпродуктивний характер, по-перше, на більш ніж 10 років практично зупинив діалог ЄС з Білорусією, завдавши при цьому значної шкоди не лише політичному, але і соціально-економічному партнерству між зазначеними сторонами, по-друге, змусив білоруську владу з метою уникнення ізоляції активізувати пошук союзників за іншими векторами зовнішніх відносин.

Такою альтернативою виявилась Росія, яка скористалась помилками в діях представників ЄС. В результаті було запущено навіть проект Союзної держави Білорусії та Росії, яка повинна перевести відносини між двома країнами у формат утворення об'єднання конфедеративного характеру. Зрозуміло, що за такого стану справ про євроінтеграцію Республіки Білорусь мова йти не могла. І чи не найголовнішою причиною цього можна вважати ізоляціоністський формат поведінки, застосований в свій час відносно неї з боку ЄС.

Разом з тим, слід відмітити, що кризовий варіант стосунків не торкнувся, або зачепив лише обмежено торговельно-економічні відносини та участь Республіки Білорусь в проектах транскордонного співробітництва та допомоги в рамках програм технічної допомоги (на зразок TACIS). Наприклад, всього в рамках TACIS в Білорусії було реалізовано 320 проектів на загальну суму 204 млн. дол. США, що склало приблизно 40% технічної допомоги, яку отримала країна від європейських

партнерів. Після згорання даної програми в 2006 р., ЄС започаткував нову ініціативу, яка поширилась і на Білорусь – "Європейський інструмент добросусідства" [2].

На початку ХХІ ст. в Брюсселі та столицях провідних країн ЄС зрозуміли, що за допомогою санкцій та тиску досягнути поставлених цілей не вдається. Тому було зроблено спроби налагодження співробітництва. Проявами цього стали відкриття в 2008 р. Представництва Єврокомісії в Мінську, а також ряд зустрічей Президента Республіки Білорусь А.Лукашенка з повноважними представниками Єврокомісії та міністерств закордонних справ ряду країн ЄС.

Перше потепління у відносинах ЄС-Білорусія виявилось нетривалим: президентські вибори 2011 р. ЄС оголосив сфальсифікованими, а за їх наслідками вже вкотре було використано звичний інструмент тиску – санкції. Проте, як швидко переконались в Європі, їх ефективність є вкрай невисокою відносно країн, які мають інших закордонних партнерів, внаслідок відбувається тільки зміна зовнішніх пріоритетів об'єкта тиску. Тому, після чергового сплеску "санкційної" активності з боку ЄС стосовно Білорусії у 2012 р., обмежувальні заходи значною мірою були скасовані в лютому 2016 р.

У співпраці між ЄС та Білорусією остання є партнером для Європи в питаннях: підтримання соціально-економічної стабільності в регіоні, забезпечення військово-політичної, енергетичної та екологічної безпеки; боротьби з організованою злочинністю, тероризмом та екстремізмом, наркотрафіком, нелегальною міграцією тощо.

Сьогоднішня співпраця ЄС та Білорусії здійснюється в рамках вже згаданої програми "Європейський інструмент добросусідства". На її підтримку спрямований значний комплекс заходів, описаних в "Стратегічних документах та багаторічній індикативній програмі для підтримки Білорусії Європейським Союзом" [12]. Даний документ може служити орієнтиром у розвитку білорусько-європейських відносин як на рівні організації в цілому, так і на рівні окремих країн-членів ЄС. У ньому розглядається значний комплекс питань в різних сферах соціально-економічної діяльності. Недоліком є те, що при його розробці знову не обійшлося без критики, причому деструктивного характеру, яка, за умови її інтенсифікації може призвести до нового охолодження відносин між ЄС та Республікою Білорусь.

Основні зовнішньоторговельні партнери Республіки Білорусь у 2015 р.
[10]

Місце	Експорт товарів			Імпорт товарів		
	Партнер	млн. євро	частка в %	Партнер	млн. євро	частка в %
	Всього	24 014	100,0	Всього	27 304	100,0
1.	Росія	9 364	39,0	Росія	15 452	56,6
2.	ЄС 28	7 760	32,3	ЄС 28	5 243	19,2
3.	Україна	2 272	9,5	КНР	2 163	7,9
4.	КНР	704	2,9	Україна	856	3,1
5.	Казахстан	473	2,0	Туреччина	440	1,6
6.	Бразилія	470	2,0	США	404	1,5
7.	Індія	286	1,2	Марокко	270	1,0
8.	Азербайджан	258	1,1	Швейцарія	189	0,7
9.	Індонезія	153	0,6	Норвегія	152	0,6
10.	Сербія	130	0,5	Македонія	145	0,5
Товарний зовнішньоторговельний оборот						
	Партнер	млн. євро		частка в %		
	Всього	51 318		100,0		
1.	Росія	24 816		48,4		
2.	ЄС 28	13 003		25,3		
3.	Україна	3 128		6,1		
4.	КНР	2 867		5,6		
5.	Бразилія	582		1,1		
6.	Туреччина	568		1,1		
7.	Казахстан	519		1,0		
8.	США	516		1,0		
9.	Індія	402		0,8		
10.	Марокко	273		0,5		

Важливим аспектом міжнародного партнерства ЄС та Республіки Білорусь є торговельно-економічні та інвестиційні контакти. Рівень інтегрованості економіки країни в систему світового господарства чи регіональних об'єднань визначається насамперед показниками обсягів

взаємної торгівлі, рухом інвестиційних вкладень та розвитком міжнародного кооперування. В таблиці 1 наведені дані статистики ЄС, які характеризують зовнішньоторговельні пріоритети білоруської економіки, виражені в обсягах експорту, імпорту та зовнішньоторговельного обороту з основними партнерами.

Як бачимо, ринок ЄС посідає вагоме місце у зовнішній торгівлі Білорусі. Зокрема, на ЄС в останні роки припадало від 26% до 29% зовнішньоторговельного обороту Білорусі [1], що демонструють і дані таблиці 1, а ряд європейських країн (Великобританія, Нідерланди, Німеччина, Литва, Італія, Польща, Іспанія та Франція) входили до числа її основних контрагентів в експортно-імпортній діяльності. Ці ж держави (а також Кіпр та Австрія) відіграють важливе значення у прямому іноземному інвестуванні за участі білоруських реципієнтів, рідше донорів інвестиційного капіталу [6]. В той же час частка Білорусі у зовнішній торгівлі ЄС залишається незначною: за період з 2005 по 2015 рр. в межах 0,2% - 0,3% в обсягах імпорту Євросоюзу з Білорусі і від 0,3% до 0,5% в експорті ЄС до Білорусі [10].

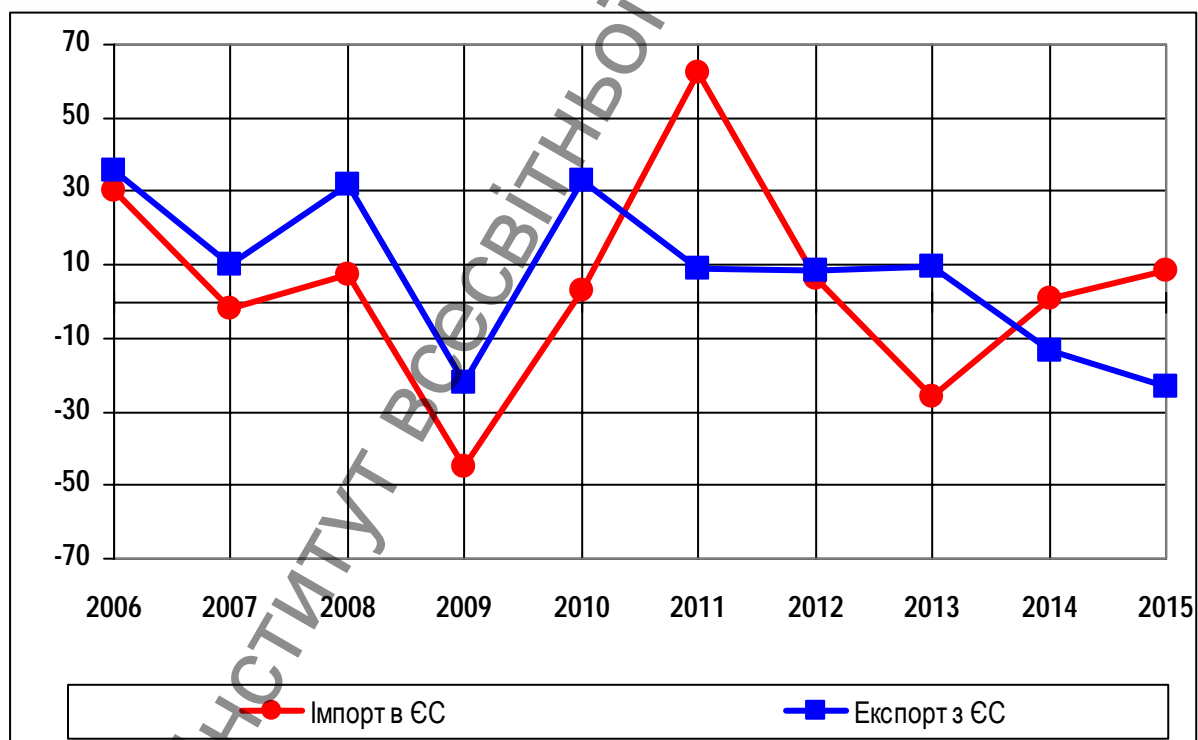

Рис. 1. Темпи росту (до попереднього року) експортно-імпортних операцій Євросоюзу з Білорусією, у % (складено автором на основі даних [10])

На рис. 1 відображено динаміку темпів зростання обсягів експортно-імпортних операцій ЄС з Республікою Білорусь. Присутність достатньо

різких річних коливань свідчить про певну нестабільність у даному сегменті зовнішньої торгівлі.

В частині руху інвестиційних коштів рівень інтегрованості Білорусі також незначний. Зокрема, вкладення ЄС в основний та акціонерний капітал Білорусі склали у 2013 р. 1,8 млрд. євро, у 2014 р. також 1,8 млрд. євро, а обсяг прямих інвестицій ЄС склав за роками відповідно 0,5 і 0,4 млрд. євро. При цьому білоруські вкладення в основний та акціонерний капітал ЄС склали у 2013 р. 0,1 млрд. євро і у 2014 р. 0,2 млрд. євро [10].

Підсумовуючи короткий огляд відносин Білорусія – ЄС, слід відзначити, що держава свій вибір на користь стабільної багатовекторності зробила. Причому домінуючими у виборі партнерів є її національні інтереси (в першу чергу, економічні), визначені на прагматичній основі, а не оцінка з точки зору «друг – ворог» [4], яка базується на окремих геополітичних аспектах та є більше притаманною для ЄС ХХІ ст. Тому в даному співробітництві багато залежить не тільки від білоруської сторони, але і від позиції та вірності традиціям конструктивізму та партнерства з боку європейської сторони.

Зовсім інакше розвивались відносини між ЄС та Україною. Пріоритет євроінтеграційного вектора української зовнішньої політики було визначено ще в 1993 р. в Постанові Верховної Ради України "Про основні напрями зовнішньої політики України" [5]. Серед інших її положень там йшлося про те, що до цілей країни належить набуття членства в Європейських Співтовариствах. Вже в 1994 р. між Україною та ЄС було укладено Угоду про партнерство та співробітництво, яка набула чинності в 2008 р. Даним документом було створено рамкові умови для широкомасштабного розгортання співпраці з політичних, гуманітарних та торговельно-економічних питань. В подальшому в 1996 р. Єврокомісія розробила План дій відносно України, який створював передумови для сприяння масштабним змінам всередині нашої держави, починаючи від трансформації суспільства та залучення України в європейський діалог з питань безпеки і закінчуючи внутрішніми реформами та перетвореннями в економічній, енергетичній, соціальній, науковій, освітній сферах. Аналогічно до Республіки Білорусь, Україна стала реципієнтом програм технічної допомоги.

Після обрання Президентом України В.Ющенка у 2004 р. країна почала відходити від моделі багатовекторної політики на користь

посилення співпраці з ЄС, орієнтованої, в кінцевому підсумку, на її вступ до даної міжнародної організації. В 2009 р. на Україну було поширено нову ініціативу ЄС під назвою "Східне партнерство" (іншими його учасниками стали Азербайджан, Білорусія, Вірменія, Грузія та Молдова). Головною її метою було поглиблення інтеграційних зв'язків між цими країнами та ЄС, а в число основних пріоритетів включені: питання демократії; вдосконалення систем державного управління, економічна інтеграція; енергетична безпека; розвиток контактів між людьми з перспективою лібералізації візового режиму; посилення боротьби з незаконною міграцією; науково-освітні проекти.

Проте в процесі євроінтеграційної активності України яскраво проявились негативні сторони специфіки вітчизняної політичної моделі, одна з них – висока залежність від окремих індивідів в системі влади. Маємо на увазі, що впродовж президентства В. Януковича (2010—2014) дії України у співпраці з ЄС носили несистемний характер, з недостатнім професійним забезпеченням і в ряді випадків суперечили одні іншим. В кінцевому підсумку саме неврегульованість позиції щодо євроінтеграції та відкладення підписання Угоди про асоціацію між Європейським Союзом та Україною стали причиною різкої дестабілізації ситуації всередині країни наприкінці 2013 р.

Після зміни влади в 2014 р. було підписано Угоду про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. Даний документ окреслює співпрацю в широкому колі питань та створює необхідні передумови для подальшої євроінтеграції України. Станом на вересень 2016 р. дана Угода не була ратифікована тільки Нідерландами, а тому і Радою ЄС.

Стосовно самої угоди про асоціацію слід зазначити, що її підписання є тільки першим реальним кроком в процесі вступу будь-якої держави до Євросоюзу і в 2016 р., наприклад, на цій стадії перебувають чимало країн, які навряд чи коли стануть повноцінними членами ЄС в силу свого географічного розташування або з інших причин. Мова йде про Алжир, Чилі, Єгипет, Ізраїль, Ліван, Марокко, Південно-Африканську Республіку, Туніс, Молдову, Грузію та ін.

Наступними фазами на шляху вступу в ЄС є включення в офіційну програму розширення Євросоюзу, подача заявки на вступ, отримання

статусу кандидата на вступ, проведення переговорів, синхронізація соціально-економічних показників країни з загальноєвропейськими, проведення референдуму щодо вступу (якщо національна процедура прийняття подібних рішень передбачає даний крок) і тільки тоді можливим є набуття членства. При цьому слід врахувати, що остаточна відповідь на прохання про вступ залишається за дійсними членами організації – Туреччина вже понад 50 років перебуває на стадії проведення переговорів, але є далекою від членства в ЄС.

Економічна складова українсько-європейських відносин є достатньо неоднозначною. Причина криється в нерівноцінності значення партнерів в структурі власних торговельних та інвестиційних контактів.

Зокрема частка ЄС в українському експорті за 20 останніх років зростає з 21% до 31%, у вітчизняному імпорті зростання ще більше – з 23% до 39% [13]. В той же час для ЄС імпорт товарів з України за цей же період коливався в межах 0,7-0,9%, а експорт в Україну – на рівні 0,8-1,9% [11]. Ситуацію у зовнішній торгівлі України з ЄС характеризують не тільки відносні, але і абсолютні дані, зокрема вага 1% експорту та імпорту. Так, на 1% українського товарного експорту у 2005 р. приходилось 342,9 млн. дол. США, у 2010 р. – 514,3 млн. дол. США, у 2010 р. – 688,1 млн. дол. США, а у 2015 р. – 381,3 млн. дол. США. Тому зростання відносних величин не завжди свідчить про відповідне зростання фактичних обсягів зовнішньоторговельних операцій. Іншими словами: вища частка не означає більших експорту чи імпорту. Так, частка українського товарного експорту до ЄС у 2012 р. становила 24,8%, у 2013 р. 26,9%, а у 2015 р. зростає і досягла 34,1%, при цьому обсяг товарного експорту України до ЄС склав у 2012 р. 17081,3 млн. дол. США, у 2013 р. – 16758,6 млн. дол., а у 2015 р. при зростанні питомій вазі лише 13015,2 млн. дол. США [3].

Як бачимо, зростання частки ЄС в українській зовнішній торгівлі відбувається головним чином не за рахунок збільшення обсягів поставок товарів та послуг, а за рахунок скорочення інших напрямків експортно-імпоротної діяльності України.

Вважаємо, що за такої умови механічне трактування зростання частки ЄС в структурі вітчизняних зв'язків як позитивних, створює невиправданий оптимізм в користувачів статистичної, аналітичної та наукової інформації. При цьому, накопичення проблем в даному напрямку

залишається за межами уваги як теоретиків, так і практиків зовнішньоекономічної діяльності держави.

Не сприяє зміні ситуації і структура товарних потоків за розглядуваними напрямками; як показують наявні дослідження міжнародної кооперації [6], на сировинно-аграрній платформі неможливо створити економічні умови для повноцінної євро інтеграції. А саме їх, як ми відзначали вище, слід вважати тим необхідним елементом, без якого набуття членства в Європейському Союзі буде малоімовірним. Є проблеми і в інвестиційному партнерстві – Україна практично не вкладає кошти за кордон (розмір таких капіталовкладень є вкрай низьким); а як реципієнт інвестицій взагалі втратила привабливість через зростання ризиків у 2014-2016 рр.

Все вище зазначене дає підстави стверджувати, що і для України, і для Республіки Білорусь важливою є модернізація відносин з Європейським Союзом. Додатковий інтерес при цьому становить питання про потенціал в партнерстві цих двох країн в процесі євроінтеграції.

Відносини України та Республіки Білорусь тривалий час здійснювались на основі взаємовигідного партнерства під егідою СНД. Зміни почали відбуватись в 2005 р., коли між країнами намітилось певне похолодання взаємин, викликане заявами українського керівництва (зокрема, Президента В.Ющенка та Міністра закордонних справ Б.Тарасюка) про необхідність роботи з просування демократії та свободи в країни з недемократичними режимами (серед яких прозвучала саме Білорусь) та про підтримку білоруської опозиції. Це було сприйняте іншою стороною як втручання у внутрішні справи незалежної країни. В подальшому мав місце ще ряд інцидентів, які ускладнили українсько-білоруські політичні контакти. Хоча тут неможливо не згадати, що саме Мінськ було обрано як місце для проведення регулярних переговорів з приводу врегулювання конфлікту на Донбасі, що було б неможливим без існування довіри до влади Республіки Білорусь з боку їх українських колег. Крім того, сьогодні контакти між країнами здійснюються на основі близько 200 двосторонніх міжнародних договорів [9, с.99].

Значно продуктивнішою між країнами є міждержавна співпраця в економічній сфері, де спостерігається яскраво виражена взаємна зацікавленість сторін. Так, в структурі білоруських торговельних контактів Україна стабільно входить в п'ятірку лідерів як за обсягами експорту, так і

імпорту. Аналогічно, серед українських партнерів Республіка Білорусь не менш стабільно займає місця в першій десятці зовнішньоторговельних контрагентів. Найбільший інтерес для неї становлять чорні метали та вироби з них, продукція харчової промисловості та ряд найменувань виробів машинобудування. Серед імпорту в Україну найбільша частка належить продукції нафтопереробної, хімічної промисловості та машинобудування.

Таким чином, для розвитку україно-білоруського коопераційного партнерства існують відповідні передумови, проте вони реалізуються вкрай недостатньо, перш за все, через різницю в зовнішніх пріоритетах: ЄС – для України та багатовекторність з обов'язковою присутністю СНД та ЄАЕС – для Республіки Білорусь.

Тому говорити про наявність євроінтеграційних орієнтирів в економічному партнерстві України та Білорусі в сучасних умовах не доводиться. Це ж підтверджують використання евристичних та економіко-математичних методів розгляду даної проблеми: при розрахунках взаємозв'язку між економічною активністю держав між собою та у відносинах з ЄС; значення коефіцієнтів детермінації та критеріїв Фішера не дозволяють зробити висновки про наявність такого зв'язку.

Висновки. Не зважаючи на зазначені вище проблемні питання, на нашу думку, реалізація євроінтеграційних прагнень України та бажання розширити співпрацю з ЄС з боку Білорусії дозволяють вести мову про необхідність розширення міждержавної взаємодії з даного аспекту. Ключовими напрямками тут можуть бути:

по-перше, спільна участь в програмах транскордонного співробітництва, які регулярно реалізуються за участі Польщі в рамках загальноєвропейських програм розвитку партнерства та сприяння соціально-економічному розвитку країн-сусідів ЄС;

по-друге, запровадження та розвиток програм міжнародного кооперування, в які будуть обов'язково залучені українські та білоруські учасники, дозволило б створити передумови для участі в європейських коопераційних та виробничих мережах, що, в свою чергу, принесло б позитивні соціально-економічні результати для країн-учасниць та сприятиме науково-технічному розвитку як окремих суб'єктів господарювання, так і економік країн в цілому. На цій основі є можливим

формування необхідних передумов для виникнення взаємного інтересу в процесах євроінтеграції з боку як України та Білорусі, так і ЄС;

по-третє, проведення спільних заходів з обміну досвідом в соціальній сфері потрібно розглядати в обох країнах як важливий інструмент розвитку громадянського суспільства, що сприятиме загальній еволюції української та білоруської держав в напрямку провідних країн світу;

по-четверте, пропонується, з урахуванням соціально-економічної кризи в Україні, складного в останній час її внутрішнього та зовнішньополітичного становищ, розглянути на вищому міждержавному рівні ще раз усі спірні питання, що залишаються до цього часу між Україною та РБ – сусідніми братерськими країнами, і зняти з порядку денного максимальну їх більшість.

Використані джерела та література:

1. Внешняя торговля Республики Беларусь. Статистический сборник. – Минск, 2015. – 321 с.
2. Европейский союз // Международные отношения и внешняя политика Беларуси [Электронный ресурс]. – 2010. – Режим доступа: <http://www.beleu.org/index.php?link=rbeu>
3. Зовнішня торгівля України товарами з країнами ЄС – [Електронний ресурс]. – Режим доступа: www.ukrstat.gov.ua
4. Лукашевич Ю.В. Эволюция подходов ЕС к Беларуси. Перспективы и возможности сотрудничества / Ю.В. Лукашевич // Проблемы управления. – 2010. – № 3 (36). – С. 142–146
5. Постанова Верховної Ради України "Про основні напрями зовнішньої політики України" № 3360-ХІІ від 2 липня 1993 р.
6. Республика Беларусь. Статистический ежегодник. – Минск, 2015. – 524 с.
7. Угода про Асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (Угоду ратифіковано із заявою Законом № 1678-VII від 16.09.2014) - [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/984_011
8. Фліссак К.А. Формування коопераційної моделі розвитку білатеральних економічних відносин України і Німеччини: Монографія / К.А.Фліссак – Тернопіль : "Новий колір", 2009. – 288 с.
9. Юрчак Д.В. Беларусь – Украина: 20 лет межгосударственных отношений: Монография / Д.В. Юрчак. — Витебск : ВГУ им. П.М. Машерова, 2012. — 280 с.
10. European Union, Belarus, Trade with World. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2006/september/tradoc_113351.pdf
11. European Union, Trade in goods with Ukraine. European Commission. Directorate-General for Trade. 14.04.2016. – P.3 – [Electronic resource]. – Access mode: http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2006/september/tradoc_113459.pdf
12. Programming of the European Neighbourhood Instrument (ENI) – 2014–2020. Strategy Paper and Multiannual Indicative Programme for EU support to Belarus (2014–2017). – 34 p.
13. UNCTAD Handbook of statistics. 2015. – United Nations publication: 2015. – 376 p.

ОПЫТ МОДЕРНИЗАЦИИ СИСТЕМЫ ВЫСШЕЙ ШКОЛЫ БЕЛАРУСИ: УРОКИ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Статья посвящена обзору дискуссионных проблем, возникающих в ходе модернизации системы образования в Беларуси и в других странах постсоветского пространства. Отмечается возрастающая роль образования в жизни государства и общества в связи с интенсификацией развития наукоемких технологий. Акцент сделан на значении новаций в образовании в рамках государственной инновационной модели развития, направленной на реализацию приоритетов в экономической и социальной сферах.

Ключевые слова: образование, Беларусь, модернизация, инновации, государственная инновационная модель, платные услуги, коммерциализация образования.

Vinokurova S.P. The experience of the modernization of the higher school system: lessons and prospects

The article provides an overview of the discussion of problems arising in the course of modernization of the education system in Belarus and in other countries of the former Soviet Union. It is noted the increasing role of education in the life of society and state in connection with the intensification of the development of high technologies. Emphasis is placed on the value of innovation in education within the state innovation development model, aimed at the implementation of priorities in the economic and social spheres.

Keywords: education, Belarus, modernization, innovation, innovative model of the state, paid services, the commercialization of education.

Для определения сущностных моментов динамично развивающихся процессов, протекающих в современном обществе, целесообразно, рассматривать их в контексте социокультурной реформации, которая, оказывая революционизирующее воздействие на характер изменений, по своим способам совершается как множество крупномасштабных реформ в разных областях и сферах жизни человека и общества [3, с.37-38]. Касаясь особенностей реформ в системе высшего образования, прежде всего, следует сделать несколько общих замечаний.

Накопленный в мире опыт позволяет аксиоматично использовать представление об образовании как о сложном, структурированном и динамичном социальном феномене, влияющем на особенности государственного, общественного и личностного развития. Образование можно представить в качестве широкомасштабного исследовательского поля, в рамках которого продуктивно могут быть применены исторический метод, метод компаративного анализа, статистические методы и др. Недостаток образования становится препятствием на пути адаптации

человека к изменяющимся условиям жизни, нарушая баланс между традициями и происходящими изменениями. Именно образование непосредственно выступает действенным инструментом социальной дифференциации, критерием, определяющим возникновение и функционирование различных социальных общностей и групп. Особенно велика в этом роль университетского образования.

В современном обществе широко дискутируется и переосмысливается роль университетов с целью усиления конструктивно-созидательной деятельности этих наиболее престижных высших учебных заведений. Необходимость преодоления узкой профильности университетского образования, развития и укрепления междисциплинарного синтеза естественнонаучных и гуманитарных специальностей, усиления системной компоненты образования – все это должно способствовать развитию общей и профессиональной культуры. Выполнение этой задачи чрезвычайно важно в силу того, что, как правило, именно выпускники университетов впоследствии формируют политическую и экономическую элиту общества и, в частности, пополняют ряды научного сообщества.

Особое значение образование приобретет в связи с интенсивным развитием наукоемких технологий. Возрастающая роль образования определяется также процессами, изменяющими общую методологию познания и конкретные способы объяснительных схем. Современная наука все чаще формирует междисциплинарные исследования, демонстрирует синергетические подходы, использует системные методы. Все это требует новой философии образования.

Российский философ А. Гусейнова выделяет три основополагающих фактора, накладывающих негативный отпечаток на развитие мирового образовательного процесса и систему современного образования. Это – конфессионализация, коммерциализация и регионализация образования. Процессы, связанные с проникновением в образовательную систему церкви, рыночных отношений, снижение статуса образования за счет регионализации сложившихся в ней стандартов, по ее мнению, являются зримыми предвестниками глубинных тектонических сдвигов в познавательной культуре, суть которых пока до конца не понята.

При всем многообразии подходов к образованию, в современном мире оно рассматривается преимущественно как фактор экономического

роста и общественного благосостояния. А. Морова отмечает: «Люди с высоким уровнем образования используют капитал более эффективно, в результате чего он приобретает большую производительность. Они также склонны к введению новшеств, изобретению новых, более совершенных форм производства. Также совместная работа с квалифицированными специалистами стимулирует к постижению новых знаний. Таким образом, повышение уровня образования ведет к росту эффективности всех факторов производства» [4, с.15].

Сравнительный анализ образовательных систем различных государств и особенностей образования индустриальной эпохи отчетливо демонстрируют, что различие в качестве образования становится в условиях современной цивилизации важнейшим критерием развитости страны. Переход же государств к массовому высшему образованию является причиной колоссальных изменений в полной мере еще не осознанных обществом, как и последствия всех этих перемен. Удвоение объема человеческих знаний сегодня происходит за 10 лет, по оценкам некоторых ученых, через 10 лет удвоение знаний будет происходить всего за 70 дней. В силу этого в среднесрочной перспективе задача сохранения конкурентной способности в образовательной области остается важной государственной задачей.

Республика Беларусь еще в советские времена приобрела имидж «сборочного цеха», сосредоточив на своей территории ряд ключевых наукоемких производств. Неслучайно, наибольшая часть научных кадров республики (38%) сконцентрирована в сфере промышленного производства (для сравнения – в Национальной Академии наук – 23%, в системе образования – 9%). В республике была создана развитая научно-технологическая инфраструктура в области микроэлектроники, оптики, информационных технологий.

В период перестройки страна понесла потери в связи с развалом экономики единого государства, искусственным разъединением существовавших на его пространстве научных и образовательных школ. Так, научный кадровый потенциал республики за первое десятилетие после обретения независимости уменьшился в 3 раза. Это создало определенные трудности на пути поддержки и развития науки и образования, затруднило процессы перевооружения предприятий, обеспечения их современным оборудованием и техникой.

В этих условиях была разработана инновационная модель развития, направленная на реализацию приоритетов в экономической и социальной сферах. В результате выполнения Государственной программы инновационного развития на период 2007-2010 гг. доля инновационной продукции возросла с 13,8% до 20,2%.

Установка современного общества на инновационный путь развития обуславливает расширение диапазона нововведений в разных сферах. В частности, в Республике Беларусь после обретения независимости, отмечается заметная активизация политики в области образования, принятие новых стратегических решений, способных существенно повлиять на образовательные процессы. Цель принимаемых решений, безусловно, позитивная – оптимизация и повышение эффективности действующей системы образования. Вместе с тем, следует отметить, что процесс формирования новых конструктивных идей в сфере образования, выработка новых форм, адекватных современным вызовам, идет достаточно непросто.

Сложившиеся обстоятельства способствуют появлению в обществе, в том числе, в управленческой системе людей пассионарного склада, готовых при принятии решений смело идти на инновационный риск. Однако, следует учитывать, что каждое решение амбивалентно по своей сути, так как содержит как положительные, так и негативные стороны. «Те, кто уверовал в модернизацию, всегда платили за нее высокую цену и страдали от ее последствий» [2, с.32]. Учитывая это, следует констатировать, что современная история, представляет собой достаточно рискованный период, связанный, прежде всего, с неопределенностью быстро меняющегося образа жизни, активным поиском и внедрением в практику новых идей.

Современная ситуация отличается возрастанием опасности принятия решений, не основанных на прочном фундаменте рациональных объяснений, способных раскрыть позитивный смысл и прогрессивное значение предлагаемых реформ. Можно предположить, что отдельные реформы в результате этого будут не приняты обществом, могут вызвать протесты, дестабилизировать или ухудшить функционирование действующей системы. В этой ситуации, «особого внимания в управленческой деятельности требует учет социальных ожиданий... Грамотный анализ ожиданий создает «обратную связь»,

позволяет получить поддержку общественности, мобилизовать людей на личное участие в инновационном процессе» [5, с.404].

Пересмотр базовых основ национального образования – вопрос принципиальный. Кто-то из мудрецов говорил: вносить изменения в образование, значит влиять на формирование еще не родившихся людей. Социальная реформация проявилась в инфраструктурных изменениях, в том числе в реструктуризации существующей системы образования. Вместе с тем, наиболее острая современная проблема – это качество учебного процесса, развернутого в исторически уникальной ситуации.

Одна из причин начатых образовательных реформ связана с распространенными мнениями о неэффективности прежней отечественной системы образования. Одновременно речь идет о признании более высокого качества платного образования, европейской модели образования, в частности, Болонской системы. Вместе с тем, все эти априорные допущения при переносе на национальную почву могут оказаться социально неоправданными. Тем не менее, подписание на государственном уровне документов о вступлении Республики Беларусь в Болонскую систему требует не только теоретических дискуссий, но и изучения практической отдачи от предлагаемых нововведений. Следует признать наличие острых вопросов, которые имеют на разных уровнях разную интерпретацию и справедливо волнуют студентов, преподавателей и, в целом, широкую общественность. Как справедливо отмечает Л. Титаренко: «Остается непонятным: будут ли реально проводиться болонские реформы, касающиеся академических свобод преподавателей, самоуправления студентов, развития академической мобильности и т.п., или же изменения сведутся к внедрению системы кредитов и росту бюрократизации вузовской системы» [1, с.348].

Важным фактором, влияющим на образовательный спрос в обществе, является появление частного сектора и диверсификация занятости, характерной особенностью которых стало появление сфер, не требующих высокой квалификации, но обеспечивающих высокие заработки. Закономерным следствием перемен стало появление частного сектора, введение рыночных механизмов в систему высшего образования.

Начиная с 90-х годов XX в. в тезаурусе терминов и понятий, которыми характеризуются различные стороны и аспекты образования, все чаще используется понятие «образовательная услуга». Учреждения

образования, которые ранее были призваны осуществлять образовательную деятельность, учить и воспитывать, начали настойчиво обозначаться как учреждения, оказывающие образовательные услуги группам населения. Словосочетание «образовательные услуги» не является чем-то новым. Однако, понятие «услуга» относится, прежде всего, к торгово-экономической сфере, быту, в то время как «образование», «образованность», характеризуют интеллектуальную, духовную сферу.

Еще в античную эпоху было известно о существенной связи между названием (именем) и сутью вещи. В эпоху Средневековья многие скрывали свои имена, полагая, что, назвав имя, человек раскрывает свою суть, становясь открытым, незащищенным. Мишель Фуко назвал одну из своих широко известных работ «Слова и вещи», буквально с титульного листа, предлагая поразмышлять над вопросом постижения вещей в адекватных словесных формах. Тем не менее, на всей территории постсоветского пространства произошло смещение акцентов в отношении к образованию как специфической услуге. Результатом «осевого поворота» в понимании социального назначения образовательной деятельности стало не только постепенное изменение языка, или смещение в восприятии и интерпретации образования. Прежде всего, изменилась онтологическая сторона этого феномена, существенные изменения претерпела его содержательная и структурная природа, произошли изменения в характере производства и взаимодействия различных социальных слоев и групп.

На первых порах государственные учебные заведения не пошли на введение платных услуг, пытаясь сохранить свою прежнюю социальную идентичность. В результате, пользуясь шахматной терминологией, только в условиях потери темпа, государственные вузы постепенно начали осваивать новый формат работы, оказывать платные образовательные услуги, вливаясь в ряды провайдеров, при этом пытаясь сохранить свои традиции и опыт подготовки молодых специалистов. Одна из характерных черт процесса трансформации отечественной системы образования связана с заметным изменением рынка образовательных услуг, возникновением наряду с традиционными формами обучения форм открытых, виртуальных, дистанционных, франчайзинговых т.п.

В настоящее время вузы, в первую очередь, частные, столкнулись с ситуацией отсутствия абитуриентов, по причине так называемой «демографической ямы». В результате некоторые из них перешли от

подготовки специалистов в области престижных профессий, таких как международная экономика, право, менеджмент, к подготовке мастеров 4 разряда по маникюру, педикюру, готовят за 1,5-2 месяца парикмахеров, визажистов, выдавая сертификаты государственного образца. В принципе, подготовка международников и специалистов других направлений, по срокам, практически приравнивалась к подготовке визажиста или мастера по маникюру. Так как основной контингент студентов в частных вузах составляли заочники, для которых время непосредственного нахождения в учебном заведении исчислялось 3-4 месяцами, да еще и растянутыми на 5-6 лет. Наличие 100-200 студентов дневного отделения на фоне 5-6 тысяч студентов-заочников – обычная практика частного вуза. Достаточно широко практиковалась обучение без выполнения студентом дипломных работ, что не мешало тысячам выпускников получить дипломы государственного образца. Опыт непосредственных наблюдений показывает, что поступление в частный вуз без экзаменов или с минимальным количеством положительных оценок на выпуске давало большое количество выпускников с «красными дипломами», что, видимо, должно было убеждать разного рода проверяющие комиссии и самих выпускников в высоком уровне образования. Коммерциализация привела к массовизации высшего образования и одновременно к заметному снижению качества подготовки молодых специалистов.

Наблюдается заметный перекося в сторону роста специалистов гуманитарного профиля, увеличивается разница в квалификационном ресурсе города и села. Частные вузы ориентированы исключительно на подготовку гуманитариев, так как это не требует создания дорогостоящей материальной базы для организации учебного процесса, делает оказание образовательных услуг значительно менее затратными. Иллюзия в отношении того, что именно частные учебные заведения и платная форма получения образования, позволят достичь заметного прогресса в совершенствовании образовательного процесса, оказалась неоправданной.

В специальной литературе коммерциализация образования и массовизация высшего образования зачастую рассматриваются как две параллельно существующие тенденции, в то время как они связаны реальной причинно-следственной связью. В результате этих процессов резко возрос слой высокообразованного населения. Так, статистический анализ уровня образованности подтверждает вывод о динамичном росте,

начиная с 90-х годов, доли специалистов с высшим образованием в общей совокупности населения. Расчетные показатели в области высшего образования вывели Беларусь на высокие места в мире. Вместе с тем, хорошо известный в социологии метод отбора по косвенным признакам может, на наш взгляд, дать иные, менее оптимистические выводы.

Опыт образовательных реформ, его результаты, накопившиеся в течение последних десятилетий, представляют собой особого рода объемный эмпирический материал, требующий теоретического освоения и интерпретации. Возможно, следует признать наличие объективных ограничений (лимитов) инноваций в национальной системе образования. Ставка на внедрение инноваций побуждает не только поиск новаторских идей, но и обуславливает легитимность абстрактного теоретизирования в терминах инновационной программы, порождает своего рода новые конъюнктурные объяснения. Актуальным становится своего рода инспекция или ревизия теоретических оснований разного рода инноваций.

Задачи развития современной цивилизации могут быть успешно решены путем развития личностно ориентированного обучения, укрепления связей между образованием и культурой, повышения требований к научному уровню и творческому потенциалу специалистов, решения проблемы охраны интеллектуальной собственности. Это, в свою очередь, требует усиления фундаментальной и гуманитарной подготовки, приоритетного развития университетского образования, развития форм последипломного и непрерывного образования.

Актуальность вопросов, связанных с различными сторонами образования, обусловлена неуклонным ростом, как научного знания, так и иных форм и потоков информации в современном мире, порождающих потребность в развертывании обновленных обучающих практик. В новых условиях одна из задач социологии образования состоит в том, чтобы исследовать механизм формирования социальной структуры современного общества, пополняющейся за счет новых поколений выпускников.

Общественное мнение все в большей мере соглашается с тем, что современные изменения в сфере образования нельзя однозначно называть эффективными, и что вводимые новшества порождают множество новых вопросов. Дискуссии на заданную тему будут продолжаться и в будущем, помогая расширить представления о наиболее актуальных вопросах развития образования в истории и современном мире.

Использованные источники и литература:

1. Знать, чтобы предвидеть... Социологические этюды / под общ. ред. А.Н.Данилова. – Минск : БГУ, 2015. – 359 с.
2. Кутуев П. Мировая система как предмет социологического анализа: новая исследовательская программа Андре Гундера Франка / Павел Кутуев // Социология: теории, методы, маркетинг. – 2007. – №2. – С.17–35.
3. Лапин Н.И Кризис отчужденного бытия и проблема социокультурной реформации / И.Н.Лапин // Вопросы философии. – 1992. – № 12. – С.29–41.
4. Морозова А.П. Социальная составляющая устойчивого развития / А.П.Морозова // Социология. – 2005. – № 4. – С.13–20.
5. Шавель С.А. Общественная миссия социологии / С.А.Шавель. – Минск : «Беларуская навука», 2009. – 730 с.

УДК 327+339.92(477+478.9)

Гладченко І.А.

УКРАЇНА ТА МОЛДОВА: ВРЕГУЛЮВАННЯ СУПЕРЕЧЛИВИХ ПИТАНЬ ЯК ЗАПОРУКА СТАНОВЛЕННЯ ПОВНОЦІННИХ ВІДНОСИН

У статті розглянуто основні суперечливі питання, що виникали в українсько-молдовському співробітництві, встановлено причини виникнення цих питань та обґрунтовано необхідність їх вирішення. Особливу увагу надано майновим суперечкам між державами та проблемам облаштування, делімітації та демаркації українсько-молдовського кордону.

Ключові слова: українсько-молдовський кордон, Придністров'я, майнові спори, Дністровська ГАЕС, Джурджулешти-Рені.

Гладченко І.А. Украина и Молдова: урегулирование спорных вопросов как залог становления полноценных отношений

В статье рассмотрены основные спорные вопросы, возникавшие в украинско-молдовском сотрудничестве, установлены причины возникновения этих вопросов и обоснована необходимость их решения. Особое внимание уделено имущественным спорам между государствами и проблемам обустройства, делимитация и демаркации украинской-молдавской границы.

Ключевые слова: украинско-молдавская граница, Приднестровье, имущественные споры, Днестровская ГАЭС, Джурджулешти-Рени.

Hladchenko I.A. Ukraine and Moldova: settlement of disputes as key to becoming full-fledged relations

The article described the main contentious issues that arose in the Ukrainian-Moldovan cooperation; established the causes of these issues and the necessity to solve them. Particular attention is paid to the property disputes between states and issues of improvement, demilitation and demarcation of the Ukrainian-Moldovan border.

Keywords: Ukrainian-Moldovan border, Transnistria, property disputes, Dniester PSP Giurgiulesti-Reni.

Завдяки високій динаміці розвитку двосторонніх відносин між Україною та Республікою Молдова на початку ХХІ ст. ці країни досягли статусу стратегічних партнерів. Це простежується як на двосторонньому, так і на багатосторонньому рівнях.

У перші роки незалежності між країнами було підписано низку угод про економічне співробітництво: у березні 1993 р. торговельну угоду [14], та 1994 р. угоду про торговельно-економічне співробітництво [15]. Упродовж 90-х років ХХ ст. було закладено надійні правові засади для повноцінного розвитку співробітництва. Станом на січень 2015 р. договірно-правова база українсько-молдовських відносин нараховувала 129 чинних договорів та угод. Проте, на фоні загальних позитивних тенденцій у відносинах між Україною та Молдовою мають місце й окремі проблемні моменти, врегулювання яких відбувається на взаємовигідній основі, що відповідає рівню стратегічного партнерства і може бути одним з прикладів формування відносин України з іншими сусідніми державами.

Окремі питання становлення та розвитку українсько-молдовських відносин було висвітлено рядом українських та зарубіжних дослідників. Зокрема, значна увага приділялася придністровському конфлікту, його значенню для України та ролі України у його вирішенні – це питання досліджувалося Г. Перепелицею [9], С. Маркедоновим [6] та ін. Цікавою є стаття М. Кошенковскі, який намагається провести аналогію української політики щодо Придністров'я та польської політики щодо «східних кресів», що є доволі дискусійною думкою [5]. Окремі аспекти українсько-молдовського співробітництва було окреслено О. Новосьоловим [8] та експертами Центру Разумкова. Хід врегулювання суперечливих питань українсько-молдовських відносин можна прослідкувати за офіційними документами та заявами обох сторін.

Традиційно складною спадщиною для пострадянських країн, у т.ч. й для України та Молдови, виявилось питання щодо облаштування, зокрема демаркації та делімітації державного кордону. Протяжність кордону між Україною та Республікою Молдовою становить 1222 км, 270 з яких проходить по території невизнаного Придністров'я [1]. Найбільш проблемні ділянки українсько-молдовського кордону знаходяться саме тут. Спільний кордон, статус якого довгий час неможливо було врегулювати, наявність потенційної «гарячої точки» між держави й актуалізація потенційної загрози для України з території Придністров'я під час

російської інтервенції на схід України у 2014 р. не сприяли остаточному врегулюванню питання українсько-молдовського кордону.

Україна зацікавлена у вирішенні придністровського конфлікту, тому активно виступає за його врегулювання: в якості посередника постійно бере участь у переговорному процесі між Кишиневом та Тирасполем на всіх рівнях, є стороною підписання багатьох документів між безпосередніми учасниками придністровського конфлікту. Теза про беззаперечне визнання Молдови унітарною суверенною державою «червоною ниткою» проходить крізь базові двосторонні українсько-молдовські договори.

Велике значення для врегулювання конфлікту мала зустріч 16 липня 1999 р. у Києві президентів України Л. Кучми, Молдови П. Лучинського та самопроголошеного керівника Придністров'я І. Смірнова, а також Голови Уряду РФ С. Степашина та представника голови ОБСЄ К. Ейде. За її підсумками було підписано Спільну заяву з питань нормалізації відносин між Республікою Молдова та Придністровською Молдавською Республікою [13]. Важливим був також план з врегулювання Придністровського конфлікту, запропонований президентом України В. Ющенком у 2005 р. У вирішенні конфлікту та забезпеченні стабільного патрулювання українсько-молдовського кордону сприяння надають міжнародні організації – ЄС, НАТО, ОБСЄ.

Важливим кроком для зближення України та Молдови стала денонсація Україною угоди про транзит російських «миротворчих» військ до Придністров'я [3], а також угода про посилення прикордонної співпраці, підписана у Брюсселі 24 листопада 2015 р. Враховуючи, що українсько-молдовський кордон співпадає з кордоном України і невизнаної ПМР, підписання цих документів стало серйозним кроком до вирішення придністровського конфлікту.

На українсько-молдовському кордоні регулярно здійснюються правопорушення. Згідно з даними Державної прикордонної служби України, найбільш частими з них є контрабанда спирту, вина та цигарок, що нелегально ввозяться з Молдови; трафік нелегалів; наркотрафік (здебільшого психотропних речовин); організація саморобних трубопроводів, що ведуть з Молдови до України та зазвичай використовуються для «перекачки» спирту [10]. Очевидно, на таку ситуацію впливає невизначеність статусу Придністров'я, як «сірої зони».

Ще одним спірним питанням у двосторонніх відносинах була проблема залізниці: сім ділянок залізниці Республіки Молдова з 12-ма станціями на них пролягали територією України.

Першу угоду про діяльність залізничного транспорту між Україною та Республікою Молдова було підписано 20 березня 1993 р. Документ підтверджував право власності на залізничний транспорт у межах своїх територій відповідно до Закону України «Про підприємства, заклади і організації союзного підпорядкування, розташовані на території України». Остаточо «залізничне» питання було врегульовано у серпні 1994 р., коли уряди двох держав узгодили питання про розподіл майна залізничного транспорту між залізницями Республіки Молдова та України після делімітації та демаркації кордонів.

З 17 вересня 1998 р. Україна розпочала оформлення власності майна залізничних об'єктів і ділянок, розташованих на суміжних територіях. У листопаді-грудні 1998 р. на баланс Львівської залізниці було передано ділянку Мамалига – Ларга – Сокиряни (територія Чернівецької обл.). 7 квітня 1999 р. відбулося друге засідання спільної українсько-молдовської комісії з питань розділу майна об'єктів залізничного транспорту, розташованих на суміжних територіях України та Республіки Молдова. Згідно з досягнутими домовленостями, об'єкти залізничного транспорту на території Одеської обл. було передано на баланс Одеської залізниці, включаючи 6 станцій та роз'їзди Карабуцени і 121 км. За підсумками перемовин 1999 р. «залізничне питання» було вирішено шляхом укладання договору про спільну діяльність між Укрзалізницею та ДП «Залізниця Молдови», розглянуто тристорінний проект «Технології роботи прикордонного переходу Рені (Україна) – Джурджулешти (Молдова) – Галац (Румунія)», досягнуто домовленостей з питань тарифної політики та взаємодії залізниць Молдови та України.

Кореспондентські розрахунки між новими незалежними державами колишнього СРСР виявилися чи не найболючішою проблемою, успадкованою з радянського минулого, великим гальмом на шляху формування рівноправних двосторонніх відносин. З розпадом СРСР несправедлива для окремих держав Союзу загалом та для України зокрема ціноутворююча політика продовжувала діяти, поки суверенні країни не перейшли на світові ціни. У період 1990 – 1997 рр. на основі радянських розрахунків Україна заборгувала перед усіма союзними республіками, у

тому числі, перед Молдовою. Станом на серпень 1995 р. Україна заборгувала перед Молдовою більше 19 255 тис. дол. США, тому угодою від 29 серпня 1995 р. було погоджено здійснити погашення заборгованості поставками Україною Молдові вугілля, мінеральних добрив, надання транспортних та інших товарів і послуг [12]. Врегулювання питань боргових зобов'язань між Україною та Молдовою було здійснено на основі нової цінової політики, на взаємовигідній основі.

Непроста ситуація склалася з будівництвом порту на р. Прут за 600 м від її впадіння у р. Дунай біля с. Джурджулешти, а також з ділянками кордону в населених пунктах Бессараб'яска та Паланка. Молдова аргументувала вирішення ситуації на свою користь тим, що з 1940 р. внаслідок природних процесів відбулася зміна річища Прута, через що частина берега Дунаю в районі Джурджулешти має належати їй. Молдовська сторона не прийняла пропозицію України щодо утворення у м. Рені міжнародного порту, що б надавало умови для перевезення та транзиту молдовських вантажів. Свою позицію Україна виклала у нотах до МЗС Молдови та Дунайської комісії від 18 листопада 1993 р., у яких було зазначено, що Молдовська РСР юридично не мала дунайського узбережжя, а отже виходу до гирла Дунаю не має і Республікою Молдова як правонаступниця МРСР. Тому Україна пропонувала розглянути питання будівництва порту виходячи з принципів норм міжнародного права та після завершення делімітації державного кордону.

Тривалі переговори привели до того, що, згідно з розпорядженням Кабінету Міністрів України від 2 березня 1998 р., було затверджено Директиви з делімітації державного кордону з Республікою Молдова, в яких зазначено наступні пункти: погодитися з пропозицією молдовської сторони про визначення проектної лінії держкордону в районі Бессараб'яски південною окраїною цього населеного пункту із залишенням його на території Республіки Молдова, але тільки за умови передачі у власність України ділянки території населеного пункту Паланка, якою проходить автомобільний шлях Одеса – Ізмаїл (7,7 км, загальною площею 18,0 га); межа державного кордону має визначатися північною стороною дороги, а земельна ділянка (975,5 га) може бути здана в оренду Молдові терміном на 99 років; відрізок берегової лінії річки Дунай (375 м) має залишатися у власності України [16]. 18 серпня 1999 р. було підписано договір «Про державний кордон», ратифікований Верховною Радою

6 квітня 2000 р., який закріпив умови вищезазначеної директиви. Київ погодився не розчленяти бессарабський залізничний вузол та додати до молдовської території ще 480 м. на р. Дунай [2].

Це була перша в історії України угода про делімітацію кордонів.

Проте і демаркація українсько-молдовського кордону не проходила без ексцесів. У 2003 р. з боку Молдови було здійснено порушення державного кордону України шляхом встановлення молдовського прикордонного посту на українській Дністровській ГЕС-2, що знаходиться на двох берегах Дністра. 17 липня о 13:30 без офіційного попередження збройний підрозділ молдовських прикордонників з 11 чоловік проникнув з боку своїх постів «Козлов» і «Неславча» на територію ГЕС-2 та без дозволу керівництва станції проводив земляні роботи на території ГАЕС. Керівництво Дністровської ГАЕС наголошувало, що згідно із землепорядним актом від 1982 р., частину правого берега Дністра віддано у безстрокове користування для будівництва цього вузла станції. До того молдовська сторона не претендувала на цю ділянку, але після побудови третього агрегату, розташованого на правому, «молдовському», березі, Молдова заявила претензії [4]. Порушення кордону відбулося за тиждень до засідання українсько-молдовської демаркаційної комісії, яка зрештою і вирішила цей інцидент. Проте переговори про цей майновий спір між Україною та Молдовою тривають і досі.

29 січня 2003 р. на митному посту «Мамалига» відбулося урочисте відкриття першого прикордонного знаку на кордоні між Україною та Молдовою. Протягом 2003-2008 рр. продовжувалися спільні роботи щодо виносу лінії державного кордону на місцевості та її позначення. Станом на квітень 2008 р. Україна і Молдова демаркували дві третини спільного кордону. На сьогодні деякі ділянки залишаються спірними, потребуючи уваги дипломатів обох держав, зокрема, повністю недемаркованою залишається кордон з невизнаним Придністров'ям.

У 2010 р. додатковим протоколом було покладено край майновим суперечкам: Україна та Молдова набули прав власності на об'єкти, підприємства та інше майно, розташоване на території іншої держави (відповідно Молдови чи України) [11]. Правовий статус кожного окремого об'єкту (здебільшого пансіонатів) було визначено окремими конкретними протоколами, укладеними у 2003 та 2006 рр.

Нині врегулювання українсько-молдовських спірних питань продовжується. Останнім з таких стало запровадження Молдовою квот на українську м'ясомолочну продукцію до кінця 2016 р. та введення мита у разі їх перевищення. Ця заява була різко сприйнята в українському уряді: представники Мінекономрозвитку зазначили, що таке рішення порушує умови СОТ і не відповідає добросусідським відносинам між Україною та Молдовою [7].

Незважаючи на наявність спірних питань в українсько-молдовських відносинах, значна (і найважливіша) їх частина знаходила поступове вирішення завдяки зусиллям урядів обох країн. Для підвищення ефективності у врегулюванні і вирішенні спірних питань в українсько-молдовських відносинах необхідно докласти ще дуже багато двосторонніх зусиль, особливо на регіональному рівні. Узгодження спірних питань має позитивну тенденцію, може бути прикладом формування добросусідських відносин між пострадянськими країнами.

Використані джерела та література:

1. Без Придністровья Молдова невозможна. Или наоборот? // Центр Разумкова. – 16 березня 2001 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/article.php?news_id=576
2. Додатковий протокол до Договору між Україною і Республікою Молдова про державний кордон щодо передачі у власність Україні ділянки автомобільної дороги Одеса – Рені в районі населеного пункту Паланка Республіки Молдова, а також земельної ділянки, по якій вона проходить, і режиму їх експлуатації // Верховна Рада України: офіційний веб-портал. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/498_047
3. Закон України Про денонсацію Угоди між Урядом України та Урядом Російської Федерації про транзит через територію України військових формувань Російської Федерації, які тимчасово знаходяться на території Республіки Молдова // Верховна Рада України: офіційний веб-портал. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/463-19>
4. Керівництво Дністровської гідроакумулюючої електростанції (Чернівецька область) звернулося до Міністерства закордонних справ України, Мінекономіки, Держкомкордону з офіційними листами про порушення молдовськими прикордонниками українсько-молдовського кордону, що проходить через територію станції // Радіо Свобода. – 25.07.2003. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/content/news/905906.html>
5. Kosienkowski M. Ukraina wobec Naddniestrza / M. Kosienkowski // Seria wydawnicza Analizy Instytutu Europy Srodkowo-Wschodniej. Tom 27. Pod redakcja Jerzego Kloczowskiego, Andrzeja Gila. – Lublin : Instytut Europy Srodkowo-Wschodniej. – 2009. – 42 s.
6. Маркедонов С., Гуцин А. Придністровье: дилеммы мирного урегулирования / С. Маркедонов, А. Гуцин // Российский совет по международным делам. – 21.01.2016. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://russiancouncil.ru/inner/?id_4=7152#top-content

7. МЕРТ вважає введення Молдовою квот на українську м'ясо-молочну продукцію порушенням правил СОТ // УНІАН 28.04.2016. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://economics.unian.ua/agro/1333566-mert-vvajaе-vvedennya-moldovoyu-kvot-na-ukrajinsku-myaso-molochnu-produktsiyu-porushennyam-pravil-sot.html>
8. Новосьолов О. Становлення українсько-молдавських взаємин 1992-2000 рр. / О. Новосьолов // Русин. – Кишинев. - 2010. – № 2 (20) – С. 117-122.
9. Перепелица Г. Конфликт в Приднестровье причины, причины, прогноз развития и проблемы урегулирования / Г. Перепелица. – К. : Стилос, 2001. – 147 с.
10. Прикордонники «виловили» 2 кілометри трубопроводу та 400 літрів спирту // Державна прикордонна служба України. – 21.12.2014. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://dpsu.gov.ua/ua/about/news/news_5609.htm
11. Протокол між Кабінетом Міністрів України та Урядом Республіки Молдова про внесення змін до Угоди між Урядом України та Урядом Республіки Молдова про взаємне визнання прав та регулювання відносин власності від 11 серпня 1994 року. // Верховна Рада України: офіційний веб-портал. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3814-17>
12. Протокол між Урядом України й Урядом Республіки Молдова про врегулювання боргових зобов'язань від 29 серпня 1995 р. // Верховна Рада України: офіційний веб-портал. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/498_115
13. Спільна заява учасників Київської зустрічі з питань нормалізації відносин між Республікою Молдова та Придністров'ям // Верховна Рада України: офіційний веб-портал. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/998_174
14. Торговельна угода між Урядом України і Урядом Республіки Молдова // Верховна Рада України: офіційний веб-портал. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/498_003
15. Угода між Урядом України і Урядом Республіки Молдова про торговельно-економічне співробітництво // Верховна Рада України: офіційний веб-портал. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/498_004
16. Чекаленко Л.Д. Українсько-молдовські відносини // Л.Д. Чекаленко // Зовнішня політика України [підручник]. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://westudents.com.ua/glavy/51671-52-ukransko-moldovsk-vdnosini.html>

УДК 323.1(478.9)

Добровольська А.Б.

ЕТНІЧНА НЕОДНОРІДНІСТЬ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ МОЛДОВИ

У статті розглядаються передумови та чинники формування етнічної неоднорідності в Молдові. Досліджується вплив неоднорідності на процеси трансформації політичної системи в умовах демократичного транзиту.

***Ключові слова:** пострадянський простір, Молдова, посткомуністична трансформація, етнічна неоднорідність, нацменшини, мовне питання, інтеграційні пріоритети.*

Добровольская А.Б. Этническая неоднородность и ее влияние на проблемы политической консолидации Молдовы

В статье рассматриваются предпосылки и факторы формирования этнической неоднородности в Молдове. Исследуется влияние неоднородности на процессы трансформации политической системы в условиях демократического транзита.

Ключевые слова: *постсоветское пространство, Молдова, посткоммунистическая трансформация, этническая неоднородность, нацменьшинства, языковой вопрос, интеграционные приоритеты.*

Dobrovolska A.B. Ethnic heterogeneity and its impact on the problems of political consolidation of Moldova

The article examines the preconditions and factors of formation of ethnic heterogeneity in Moldova. We investigate the effect of ethnic heterogeneity in the processes of transformation of the political system in a democratic transition.

Keywords: *post-Soviet space, Moldova, the post-communist transformation, ethnic heterogeneity, ethnic minorities, the language issue, the integration priorities.*

Більшість сучасних держав і суспільств прямо або опосередковано визнають свою неоднорідність в етнічному, мовному, культурному та інших відношеннях. Розмаїття оцінюється як норма, підтримується як частина організованого соціального життя. Визнання цього феномену як загальнозначущої цінності знаходить свій вияв у виробленні і застосуванні відповідних правил і принципів. Практично усі країни Європи і Північної Америки у тих чи інших формах – у законодавстві, офіційних заявах і практичних рішеннях – визнають важливість політики різноманітності. Основні прийнятні і бажані підходи до управління різноманітністю закріплено у міжнародному праві, в універсальних і регіональних договорах, деклараціях, рекомендаціях. Найменування, межі, цілі, завдання, зміст і характер цієї політики визначаються у різних випадках по-різному в залежності від демографічної ситуації, стану суспільних інститутів, політичного режиму, інтелектуальних традицій та деяких інших обставин.

Підходи до оцінки проблем етнічного розмаїття, а, отже, до його управління на пострадянському просторі мають свою специфіку, обумовлену як ідеологічним спадком соціалістичного минулого, так і орієнтацією на демократичні цінності Європи. Після розпаду СРСР самоорганізація внутрішніх територій і спільнот колишніх радянських республік включала формування нових моделей державного устрою, інституалізацію й модифікацію демократичних процедур і принципів функціонування держави. В основу більшості реформ, які проводилися

державами пострадянського простору було покладено ідею запозичення інститутів з більш передового інституційного середовища. Проте ці інститути, перенесені в умови нових незалежних держав не завжди виявлялися життєздатними. Напрацьовані у попередній період правила функціонування соціальних інститутів чинили опір ідеологічним змінам, демонструючи значну стійкість. Ще й нині ідеї та інститути, сформовані у радянський період, у тій чи іншій формі продовжують існувати, впливаючи на сучасний стан справ у більшості нових незалежних держав.

У період національного відродження держави пострадянського простору по-різному оцінювали свою цивілізаційну приналежність. Відмова від колишніх цінностей і сприйняття замість них нових у кожній із союзних республік вирішальною мірою залежали від культурної готовності націй до змін. Підходи до оцінки проблем розмаїття та інші компоненти етнокультурної політики нових незалежних держав могли бути проявом як комуністичної спадщини, так і породженням нових реалій державної незалежності. Вплив змін на інститути у системі державного управління, можливість запозичення нових інститутів, а також причини і наслідки стійкості старих залишаються питаннями, важливими для всіх держав пострадянського простору.

Ключовим елементом для оновленого формату етнокультурного розмаїття пострадянських держав стала трансформація спільного для них у недавньому минулому соціально-економічного простору. Розпад СРСР загострив проблеми, створені попередньою адміністративною й міграційною політикою. Молдова у цьому сенсі не була винятком, бо після розпаду СРСР через Бессарабію пройшли державні кордони трьох країн (України, Молдови й Румунії).

Республіка Молдова – багатонаціональна країна. Більшість її населення (без урахування Придністров'я) складають молдавани – 56,82%. Найбільшою національною меншиною в РМ є румуни - 23,18%. На території держави проживають українці (7,62 %), росіяни (5,46 %), гагаузи (3,89 %), болгари (1,64 %) [12]. Національні меншини компактно розташовані по регіонах. Туркомовні гагаузи, в основному, мешкають в автономному територіальному утворенні Гагаузія на півдні. Етнічні болгари – у сусідньому Тараклійському районі. У цих територіальних одиницях молдавани становлять меншість. Північна Молдова - місце проживання українців. Національні меншини становлять близько половини

населення міста Бельци, північної «столиці» Молдови. Росіяни мешкають, в основному, у міських зонах, половина з них – у Кишиневі. Державна столиця – багатонаціональне місто, хоча позиції титульної нації тут досить сильні.

Значна частина немолдавського населення облаштувалася у Молдові у радянський період. Нині більшість з них відчуває ностальгію за Радянським Союзом, дотримуючись проросійських поглядів. Поняття національні меншини у Молдові практично синонімічно російськомовному населенню, оскільки багато представників нацменшин або не володіють румунською мовою (молдовською, відповідно до конституції), або вважають за краще використовувати російську. Більшість з них – слов'яни.

Зі здобуттям незалежності Молдова під впливом геополітичних інтересів намагалася вийти з-під контролю Росії, сподіваючись, що така віддаленість сприятиме підвищенню шансів для створення сильної національної державності. Однак, нацменшини, які по-іншому сприймають і минуле, і майбутнє країни, не підтримали цей вектор розвитку. Сьогодні як етнічні росіяни, так і представники інших нетитульних етнічних груп слов'янського походження сприймають Росію як позитивного учасника міжнародних процесів, займаючи проросійську позицію в силу культурної близькості з Росією й історичної пам'яті.

Протягом майже 25 років незалежності Молдови значна частина нетитульних етнічних груп ухиляється від вивчення румунської мови і негативно сприймає ідею об'єднання з Румунією. Негативний образ західного сусіда закріпився в їхній колективній пам'яті у період між двома війнами, коли Молдова (Бессарабія) входила до складу Румунії. Цей проміжок часу сприймається багатьма представниками меншин як період окупації і утисків за національною ознакою. Такий імідж широко використовувався радянською пропагандою для поглиблення розриву між Румунією і приєднаною до СРСР у 1940-х роках Молдовою.

Стратегічна мета об'єднання Республіки Молдова з Румунією, що виникла у період національного відродження молдаван на рубежі 1980-х і 1990-х років, передбачала як перехід молдавської (румунської) мови на латиницю та її проголошення державною мовою, так і зміну назви Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки на Румунську Республіку Молдова; офіційне затвердження етноніма «румунський народ» і глтоніма «румунська мова»; автокефальну незалежність Церкви з

назвою – Автокефальна Румунська Православна Церква Бессарабії, Придністров'я та Північної Буковини тощо [2]. Румунізація Молдови викликала відповідну реакцію, яка виявилася у сепаратистських рухах проти «румунської загрози» у придністровському регіоні та на півдні Молдови, де кількість російськомовного населення російської, української і гагаузької національності перевищувала кількість молдаван.

У перші роки незалежності, «коливання» між східнослов'янськими республіками й Румунією спровокували бурхливі й суперечливі зміни, що супроводжувалися політико-економічною нестабільністю й військовим протистоянням. Наявність у пострадянській Молдові внутрішніх етнонаціональних рубежів слов'янського, тюркського й романського народів ускладнила становлення державності. Ігнорування прихильниками об'єднання Молдови з Румунією історично сформованого етнічного розмаїття у регіоні, де молдовани тяжіють до румунів, тюрки-гагаузи – до Туреччини, росіяни й українці – до східнослов'янського світу, призвели до виникнення політично нестабільних територій у Гагаузії та Придністров'ї.

На території колишньої МРСР склалися дві самостійні держави: Республіка Молдова з автономним територіальним утворенням Гагауз Ері та невизнана держава – Придністровська Молдавська Республіка. Етнорегіональний конфлікт на території Молдови і необхідність його врегулювання стали, можливо, найсерйознішою перевіркою для становлення національної державності. Неврегульованість придністровської проблеми і сьогодні виступає джерелом напруги як усередині країни, так і у регіоні загалом. Наявність політично нестабільних територій актуалізує небезпеку спроб перегляду кордонів, викликаючи прагнення до потенційних територіальних надбань у найближчих сусідів. У цих умовах визнання самопроголошеної республіки сприяло б поширенню дестабілізації у міжнародному масштабі. Більш прийнятним варіантом для Молдови є реінтеграція Придністров'я.

Побудова демілітаризованої федеративної держави у складі Молдови і Придністров'я дозволила б вийти на авансцену новим елітам і в політиці, і в економіці. Врегулювання конфлікту могло б підвищити інвестиційну привабливість регіону, що у свою чергу сприяло б подоланню бідності й підвищенню рівня життя в країні. Однак прагнення регіонів збільшити свій вплив на противагу центральній владі, становить одну з причин недовіри до них з боку уряду Молдови. Суперництво за владу між центральним

урядом і етнічними регіонами само по собі виступає джерелом напруженості. Молдова – централізована держава і Кишинів побоюється зростання самостійності регіонів. У свою чергу страх підживлює недовіру і заважає співпраці між нацменшинами, які населяють регіони, і центральним урядом.

Ситуація для об'єднання країни дедалі ускладнюється. Віддаленню Кишинева і Тирасполя один від одного сприяють як внутрішні так і зовнішні чинники. Після більш ніж двох десятиліть з моменту здобуття незалежності стан РМ і досі описується як «перехідний період», а скільки-небудь стійка і широка згода щодо спрямування і кінцевої точки «переходу» до сих пір не досягнута. Уряд Республіки постійно стикається з несприятливими внутрішніми умовами. Країна вже пройшла через кілька політичних криз; парламент республіки протягом двох з половиною років був нездатний обрати президента, в той час як у межах коаліції постійно виникали внутрішні суперечності. За роки незалежності невирішеними залишилися багато питань розвитку як соціальної так і економічної сфер. Проблеми комунікації з нацменшинами, розумна децентралізації влади в етнічних регіонах і зміцнення громадянської ідентичності шляхом інтеграції немолдован тільки підвищили свою актуальність.

Нездатність національного уряду вирішити внутрішні проблеми підвищує інтеграційну привабливість сусідніх держав. Молдавське суспільство перебуває під впливом двох конкуруючих між собою ідеологій, обумовлених, з одного боку, існуванням у межах радянського простору у недавньому минулому, і сусідством з Російською Федерацією (яка все більш явно позиціонує себе як реінкарнація СРСР), з іншого, – орієнтацією на демократичні цінності консолідованої Європи.

Як безпосередній сусід Європейського Союзу Молдова відчуває тяжіння до цього інтеграційного об'єднання та його інститутів. З тих пір, як у 2009 р. просвітопейська коаліція змістила Комуністичну партію і прийшла до влади, Молдова досить успішно просувалася у бік європейської інтеграції і навіть була визнана лідером Східного партнерства (програми, спрямованої на надання підтримки шести державам Східної Європи і Кавказу по зближенню і інтеграції з ЄС). Республіка Молдова є членом Ради Європи і декларувала бажання вступити в Євросоюз. Серед найбільш значущих досягнень Молдови на цьому шляху стали безвізовий в'їзд в ЄС для її громадян (з квітня 2014 р.) і підписання Угоди про

асоціацію (червень 2014 р.), що включає Угоду про глибоку та всеосяжну зону вільної торгівлі. Незважаючи на ряд зовнішніх і внутрішніх викликів, що негативно вплинули на впевненість РМ у своїй національній безпеці, уряду країни вдається зберігати прихильність європейському курсу.

Керівництво Молдови прагне адаптувати нормативно-правову базу до європейських стандартів, зокрема докладає певні зусилля, щоб зблизити законодавство про меншини та протидію дискримінації, з підходами, що побутують в ЄС. На просування і реалізацію політики країни у галузі міжетнічних відносин було спрямовано створення Бюро міжетнічних відносин (спочатку департамент), яке торік відзначило свою 25-ту річницю [17]. Функціонування цієї державної структури у рамках виконавчої влади підтримувала досить прогресивна законодавча база. У період становлення незалежної держави поетапно були прийняті закон про функціонування мов, закони і концепції про національну політику, статус національних меншин та їх етнокультурних організацій і т.п.

За роки незалежності у Молдові накопичено значний досвід у практиці самоорганізації етносів, які проживають на її території. Національні громади та етнокультурні товариства, що утворилися в країні прагнуть шляхом взаємодії з органами державної влади, зберігати етнічне розмаїття, а також відстоювати і захищати свої права. У той же час представники національних громад дорікають на те, що багато з того, що було законодавчо затверджено, і отримало позитивні оцінки міжнародного співтовариства, сьогодні не дотримується органами влади країни як на центральному, так і місцевому рівнях: представники етнічних меншин не мають квот в органах управління країни, мовна політика ЗМІ проводиться без урахування потреб усіх етносів [16].

Актуалізація питань етнокультурного розмаїття у Молдові значною мірою пов'язана з присутністю Російської Федерації з її відносно розвиненим законодавством про національні відносини і широкими експертними дискусіями [11,3]. Зовнішньополітичні амбіції Москви, яка сприймає себе правонаступницею радянської ідеологічної спадщини, загострюють тему сумісності або, навпаки, конфліктності цієї спадщини по відношенню до європейських стандартів захисту меншин і недискримінації. При цьому фахівці відмічають, що тенденції офіційної російської політики у сфері етнокультурного розмаїття, особливо офіційні декларації 2011-2013 рр. по суті, підтверджують відмову від впровадження

стандартів Ради Європи у галузі захисту меншин і, навпаки, реанімацію радянських підходів і радянської термінології [1].

Ідеологічна та інституційна спадщина Радянського Союзу у політиці управління етнокультурним розмаїттям і взаємодія цієї спадщини з підходами, запропонованими європейськими організаціями, у даний час значною мірою впливають на тенденції розвитку молдовського суспільства. Євроскептики експлуатують ідею консервативних цінностей, стверджуючи, що зближення з ЄС зруйнує місцеву мораль. Наприклад, прийнятий Молдовою в 2012 р. за підтримки Євросоюзу закон про боротьбу з дискримінацією гарантує права етнічних меншин, але вони самі його не підтримують, оскільки цей документ також гарантує права сексуальних меншин, що визнається противниками ЄС як пропаганда гомосексуалізму.

Однією з найбільш євроскептично налаштованих груп у Молдові є нацменшини. Вони не сприймають ідею європейської інтеграції (від 67% до 80% залежно від групи [8]) та широко підтримують ліві проросійські партії, головним чином комуністів. Нинішній уряд правоцентристської коаліції нацменшини асоціюють з румунізацією Молдови і зміцненням зв'язків з Румунією. Євроскептики пророкують втрату суверенітету країни, введення в Молдову румунської армії, вступ країни у НАТО, як, нібито, обов'язкову умову приєднання до ЄС і т.п. При цьому вони висловлюють свої позиції не тільки на виборах але й організують інші політичні заходи.

Серед молдован та румунів немає одностайної позиції щодо європейської інтеграції. Хоча більшість все ж висловлюється на її користь, громадська підтримка євроінтеграції поступово знижується: з 76% у листопаді 2007 р. до 41,3% у травні 2016 р. [9]. Розчарування в європейському виборі в Молдові багато у чому пов'язано з результативністю впровадження цього курсу керівництвом країни: з нездатністю проєвропейської коаліції вирішити соціально-економічні проблеми, віддати пріоритет антикорупційним реформам й використанням подвійних стандартів по відношенню до своїх опонентів.

Важливим чинником, що впливає на оцінку поточної ситуації і формує політичні уподобання населення Молдови, є якість життя. Нездатність національного уряду привести країну до позитивних змін сприяє посиленню ролі в Молдові міжнародних суб'єктів. Сусідні держави використовують економічний фактор як інструмент посилення свого

впливу у регіоні і роблять це досить успішно. Москва витратила більш, ніж 43 € на душу населення ПМР на поставки продуктів харчування та надбавки до пенсії, широко рекламуючи цю підтримку. У Придністров'ї упродовж 2011-2014 рр. російські субсидії економіці і малозабезпеченим верствам населення коливались від 25 млн. доларів за рік до 100 млн. доларів за один транш [15]. Якщо додати до цього дешевий газ, що одержували жителі Придністров'я, у порівнянні з високими цінами, які платить решта населення Молдови, то перевага російського інтеграційного проекту у сприйнятті пересічних молдован стає цілком логічною.

Як відзначають експерти, «у той час як фінансування ЄС становить близько 5% від ВВП або 40 € на душу населення, воно залишається невидимим для населення, оскільки з 2009 р. ці гроші використовуються головним чином для інституційного будівництва. Остання тенденція у фінансуванні Євросоюзом – пряма бюджетна підтримка – також не допомагає, оскільки молдавани не можуть відрізнити гроші ЄС від коштів з національного бюджету» [18]. Вигода від вступу у Митний союз часто виявляється зрозумілішою для населення, ніж перспектива інтеграції з ЄС.

Росія, зацікавлена у реалізації власного євразійського інтеграційного проекту обіцяє швидку економічну вигоду, наприклад, зниження цін на газ, у разі вступу Молдови до Митного союзу. Вона справляє відчутний вплив на регіони, уміло виявляючи слабкі місця у стосунках між Кишиневом і місцевими адміністраціями. У свою чергу регіони, демонструючи логіку «політичного підприємництва», використовують цю ситуацію для вирішення своїх проблем. Показовим в цьому сенсі є приклад Гагаузії, яка з 1994 р. користується статусом автономного регіону. У лютому 2014 р. в Гагаузії був організований референдум, визнаний центральною владою незаконним. Більшість його учасників підтримала ідею інтеграції Молдови з Євразійським митним союзом. Відразу після проведення референдуму західні донори зобов'язалися надати протягом 3-5 років близько 12 млн. євро на підтримку плану довгострокового розвитку Гагаузії. Росія зняла ембарго на молдавські вина виключно для цього регіону, а також була скликана спільна комісія молдавського і гагаузького парламентів для вирішення регіональних проблем.

З часів Російської імперії і Радянського Союзу за Молдову (Бессарабію) з Москвою змагається Бухарест. Румунія, якій за останні роки вдалося якісно зміцнити свої позиції у регіоні, справляє все більший вплив

на ситуацію у РМ. У Бухаресті широко обговорюють перспективи об'єднання двох країн. Згідно опитування, проведеного фахівцями INSCOP Research, у березні 2016 р.) майже 40 % румунів упевнені, що об'єднання РМ і Румунії принесе останньої цілий ряд переваг (не згодні з цим твердженням 28,5 % респондентів і майже 32 % опитаних не змогли однозначно відповісти на це питання або відмовилися на нього відповідати) [10]. Після охолодження відносин Молдови з Росією, Румунія є головним економічним партнером РМ. У травні 2016 р. Президент Румунії К. Йоханніса підписав закон про виділення Молдові фінансової допомоги на суму в 150 млн. євро [5].

Окрім економічної складової, вразливість Молдови підвищує небажання Бухаресту підписати базовий договір, який би закріпив взаємне визнання суверенітету і територіальної цілісності. Відсутність правової бази, яка сприяла б усуненню наявних територіальних суперечок, загострює проблему ідентичності в Молдові, актуалізує ідеї уніонізму.

Досить суперечливою політичною практикою у цьому сенсі є активна роздача румунського громадянства на території Молдови. Змагаючись за вплив у регіоні, Бухарест діє симетрично Росії, яка, у свою чергу, активно роздавала громадянство населенню Придністров'я. Вражає кількісна динаміка роботи Національного бюро по громадянству Румунії: якщо у 2009 р. було видано 22 тис. паспортів, а в 2010 р. – 41,8 тис., то у 2011 р. вже близько 100 тис. У період з 1 січня 2002 р. по 11 квітня 2016 р. було схвалено 385 тис. заяв про надання (відновлення) румунського громадянства, поданих молдавськими громадянами [14].

Ілюстрацією результативності діяльності Бухаресту можуть служити дані перепису населення Молдови 2014 р. Згідно з інформацією, поширеною Національним бюро статистики, при загальному падінні чисельності населення (з 3 млн. 383 тис. у 2004 р. до 2 млн. 913 тис. осіб у 2014 р., без урахування даних по Придністров'ю), за останні десять років кількість румунів у Молдові зросла більш ніж у 10 разів (з 2,2 до 23,18%). Чисельність молдаван зменшилася майже на 20 % і складає 56,82 %. За цей період в країні помітно зменшилася і кількість представників національних меншин: українці становлять 7,62 % населення (2004 - 8,4 %); росіяни – 5,46 % (5,9 %); гагаузи – 3,89 % (4,4 %); болгари – 1,64% (1,9 %) [2, 7].

Динаміка зміни структури населення свідчить про те, що можливість бути румуном в РМ відкриває більш сприятливі перспективи. Сьогодні

більшість представників політичної еліти Молдови мають румунське громадянство. Для пересічних молдаван подвійне громадянство не завжди означає висловлення політичної лояльності Москві чи Бухаресту. Наявність паспортів сусідніх країн дозволяє активним громадяни Молдови виживати у складних економічних умовах, полегшуючи перетин кордону (з 2,913 млн. осіб, що проживають в країні, 329 тис. є вимушеними мігрантами). Водночас наявність можливості для мешканців Молдови в'їжджати на територію ЄС в якості громадян Румунії перешкоджає становленню РМ як держави, що відбулася. Подвійне громадянство посадовців становить потенційну загрозу лобювання інтересів бізнесу чи політичних кіл сусідньої країни. Так остаточне рішення молдавського Конституційного суду про те, що державна мова в РМ повинна називатися румунською, а не молдавською [6] може бути наслідком того факту, що п'ятеро з шести членів Конституційного суду Молдови, у тому числі його голова О. Тенасе, є громадянами Румунії.

Загалом за період незалежності визначальними для формування суспільних настроїв у Молдові, зокрема з питань національної ідентичності, були фактори ідеологічного, інформаційного, економічного та політичного характеру. Вони і нині прямо чи опосередковано впливають на оцінку перспектив зближення з ЄС чи Росією. Вони можуть бути як тимчасовими, тобто викликаними поточними подіями або політичним суперництвом, так і системними, тобто пов'язаними зі способами державного управління або соціоекономічними структурами. Їх джерелами виступають як центральна влада Молдови, так і зовнішні політичні сили.

Суперечки навколо ідентичності час від часу (здебільшого напередодні виборів) актуалізуються політичною елітою країни. Саме з питань культурної ідентичності у Молдові були зафіксовані найвищі рівні поляризації партійних позицій. Найважливішими з точки зору позиціонування у партійній системі виявилися питання, пов'язані з вирішенням етнотериторіального конфлікту і зовнішньополітичної орієнтації [13].

Вагомим імпульсом впливу на стан суспільства залишається геополітичний фактор. До різкої поляризації населення Молдови з виникненням двох ворожих таборів, проукраїнського (прозахідного) і проросійського, привів конфлікт між Росією і Україною. Уряд Молдови став на бік першого, нацменшини – другого.

Відокремлення у березні 2014 р. Криму від України і його анексія Росією, а також сепаратистська війна на сході України, породили побоювання того, що подібна загроза може виникнути з боку проросійськи налаштованого населення Молдови, особливо з боку нацменшин. Політичні еліти і ЗМІ проголосили, що «події в Криму можуть викликати непередбачені і небажані дії в південній частині Молдови», «Бельці, з їх проросійськими настроями, можуть стати молдавським Донецьком» і «Молдова може отримати свій Донбас», маючи на увазі Гагаузію [4].

У ході української кризи помітно посилилася російська пропаганда, все більше ускладнюючи діалог між двома таборами. З огляду на те, що конфлікт в Україні виник навколо проєвропейського протестного руху і для багатьох він символізує проблему геополітичного вибору між Сходом і Заходом, розвиток подій на Україні має відчутний вплив на дискурс про європейську інтеграцію в Молдові.

Системна криза 1990-х рр., спричинила руйнування сформованих раніше соціальних ідентифікацій і спільностей, активізувала тенденцію поглиблення плюралізму і дрібності інтересів у більшості радянських республік. У Молдові недолік консенсусу з громадянської ідентичності титульної нації став серйозною перешкодою на шляху побудови міцного фундаменту для багатоетнічної нації. Незавершеність нової стратифікації суспільства, непрявленість загальних і політичних інтересів різних верств і груп населення, відчуженість значної частини населення від системи влади і держави, розмитість ідейно-політичних інтересів, відсутність національної ідеї, сприйнятої широкими верствами суспільства, суперечливий хід демократичних перетворень в країні знаходить свій прояв у незавершеності національній консолідації держави.

Протягом перехідного періоду від радянського минулого до демократії, в силу об'єктивних і суб'єктивних причин уряд Молдови виявляв недостатню гнучкість у національному питанні. Нацменшини не в повному обсязі інтегровані у молдавське суспільство, і центральна влада несе на собі частину відповідальності за це. Дедалі більшу актуальність набуває необхідність глибокого аналізу процесів, що відбуваються у міжетнічних відносинах, визначення суті питань міжетнічних відносин, які б дозволили зняти напругу між центром та етнічними регіонами, створивши передумови для взаємодоповнюючого співіснування етносів. За цих обставин вирішення соціально-економічних, політичних та

ідентифікаційних проблем, що породжують напругу, є безальтернативною умовою позитивних зрушень в країні.

Використані джерела та література:

1. Беспмятных Н. Политика управления этнокультурным разнообразием в Беларуси, Молдове и Украине: между советским наследием и европейскими стандартами / Н. Беспмятных [и др.]. – Вильнюс : ЕГУ, 2014. – 300 с.
2. Боцан И. Партии и демократизация Республики Молдова / И. Боцан. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.e-democracy.md/ru/monitoring/politics/comments/20081203/>
3. Верховский А. Современное дискурсивное противостояние русских националистов и федеральных властей / Александр Верховский. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.gorby.ru/userfiles/file/averhovskiy_tp.pdf
4. В Молдавии может появиться свой Донбасс. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.newscom.md/rus/v-moldavii-mozhet-poyavit_sya-svoj-donbass.html
5. Глава Румынии подписал закон о выделении Молдавии кредита в 150 млн евро. РИА Новости. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ria.ru/economy/20160506/1427822208.html#ixzz4AoF5iFZC>
6. Конституционный суд Республики Молдова. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.constcourt.md/ccdocview.php?tip=hotariri&docid=476&l=ru>
7. Национальное Бюро Статистики РМ // Перепись населения 2004 г. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.statistica.md/pageview.php?l=ru&idc=295&>
8. Нацменьшинства могут помешать евроинтеграции Молдовы. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.allmoldova.com/ru/news/nacmenshinstva-mogut-pomeshat-evrointegracii-moldovy>
9. Опрос ребром: граждане Молдовы хотят сменить власть, но не верят в честные выборы. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://newsmaker.md/rus/novosti/opros-rebrom-grazhdane-moldovy-hotyat-smenit-vlast-no-ne-veryat-v-chestnye-vybory-24689>
10. Опрос: почти 40% румын считают, что объединение с РМ даст ряд преимуществ. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://novostimoldova.ru/novostiobshestvo/6033---40-->
11. Осипов А. Что такое этническая дискриминация и что с ней можно сделать? / Александр Осипов. – М. : Центр «Сова», 2012. – 152 с.
12. Перепись 2014: Гагаузы составляют 3,89 процентов от общей численности жителей Молдовы. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://gagauzinfo.md/index.php?newsid=15966>
13. Процик О., Букагару И., Волентир А. Партийная конкуренция в Молдове: идеология, организационные стратегии и подходы к разрешению этно-территориальных конфликтов / О. Процик, И. Букагару, А. Волентир. – Кишинев, 2007. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.policy.hu/protsyk/Book1/RusContentsandPreface.pdf
14. Сколько румынских паспортов выдано молдаванам? – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.noi.md/ru/news_id/82562
15. Шевченко Р. Почему Приднестровье лишилось российских денег / Р.Шевченко. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://pmrf2.ru/0100_all-articles/rossiya-snyala-pridnestrovo-s-dovolstviya
16. Biroul Relații Interetnice. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.bri.gov.md/index.php?pag=sec&id=92&l=ru>

17. Яниев В. Молдавская власть глуха и невнимательна к этническим меньшинствам / Владимир Яниев. – [Электронный ресурс]. Режим доступа : <http://www.vedomosti.md/news/vladimir-yaniev-moldavskaya-vlast-gluha-i-nevnimatelna-k-et>
18. Ghinea C., Paul A., Chirila V. Helping Moldova Stay on the EU Course. Proposals for a Real «More for More» Approach // EPC Policy Brief. 11.12.2013. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <www.epc.eu/documents/uploads/pub_4006_helping_moldova_stay_on_the_eu_course.pdf>.

УДК 321.1:323.3

Жангожа Р.Н.

ЭТНОПОЛИТИКА СОВРЕМЕННОГО КАЗАХСТАНА И СОСТАВЛЯЮЩИЕ ЕЕ ЭТНОИСТОРИЧЕСКИЕ И ПОЛИТИЧЕСКИЕ МИФЫ

В статье анализируется происхождение этнонима казах, этнополитическая ситуация в современном Казахстане, дается прогноз развития ситуации с будущим транзитом власти в стране.

Ключевые слова: Казахстан, казах, этнос, Центральная Азия, Назарбаев.

Жангожа Р.Н. Етнополітика сучасного Казахстану та етноісторичні й політичні міфи, що її складають

У статті аналізується походження етноніма казах, етнополітична ситуація у сучасному Казахстані, дається прогноз розвитку ситуації з майбутнім транзитом влади у країні.

Ключові слова: Казахстан, казах, етнос, Центральна Азія, Назарбаєв.

Zhanzhoga R.N. Ethnic Policy of modern Kazakhstan and ethnic-historical and political myths that make it

The article analyzes the origin of ethnonym Kazakh, ethnic and political situation in the modern Kazakhstan, was given the forecast of the future situation with transit of authorities in the country.

Keywords: Kazakhstan, Kazakh ethnic group, the Central Asia, Nazarbayev.

Современная этнология дает внешнее описание казахов и характеризует их как достаточно целостное этническое образование. Что же касается национальной самоидентификации самого народа, нашедшей свое воплощение в некоем конституционном статусе современной казахской этнологии, то, в этой, собственно научной области, казахская национальная этнология находится пока еще на ювенальном уровне и не готова дать теоретически оснащенную и объективно и методологически выверенную версию этногенеза казахов в контексте мировой истории.

Тому немало причин как объективного, так и субъективного свойства.

К первому ряду причин относится корпус научно-этнографических исследований ученых-востоковедов и просто дорожных описаний казахского народа, осуществленных зарубежными путешественниками, в которых, по целому ряду объективных и субъективных причин, нет научно обоснованной и методологически выстроенной версии этногенеза казахов. Даже гениальный казахский ученый Чокан Валиханов, живший во второй половине XIX в., по своей научной классификации, а также и по определению, был ориенталистом. То есть, востоковедом, изучающим предмет, как бы, извне. Это же касается и современных казахских этнологов, которые по-прежнему находятся под большим психологическим, а также научно-методологическим влиянием научной школы российских востоковедов.

На сегодня ученые-этнологи, представляющие национальную историко-этнологическую школу, пока еще не сумели выработать отвечающие научным критериям методики, основанные, с одной стороны, на имманентных свойствах, признаках и характеристиках собственного народа, и на достижениях современной мировой этнологической науки, с другой.

Строго говоря, казахи пока еще не являются нацией в научном понимании этого термина. Об этом говорит не только прилагательное, которое используется этносом в качестве самоназвания (казактар – вольные, свободные или, даже, разбойники), но и территориальное разделение страны и народа на жузы, выполняющее одновременно и роль внутриэтнической и по принципу административно-территориальной стратификации. Хотя, как показывает историческая практика, идентичности, приписываемые извне - экзонимы, которые охватывают более широкую общность, нежели первоначальная этническая группа, использующая для самоназвания – эндонима – определение (как правило, имя рода/племени), с течением времени вытесняют последние и начинают восприниматься самой этнической группой в качестве самоназвания [5].

Поскольку среди исследователей в области истории этнографии, истории культуры и исторической этнолингвистики до сих пор нет определенного мнения относительно этнонима «казах», остановимся на нем более подробно.

Как представляется, наиболее убедительную интерпретацию этого этнонима дали казахстанские историки Ю. Зуев и А. Кадырбаев [3]. По мнению этих авторов, термин «казак» восходит к тюркской лексической системе и впервые упоминается в тюркско-арабском словаре анонимного автора в 1245 г. Этот словарь был издан в Египте в период правления мамлюков – тюркской правящей династии, пришедшей к власти в результате военного переворота, осуществленного военными формированиями, которые состояли из пленных рабов, в подавляющем большинстве – выходцев из Дешт-и-Кипчака (степной зоны Причерноморья и Центральной Азии).

Большинство отрывочных и не генерализированных пока еще в стройную этнологическую концепцию фактов и эмпирических наблюдений наводят на мысль, что первоначальное значение термина «казак» имело лишь нарицательное значение (свободный, бездомный, скиталец, изгнанник, etc.) и не несло в своем содержании ни политической, ни этнической нагрузки. Иначе говоря, казаками называли человека, отколовшегося от своего народа, племени или покровителя и ведущего жизнь искателя приключений (в современном понятии – флибустьера). В российских источниках казаками называли социальный слой людей без определенных занятий и без определенного места жительства, которые снимались с насиженных мест в поисках вольной, полной лишений и, одновременно опасных приключений, жизни, становясь полными хозяевами своей судьбы, степными и речными флибустьерами.

Таким образом, можно с высокой долей определенности, утверждать, что исходным значением термина «казак» была классификация группы людей и тип их существования в системе социальной стратификации.

Людей, которые в силу ряда различных обстоятельств, жили жизнью казака (вольного человека), во все времена было немало. В степи или в сопредельных землях казаком мог стать человек любого этнического или социального происхождения – тюрк, славянин, иранец, или выходец из Кавказа; простолюдин или изгой из родовитой семьи, волею обстоятельств и/или своего бесшабашного норова, оказавшийся в пространстве «Вольного Поля».

Казаками, таким образом, называли людей, которые вышли из замкнутой родоплеменной структуры с ее жесткой зафиксированной и строго обязательной нормативной иерархией, включенной в сложную

систему взаимоотношений и лишаящей отдельного человека возможности для осуществления какого-либо инициативного поступка, на которые он, как индивидуум, живущий в подлинно свободном обществе, мог бы претендовать.

В определенный период своей жизни казаками, фактически, были и Темуджин-Чингисхан, и основатель узбекского улуса Абу-л-Хайр, и его внук – Мухаммад Шейбани-хан, и известный мусульманский летописец и поэт, правитель Ферганы и основатель империи Великих Моголов – Захир-ад-Дин Бабур.

Исходя из приведенной первоначальной характеристики терминов «казак» и «казачество» можно утверждать, что в своем исходном значении они применялись для обозначения отдельного индивидуума и/или социальной группы/страты, которые вышли за пределы своей родоплеменной группы и вели особый, отличный от традиционного, образ жизни, были, в известном смысле, «пассионариями» (Л. Гумилев).

Следуя этой логике, можно утверждать, что по своей семантической сущности, термин «казак» представляется не этнонимом, а соционимом. То есть, термином, выражающим не этническое, а социально-политическое состояние индивидуума и группы людей, которые порвали с традиционным окружением и ввели вольный образ жизни.

Последнее утверждение дает возможность считать, что казаками можно было стать отнюдь не по рождению или своей этнической принадлежности. Казаками можно было стать, приняв определенный уклад жизни.

Для обозначения образа жизни казака исторические и историко-этнографические источники употребляют специальные термины «казакование», «казачество», имеющие в тюркских языках свой аналог глагольной формы – «казаклык».

В своей подавляющей массе казаки вели весьма скромный (хотя отнюдь не пуританский), далекий от роскошеств образ жизни. Об этом может свидетельствовать тюркское слово «казакане» – «по казацки», что соответствует понятию «скромно», «непритязательно». Казаки, как правило, не имели недвижимости, не копили ценные вещи и обходились в своей повседневной жизни простыми функциональными вещами, которые не представляли для других людей сколько-нибудь значительной ценности.

Казачество, как правило, объединялось в корпоративные группы. Иногда такая группа состояла из спасшегося бегством незадачливого претендента на престол и его преданных сторонников – дружинников, которые были вынуждены искать спасения от репрессивных действий своих противников вдали от родных очагов. В иных случаях слово «казачество» обозначало группу кочевников-номадов, отделившихся от рода, к которому они принадлежали и находившимися с этим родом во враждебных отношениях. В этом смысле казаками были, по мнению С. Кляшторного и Т. Султанова [4], кочевники, восставшие против Абу-л-Хайра, и в 1459 г. ушедшие из-под его власти в Семиречье, где они получили название «узбеки-казачество».

В контексте приведенной выше интерпретации термина «казачество», двойное название народа можно воспринимать как вполне естественное. В ту пору слово «казачество» прилагалось к названию отдельных народностей, этнических, социально политических и иных групп и даже к собственным именам отдельных лиц. Были ногайские и дештские казаки, чутур-казачество (на Кавказе), шибан-казачество, узбеки-казачество и киргиз-казачество (они же – современные казахи).

По-видимому, появление двойного названия «узбеки-казачество», можно объяснить тем, что казаками, уже к тому времени, было привычно называть не только разного рода вольницу, но и собственно казахов, вполне обособившихся к концу XV – началу XVI в. в качестве самостоятельно этнической группы от остальных центрально-азиатских тюрок.

Институт казачества сыграл определяющую роль в этногенезе казахского народа, современный этноним которого, если исходить из собственно казахской и, в целом, тюркской фонетики, звучит именно как «казачество», «казактар» (множественное число).

На всем протяжении Пояса Великой Степи – в регионах Приуралья, Поволжья, в степной и предгорной зоне Северного Кавказа, степной зоны Украины и Крыма, институт казачества занимал доминантные позиции.

Следует, однако, заметить, что во всех названных регионах этот институт был основой не этнических, а социальных и хозяйственно-экономических процессов. То есть, в сформировавшихся здесь казачьих общинах, в самоидентификации ее членов и в восприятии этих общин со стороны преобладали не этнические, а именно, социальные и

хозяйственно-экономические признаки и характеристики, воспринимаемые, прежде всего, в качестве вольницы. При этом этнический состав казачьих общин, занимавших территории этих регионов, становился все более и более сложносоставным.

Поначалу субстратные и, соответственно, доминирующие позиции в этих общинах, занимали, так называемые, «татары». Этим собирательным этнонимом до недавних пор называли все тюрко-язычные этнические группы в зоне, прилегающей к Поясу Великих степей евразийского континента от Саян и до венгерского Балатона.

Со временем казакующие «татары/тюрки» были заметно разбавлены славянами и северо-кавказскими племенами, также собирательно называемыми «черкасами» или «черкасцами» (черкесами). К середине XVI в. в среде казаков начинается преобладание этнических славян – выходцев из различных регионов Московской Руси и Украины.

Таким образом, можно сделать вывод о том, что институт казачества, по своему этническому составу, представляет собой тюркско-славянский (и, отчасти, северо-кавказский) этнический симбиоз. В возникновении и формировании казачества на раннем этапе становления этого социального института участвовали различные этнические группы, наиболее многочисленной и весомой среди них (особенно поначалу) были представители тюркских племен. Однако к концу XVI в. соотношение славян и тюрков стало изменяться в пользу первых. Причина тому, как считают Ю. Зуев и А. Кадырбаев, состояла не только в присутствии в рядах казаков заметного славянского элемента, но и усиливающееся влияние православия, а также то, что Московская Русь, все чаще привлекала казаков на государственную службу.

Однако вернемся к реконструкции понятия «казак/казах» применительно к современной казахской нации. Предваряя нашу последующую интерпретацию этого сложносоставного понятия, позволим себе репродуцировать текст, на наш взгляд, наиболее репрезентативного специалиста в области казахской историософии А. Акишева [1], который воспроизводит оборотную сторону квази-национального традиционализма, культивируемого в квази-демократических государственных образованиях, позволив себе на правах давней дружбы с автором, некоторые купюры, дополнения и правки.

«Новые государства Средней Азии и Казахстан – «Центральная Азия» обладают различными комплексами, характерными для политических неофитов» – считает А. Акишев. «Очень характерно, что все они испытывают и комплексы исторической неполноценности. Как некогда говорилось о Канаде: «Здесь очень много территории и слишком мало истории».

Очевидно, что новой генерации политиков младогосударственных образований очень недостает исторической респектабельности. В этом отношении считается мало престижным иметь короткую национальную историю, а потому и усилия штатных историков направлены на интенсивный поиск древних доказательств национальной славы. В этом контексте идет направленная работа по созиданию мифов о «национальной древности» так называемых титульных этносов.

В своем современном состоянии титульные этносы центрально-азиатского региона достаточно молоды, что само по себе, не столь уж и плохо. Однако в новообразованных государствах Центральной Азии считают иначе. Население, скажем, Узбекистана, или Казахстана состоит не из одних лишь узбеков и казахов. Но, вопреки объективной исторической реальности, остальным этническим группам из прошлого уделяется только «кусочек» XIX-XX вв.: «время мракобесия» метрополии в лице России. В «лучшем» случае им уготована участь быть натурализованными титульными этносами (в Узбекистане) или, в худшем случае, стать народом-изгоем (в Казахстане). По этой логике представляется совершенно естественным, что «седая история» и «преданья старины глубокой», односторонне и «явочным порядком» приватизированы «автохтонами». В силу этого, история делится по принципу: «моя» - «наша» и «не ваша».

В подобном переформатировании исторических сведений состоит смысловая стержень, в очередной раз и скороспешно выпекаемых «исторических концепций» и инструкция по их употреблению.

Апелляция к историческим прецедентам должна компенсировать «комплексы неполноценности суверенитета», воспитывать ощущения этничности или этнической идентичности у населения и таким образом подтверждать существование преемственности государственности в регионе.

Штатные историки, словно подписав ангажмент и получив лицензию на переформатирование национальной истории в соответствии с изменившимся историческим моментом и персональными вкусами и потребностями власть предержащих, которые хотят выходить в свет в приличествующем их сану историческом одеянии, они неустанно ищут в прошлом неоспоримые доказательства этнического величия. Не слишком они при этом заботятся о таких «мелочах» как объективная научная истина, которая основывается на целостном подходе к предмету своего исследования.

В конечном счете, внутрорегиональная конкуренция исторических версий развития нынешних государств Центральной Азии, приводит к появлению специфически «национальных», а вернее, этнических моделей истории.

В центрально-азиатских странах население, в своем большинстве, вообще не имеет сколько-нибудь связных представлений о том, что же такое их государство и демократия, и в чем ее функции. Так называемые «элиты», в том числе и «контрэлиты», считают себя в этом отношении культуртрегерами, но, судя по всему, они сильно переоценивают степень своей компетенции, хотя и не признаются в этом никогда.

Можно принять как данность то очевидное обстоятельство, что социальная атмосфера в новообразованных странах Центральной Азии действительно отличается низким уровнем политической активности аграрного населения и фрустрационными настроениями, усиливающимися в городах. Первое – официально оценивается властями как достоинство и признак стабильности в обществе. Второе – указывает на существование потенциальных неприятностей для правителей. Отметим, что в этом отношении решение Казахстана о создании «чиновничьей столицы» или «столицы для чиновников» в Астане отражает неосознанное стремление режима удобным образом изолироваться от возможного контроля и демонстрирует определенный уровень субъективного прагматизма и инстинкта самосохранения у режима власти.

Следствием системного кризиса, происходящего в казахском традиционном обществе является то, что в разукрупненном аграрном секторе у сельского населения, которое по инерции и совершенно произвольно, считается примитивными националистами, а в своей реальной жизни являющимся традиционно самым бедным и экономически

депрессивным, запущенным, и во все времена обделенным вниманием государства сословием происходит самая настоящая архаизация всех уровней жизнесуществования. После исчезновения советских форм организации, основанных на территориальном принципе, которой не коснулись идеи национально-культурного возрождения, в этой необразованной и деполитизированной социальной страте современного казахского общества происходит реанимация родоплеменных структурных объединений, что делает их схожими с субэтническими объединениями, по своей содержательной организации и по функциям, типологически сходными с криминальными структурами.

Эта ассоциация усиливается тем, что назначаемые «сверху» акимы (районное руководство) естественным образом и по существу выполняют функции, зависимые от верховной власти и деспотичных местных криминальных авторитетов.

Все перечисленные признаки деградации казахского аула стали причиной вымывания из них населения, которое сокращается быстрыми темпами, молодежь люмпенизируется и, не находя себе иного применения, вливается в городскую криминальную сферу.

Совершенно бесспорно, что территория новых независимых государств Центральной Азии (НИГ ЦА) издревле была интегрирована в более широкий геополитический ареал – историко-культурный дискурс, и служила ареной сложных, имеющих широкий территориальный охват и глубокую историю, этнокультурных процессов в «Большой» Центральной Азии.

Таким образом, те этносы региона, которым повезло в том, что некогда союзные республики СССР носили их имена, могут претендовать и претендуют на существование у них неких древних предков, а их этнические амбиции могут быть вполне удовлетворены представлениями о том, что они в значительной мере являются прямыми наследниками древних традиций. Вместе с тем, из-за отсутствия взвешенных, научно обоснованных историко-культурных исследований, они предпочитают пользоваться новой мифологией, основанной на крайне низком уровне исторического образования, усугубленном узостью этнорегионального самоощущения и на непрезентабельных вкусовых предпочтениях власти.

Апелляция к исторической специфике получила выражение в установлении в регионе режимов авторитарного правления и быстрой

регенерации тоталитаризма. У каждой страны центрально-азиатского региона есть своя модель, но по целому ряду признаков они типологически схожи. Функции президентских советов, как правило, гипертрофированны, марионеточные парламенты – управляемы, судебная система и силовые структуры находятся в прямой зависимости от президента, избирательные органы полностью контролируются режимами, руководители местных органов управления назначаются сверху.

В дискурсе закрытых обществ, каковыми являются младогосударственные образования ННГ ЦА, приведенные признаки представляются вполне естественными и даже внутренне необходимыми для существования и функционирования, воспроизводства и консервации существующих режимов.

Представляется вполне естественным, что официальные власти, уже начали бороться с «нетрадиционными», «дивидантными» явлениями, нарушающими установленные ими правила игры. Как это не парадоксально выглядит с позиций обновляющегося мира, эти явление сигнализирует о том, что «турбулентные потоки» квази-традиционализма затягивают ННГ ЦА в болото нового/старого Средневековья.

Весьма характерно, что трайбалистские и генеалогические комплексы (и импульсы) применяются также и по отношению к русскоязычным представителям так называемой «оппозиции», а вернее умеренными и ситуативными критиками политики власти. Такая «оппозиция», если она вообще существует, обычно декоративна, во всех случаях слабо структурирована, и не имеет четко ориентированных программ.

Знаковым признаком всех подобных партий, движений, фондов и т.п. является повсеместно афишируемая любовь к культуре, природе и окружающей среде, особенно в связи с «разработанными» интеллигенцией, широко известными и популярными в СМИ темами, направленными на всякого рода протесты. К примеру, на вяло артикулированные протесты против использования космодрома Байконура, ядерных полигонов, против гибели Арала, трансгрессий озера Иссык-Куль, против мусорных и радиоактивных свалок и т.п. По-видимому, это объясняется тем, что затрагиваемые темы более доступны, эмоциональны и легко эксплуатируются фрондирующими группами в целях саморекламы.

Но самое главное их значение состоит в том, что они отвлекают протестные настроения населения от решения ключевых проблем социально-политического и экономического обустройства в ННГ ЦА.

В целом, в ННГ ЦА многопартийность также имеет определенные признаки семиотического или имитационного характера. Порой она поощряется и санкционируется «сверху»: для того, чтобы создать более респектабельный и «демократичный» имидж страны в глазах внешних (западных) наблюдателей. Многие партии активизируются только во время выборов, а иные создаются местными политическими технологами специально к выборам, как, к примеру, партия «Отан» («Родина») или «Аграрная партия» в Республике Казахстан, имеющие прямые аналоги с российским «Медведем».

Известно, что ННГ ЦА и их население отличаются той или иной степенью «русификации» и интегрированности в сферу русской, а следовательно постсоветской культуры, преобразовавшей или оттеснившей локальные традиции на периферию, либо сосуществующей параллельно с ними. К примеру, общность с русской культурой для Северного и Восточного Казахстана, имеет более чем 250-летнюю историю.

Регионы Южного Казахстана, Семиречья и Северной Киргизии приобрели современную этническую картину в результате симбиоза местного населения, в том числе т.н. сартов - потомков древних земледельцев и торговцев региона, не имеющих прямого отношения к кочевым казахам и кыргызам, и переселенцев из России и Восточного Туркестана. В Узбекистане за годы советской власти произошло директивное «обузбечивание» неузбекского (казахского, кыргызского и туркменского), и в особенности, ираноязычного населения, т.н. «таджиков».

Власти Казахстана или не осознают, или закрывают глаза на то, что проблема этнической фрустрации узбеков существует и в южных районах Казахстана. Все это оказывает сильное влияние на традиционные приоритеты и менталитет местного населения в Казахстане – как казахов, так и русских, а также представителей других народов, т.е., так называемого, «русскоязычного» населения. Сюда же следует включать и значительную часть наиболее образованных и вестернизированных

городских представителей «титულიной» нации, которые получили русско-советское образование.

Состояние кросскультурной адаптации, в которой оказалась эта социальная группа, означало для них то, что процесс экзистенциальных изменений, первично завершившийся социализацией в родной культуре, вступил в постоянный, длительный и непосредственный контакт с новой для себя культурной системой. На этом новом уровне приобретение необходимой коммуникативной компетентности неизбежно сопровождалось для этих людей стрессами и периодами эмоционального «спада». В этом процессе «неофиты» должны пройти через внутренние конфликты – между своими изначальными и новыми культурными стилями – посредством коммуникативного участия в принимающем обществе. При этом «стрессы» становятся неотъемлемой частью процесса культурно-политической адаптации составляющую часть цикла «стресс-адаптация». В некоторых случаях они приводят к временной дезинтеграции личности и даже к психологическим срывам. Подобная реакция на необходимость приобрести новую коммуникативную матрицу жизнестроения может рассматриваться как внутреннее сопротивление личности на происходящую в ней культурно-психологическую и поведенческую переориентацию и переструктуризацию [6].

В отличие от «асфальтовых» (городских) представителей своего народа, простые люди и раньше не хотели быть похожими на посторонних им по духу, хотя и этнически родственных фаворитов. Они не доверяли, а чаще робели перед ними, поскольку доминирующей и поддерживаемой репрессивными органами культурой страны, в которой они жили, (вот, уж, воистину пастернаковское: «не чужая ее под собой») выступала русско-советская культура.

Теперь же, получив благодаря статусу государственного суверенитета легитимное право называть себя «титულიной» нацией, они и вовсе не хотели бы иметь дело с утратившими в одночасье право считать себя как «старшими братьями», так и с «утратившими истинные национальные признаки», городскими казаками.

В ННГ ЦА большинство людей ориентируются на отличающиеся от пропагандируемого образа представление о «традиционных» ценностях нации и иные культурные и религиозные предпочтения, а не на те, что им

навязываются, а также – на иные векторы комплиментарности в этнокультурной сфере, нередко про-российские или про-западные. Они предпочитают не столько интегрироваться в «западную» или «восточную» системы ценностей, сколько жить в качестве законопослушных, защищенных законом и социальными гарантиями гражданами в своем государстве. Государство, которое ориентировано хотя бы на разумную меру суверенитета личности, а не на один лишь, пусть даже «избранный Всевышним» или президентом народ или элитарную группу, узурпировавшую все преимущества суверенитета.

В контексте сказанного возникает отнюдь не риторический вопрос, на который в сложившейся ситуации невозможно получить убедительного ответа: насколько ценно быть самим собой, а не тем, кем тебя заставляют быть, соответствует общечеловеческим идеалам и чувству собственного достоинства отдельного человека?

В определенном отношении можно утверждать, что население таких стран региона как Казахстан и Кыргызстан, если рассматривать их в самом общем плане и в общецивилизационном аспекте, не столько многонационально, сколько бинационально. Оно ориентировано на две группы, в самом общем представлении структурированные по бинарному принципу:

1) на «автохтонов» - на «локальные», «коренные» этнические ценности;

2) на «руссофонов» - на «интернациональные», прорусские, ценности.

Поэтому нельзя исключать того, что в обозримой перспективе, развитие процессов под влиянием этого фактора может определять параметры государственного и мировоззренческого развития в Казахстане и Киргизии. Хотя нужно сказать, что демографические факторы и репатриация русскоязычного населения свидетельствуют о неуклонном угасании русского фактора.

Однако одними лишь перечисленными выше признаками возможные направления политико-правового и социокультурного развития центрально-азиатского региона не исчерпываются. Одновременно с ними существует мощный потенциал и для иных сценариев развития.

За последние 200 лет на территории современных ННГ ЦА у коренных этносов сохранялся своеобразный «народный (бытовой) ислам». Говоря об этом явлении в самом общем смысле можно отметить, что он

был представлен в виде мистических – тенгрианско-суфийских, по своему содержанию бытовых, обрядовых, поведенческих и ценностных предпочтений.

Эта версия официального ислама в каждой стране адаптированная к местным реалиям по-разному и в разной степени, и была тесно переплетена с традиционными, по большей части генетически языческими и тенгрианскими обычаями, проявляющимися преимущественно в некоторых усеченных формах обрядовой деятельности и суевериях.

Сегодня роль ислама во всем мире начинает заметно усиливаться, в особенности в области политической составляющей этой конфессии. Именно поэтому возрастает цена миссионерской деятельности, как необходимой компоненте при экспансии ислама на традиционно «канонические» для него территории стран центрально-азиатского региона, национальная идеология которых находится пока еще в эмбрионально-ювенальном состоянии.

В то же время, по мнению многих экспертов, уровень религиозности населения в Ошской и Джалал-Абадской областях юга Кыргызстана и во всей Ферганской долине, разделенной между Узбекистаном, Кыргызстаном и Таджикистаном – в Намангане, в Худженте, в Сырдарьинском регионе Казахстана, где в советское время существовали и продолжают существовать по сей день этнические «анклавы», традиционно достаточно высок. Впрочем, и все остальные компоненты, составляющие остов общественно-политического устройства социума, в этих зонах центрально-азиатского суб-региона (уровень внутригрупповой, этнической и религиозной солидарности) всегда были значительно более значимыми, нежели в других территориальных зонах Центральной Азии. Хотя внешне, и до поры до времени, не проявлялся.

На структурирование аморфных форм местного ислама нацелена политика стран, в которых фундаментальный ислам трансформируется в ислам политический.

За последнее десятилетие Саудовская Аравия, Катар, Кувейт, АРЕ, ОАЭ, Пакистан и Турция создали и контролируют в ННГ ЦА свои университеты, академии, школы, культурные и исламские центры, мечети, исламские академии и т.д. В современном мире нет ни одного другого региона, где бы целые группы государств позволяли иностранцам беспрепятственно создавать нужные им качества у своих подданных. В

связи с этим обстоятельством, закономерен вопрос: о каких «национальных идеях» может идти речь, если исламские страны фактически свободно и, пока еще, «извне» распоряжаются внутренней политикой ННГ ЦА?

Похоже, что правители центрально-азиатских стран в обмен на инвестиции (а чаще всего, на обещания перспектив инвестиций), фактически отдали на откуп иностранцам важнейшую составляющую суверенитета – свободу совести и вероисповедования – основные права граждан быть такими, какими они хотят быть сами, а не такими, какими их моделируют религиозные миссионеры из полуфеодалных стран Ближнего Востока.

Надо ли быть особо прозорливым, чтобы высказывать предположение о том, что последний по времени проект приватизации образовательных учреждений в государствах ЦА почти наверняка приведет к тому, что образовательное учреждение будет в обязательном порядке диктовать своим ученикам выбор той или иной конфессии.

Приводя эти соображения относительно возрождения ислама в Центральной Азии в целом и в Казахстане, в частности, необходимо подчеркнуть, что радикальные исламисты – так называемые ваххабиты и идеологически близкие им суб-конфессиональные группы, содержат в своем ресурсе опасность отнюдь не спонтанного, а управляемого извне процесса. Свидетельством этому стали последние события на западе Казахстана (лето 2016 г.), где радикалы-неоисламисты устроили показательные террористические акты.

Казахское общество в своей основной массе претерпевает сегодня структурные преобразования, связанные с необходимостью интегрироваться в международное сообщество, приоритетами которого выступают ценности, выработанные христианско-иудейской цивилизационной матрицей. Вследствие этого, оно встает перед проблемой продуцировать в себе тот тип, который смог бы, минимизируя неизбежные при подобном переходе издержки, обеспечить реализацию избранного социо-этнического и цивилизационного проекта.

Иного пути стать полноценным субъектом международного сообщества попросту не существует, поскольку «укрупненные» варианты национализма, по типу «пан-славизма», «пан-туранизма» или «пан-исламизма», в условиях глобализации, утрачивают какую-либо

актуальность. В самом гипотетическом сценарии, предполагающем их реализацию в социальной практике, они представляются непреодолимым препятствием для цивилизованного развития.

С другой стороны, новый тип человека, несущего в себе (и на себе) планетарный проект, являет собой предельно индивидуализирующее начало в обществе, которое, напротив, в направлении своего развития стремится к постоянной генерализации – к большему обобществлению, унификации и анонимности, используя при этом все более усложняющиеся социальные институты.

Для полноты картины обратим внимание на вариативность процесса интеграции в международное сообщество, связанную с различными исходными позициями, а также этно-психологическими и этно-культурными особенностями субъектов этого процесса. Если в европейской и северо-американской модели развития таким индивидуализирующим началом выступает идеология предельного индивидуализма, то в Японии, успешно интериоризирующей в себе мировой проект, коллективное, как сумма и множественность индивидуумов, формируется благодаря эволюционной трансформации традиционного ведения хозяйствования в масштабах семейной и общинной корпорации, в масштаб хозяйственно-производственного и торгового объединения.

Что касается внутренней политики Казахстана на современном этапе развития страны, то она может быть охарактеризована как «мягкий» авторитаризм. Со всеми составляющими эту модель государственного устройства признаками и характеристиками.

Смерть 2 сентября 2016 г. Президента Узбекистана И. Каримова стала для президента Казахстана Н. Назарбаева, носящего звание «Ельбасы» (Лидер нации), знаковым событием. Неким предупреждением о необходимости реформировать кадровую вертикаль, гарантирующую устойчивость династического устройства Казахстана.

В сентябре 2016 г. по указанию Н. Назарбаева произошли кадровые перестановки, которые откорректировали соотношение сил, и явились предвестниками новой системы преемственности власти в свете принятия необходимых для этого поправок в Конституцию.

Первым событием стало перемещение К. Масимова с должности премьер-министра на пост председателя Комитета национальной безопасности (КНБ). Также старшая дочь Ельбасы Д. Назарбаева из

заместителя премьера по социальным вопросам стала членом верхней палаты парламента – Сената Казахстана, а министр обороны И. Тасмагамбетов – вице-премьером, курирующим идеологическую деятельность правительства [2].

Назначение Д. Назарбаевой произошла настолько оперативно, что указ о ее назначении был опубликован раньше указа об освобождении того, чье место она заняла. Это обстоятельство дало возможность экспертам предположить, что уже в самое ближайшее время она займет кресло спикера Сената Касым-Жомарта Токаева.

Для И. Тасмагамбетова нынешнее назначение, скорее, означает понижение, если вспомнить, что в недалеком прошлом он возглавлял и правительство, и администрацию президента, а также был вице-премьером по социальным вопросам. Лишившись статуса одного из ключевых персон казахстанского «политического дивана» он стал заместителем новоначенного «технического» премьера Б. Сагинтаева и в подчинении у первого вице-премьера А. Мамина, отношения с которым у него, мягко говоря, неприязненные.

Под контролем И. Тасмагамбетова оказались два министерства, отвечающие за информационную и идеологическую обработку населения – министерство информации и коммуникаций и новое министерство по делам религий и гражданского общества. Создание двух ведомств свидетельствует о том, что Акорда (резиденция президента Казахстана) из-за падения авторитета власти и роста протестных настроений в обществе, решила уделить большее внимание именно этому направлению в связи с серьезным социально-политическим кризисом, связанным, в первую очередь, с падением цен на углеводородное сырье и металлы – главных источников дохода Казахстана.

Причинами такой ситуации стал нарастающий социально-экономический кризис, предчувствие новых всплесков выступлений граждан против продажи земли, необходимость выполнять подписанные договора о переносе экологически грязного производства из Китая в Казахстан, скачущая инфляция национальной валюты и иные системные ошибки власти.

Следует отметить, что в результате новых назначений на ключевые должности знаковых фигур значительно усиливаются и расширяются полномочия силовые ведомства. В этом же ключе следует рассматривать

назначение С. Жасузакова, назначенного на пост министра обороны, бывшего начальника Генштаба. Таким образом, помимо «спасательных» функций по стабилизации экономики, новый кабинет будет оперативно упреждать протестные выступления.

По возвращении из Китая с саммита G20 в сентябре 2016 г., Н. Назарбаев, обозначил новые направления деятельности спецслужб и идеологических ведомств, встретившись с директором службы внешней разведки «Сырбар» Г. Байжанвым, а также с министром информации и коммуникаций Д. Абаевым. На этой встрече Назарбаев подчеркнул необходимость ужесточения борьбы с радикальной оппозицией и с другими проявлениями политических протестов.

Перечисленные акции свидетельствуют об усилении вертикали власти. В Казахстане никогда не было коалиционного правительства. Все министры и ключевые фигуры назначаются президентом и не связаны друг с другом общими идейно-политическими взглядами, что дает основание считать структуру исполнительных институтов «техническими».

Очевидно, что Акорда спешит с реализацией проекта возможной передаче всей полноты власти назначенному Ель баши преемнику «транзита» и проводятся меры, направленные на обеспечение социально-политической стабильности и недопущения раскола политической и административной элиты.

Говоря иначе, все последние действия Назарбаева подчинены единой логике – созданию механизмов гарантированной передачи президентских полномочий своей дочери – Дариге в случае его преждевременного ухода или длительной госпитализации. Дополнительным свидетельством служит тот факт, что с этой целью Б. Имашев – близкий семье президента и тесно связанный с Д. Назарбаевой, с должности министра юстиции был перемещен на пост главы Центральной избирательной комиссии, ключевой пост в контексте возможных выборов.

В этой модели «преемник №1» есть все же некоторое «но», связанное с возможной конкуренцией внутри семьи Назарбаева: по линии «Дарига Назарбаева – Тимур Кулибаев». Но казахстанские эксперты высказывают мнение, что вопрос о преемнике Назарбаев решил в пользу своей старшей дочери.

В возникшей ситуации представляется логичным назначение К. Масимова на пост руководителя КНБ, задачей которого становится

обеспечение процедуры передачи власти без возможных осложнений, нейтрализация потенциальных противников Д. Назабаевой и пресечение социальных волнений и антикитайских выступлений.

Возможным политическим оппонентам уготована участь видного шымкентского олигарха Т. Тулешова и его сторонников из казахского истеблишмента, обвиненных КНБ в попытке государственного переворота, организаторов «заговора» из Атырау, показательный процесс над деятелями движения против земельной реформы.

В этих условиях репрессивная сущность диктатуры будет усиливаться, особенно в ситуации дальнейшего падения авторитета власти и отказа от легитимности в сценарии передачи власти по родственному признаку.

Анализ внутренней политической ситуации на пороге предстоящего кратко/среднесрочного транзита власти, при всей ее внешней предсказуемости, все же не столь однозначен. Президенту и властям Казахстана не удалось законсервировать политические процессы в условиях расширившегося информационно-коммуникационного пространства. В стране активизируется политизация широких слоев общества. Именно поэтому можно прогнозировать что события, связанные с транзитом верховной власти, неизбежно ускорят процессы формирование гражданского общества, политическая конфигурация которого неизбежно сдвинется в направлении демократии и либерализма.

Использованные источники и литература:

1. Акишев А.К. Политическая элита Казахстана: история, современность, перспективы / А.К. Акишев. – [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.eurasia.org.ru/2000/top5/06_27_az.26.htm
2. Ашимбаев Д. В казахстанском истеблишменте формируется конфликтное поле, связанное с заявкой на преемничество / Данияр Ашимбаев. – [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.nomad.su/?a=3-201609160036>
3. Зуев Ю., Кадырбаев А. Поход Ермака в Сибирь: тюркские мотивы русской теме / Ю. Зуев, А. Кадырбаев // Вестник Евразии. – № 3(10). – 2000. – С.45–52.
4. Кляшторный С.Г., Султанов К.Т. Казахстан – летопись трех тысячелетий / С.Г.Кляшторный, К.Т.Султанов. – Алма-Ата, 1992. – С.282.
5. Riggs, Fred. F. Ethnicity. INTERCOCTA. Glossary. Concept & Terms. Used in Ethnicity Research / Fred. F. Riggs. – Honolulu : Internatoinal Social Science Council, 1985. – P.11–23.
6. Yong Yun Kim. Communication & Cross-Cultural Adaptation Theory / Yun Kim Yong. – Clarendon-Philadelphia : Multilingual Matters, 1988. – P.11–52.

«ПРАВИЙ» ПОВОРОТ ТА ДЕМОДЕРНІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРИ

У статті розглядається «правий» поворот – посилення впливу ультраправих, екстремістських, неофашистських, клерикальних сил, зближення неолібералізму з «правим» консерватизмом. На пострадянському просторі він утверджується у вигляді російської «суверенної демократії», диктаторських режимів. Подібні режими пропонують ілюзію безпеки й видимість сили та порядку, а їх появу стимулюють породжені неолібералізмом масове зубожіння, скорочення «середнього класу», прекарізація й дефіцит безпеки.

Ключові слова: «правий» поворот, демодернізація, пострадянський простір, Росія, суверенна демократія.

Латиш Ю.В. «Правый» поворот и модернизационные процессы на постсоветском пространстве

В статье рассматривается «правый» поворот – усиление влияния ультраправых, экстремистских, неофашистских, клерикальных сил, сближение неоліберализма с «правым» консерватизмом. На постсоветском пространстве он утверждается в виде российской «суверенной демократии», диктаторских режимов. Подобные режимы предлагают иллюзию безопасности и видимость силы и порядка, а их появление стимулируют порожденные неоліберализмом массовое обнищание, сокращение «среднего класса», прекарізація и дефіцит безопасности.

Ключевые слова: «правый» поворот, демодернізація, постсоветское пространство, Россия, суверенная демократія.

Latvian Yu.V. «Right» turn and modernization process on post-soviet space

The article deals with the «right» turn – the growing influence of right-wing extremist, neo-fascist, clerical forces, rapprochement of neoliberalism with the «right» conservatism. At the territory of the former Soviet Union it is approved in the form of Russian "sovereign democracy", dictatorships. These regimes offer the illusion of security and visibility of power and order. Their appearance stimulates neoliberalism generated mass impoverishment, the reduction of the "middle class", precarisation and lack of security.

Keywords: «Right» Turn, De-modernization, post-Soviet states, Russia, sovereign democracy.

Значна частина, якщо не більшість, людей на Землі перебуває нині у стані тривожного хвилювання, зумовленого відчуттям, говорячи словами І. Валлерстайна, «кінця знайомого світу». Розростання військових конфліктів, стрімка мілітаризація провідних світових країн, економічна криза, вибухове зростання соціальної нерівності, – все це недвозначно вказує на глибокі суперечності світ-системи. Ми є свідками глобальної кризи неолібералізму, який породив і узаконив крайню нерівність, призвів до зростання пауперизації населення, злиття капіталу з державою і

формування єдиного політичного класу, комерціалізації таких сфер, як освіта, наука, медицина, комунальне господарство, перетворення людей на human resources [1–3; 7; 12; 14; 16; 19; 20; 22; 23].

Якщо у розвинених країнах неолібералізм знайшов виявлення у тетчеризмі та рейганоміці, за яких політика соціального реваншу не супроводжувалася демонтажем демократії, то на цивілізаційній периферії наступ неолібералізму обернувся терором, кривавими розправами з політичними опонентами, встановленням жорстоких недемократичних режимів і диктатур.

Світова економічна криза, яка розпочалася 2008 р., висвітлила всі його вади: загострення проблеми поляризації світу, розподіл його на бідних і багатих, посилення дискримінації, міграції, насильства. Все більше зростає розрив у доходах між країнами «золотого мільярду» і рештою світу, між вузьким прошарком олігархів і топ-менеджерів та «простими» людьми. На початку 2016 р. активи 1% найбагатших людей Землі зрівнялися з активами решти людства. При цьому, активи 62 найзаможніших мільярдерів дорівнюють активам, якими володіє бідніша половина людства. З 2010 р. бідніша частина населення втратила 41% своїх статків. Середній клас, політичний фундамент західного суспільства і творець його моральних стандартів, деградує, втрачаючи визначальну роль. Для бідних та середніх прошарків зачиняються соціальні ліфти. Зниження доходів відбувається на тлі зростання продуктивності праці. Іншими словами – більше працюючи, люди менше заробляють. Недарма Е. Хобсбаум назвав крах 2008 р. «еквівалентом падіння Берлінського муру, тільки на цей раз для «правих».

Фінансова криза доповнюється кризою ідей. Людство не змогло сформулювати привабливої і здійсненої у сучасних умовах альтернативи до політики поглиблення неоліберальних експериментів шляхом жорсткої економії. Замість ідеї майбутнього торжествує ідея минулого – ностальгія та клерикалізм, ключовою категорією стає історична пам'ять. «Правий» поворот, підготовлений десятиліттями панування неолібералізму, перетворюється на реальність. У всьому світі спостерігається «правий» поворот (консервативний ренесанс) – посилення впливу ультраправих, екстремістських, неофашистських, клерикальних сил. С. Жижек відзначає: «Від Балкан до Скандинавії, від США до Ізраїлю, від Центральної Африки до Індії вимальовуються похмурі контури нового століття обскурантизму.

Етнічні й релігійні пристрасті породжують вибухи, а цінності Просвітництва відходять у тінь» [26].

Рамки демократії виявляються надто тісними для неолібералізму [25; 27]. Британський професор К. Крауч вважає, що в сучасному світі виник замкнений політичний клас, більше зацікавлений у створенні зв'язків з впливовими бізнес-групами, ніж у відстоюванні інтересів простих громадян. Політики все більше замикаються у власному світі, підтримуючи зв'язок із суспільством за допомогою маніпулятивних технік, заснованих на рекламі та маркетингових дослідженнях [8, с.7–9]. За словами багатолітнього керівника Федеральної резервної системи США А. Грінспена, вибори вже не відіграють жодної ролі, а завдяки глобалізації світом керують «ринкові сили» [14].

На цьому тлі все більшої популярності набирають «праві» радикали, які здобувають популярність завдяки футурошоку, ностальгії та популізму. Сучасні «праві» радикали – це надзвичайно строкатий конгломерат, представлений найрізноманітнішими силами: від європейських «правих», що претендують на парламентську респектабельність, до екстремістів «Ісламської держави». Усіх їх єднає прагнення до пошуку ідеалу в минулому, культурний расизм, традиціоналізм, заперечення модернізації і демократії. «Праві» радикали начебто протистоять пануючому неоліберальному дискурсу (виступають проти мультикультуралізму, віротерпимості, ЛГБТ). Але це фальшива дихотомія, адже вони не пропонують жодної економічної альтернативи. По суті, більшість з них прагне скасувати демократію і повернутися до традиційних цінностей, зберігши неоліберальну економіку, тобто збудувати щось на кшталт моделі, оспіваної багатолітнім сингапурським лідером Лі Куан Ю, яка поєднує передові технології й економічні свободи з тілесними покараннями і передачею влади у спадок.

Пострадянський простір – регіон, в якому спостерігається максимальне зближення неолібералізму з «правим» радикалізмом. Наслідком цього є демодернізація [19], що вже стала предметом наукового дослідження. О. Еткінд звернув увагу на демодернізаційні процеси в Росії у контексті перемоги стратегії «сировинної залежності» [18]. М. Мінаков вбачає ознаки демодернізації на пострадянському просторі у пануванні олігархів, авторитаризмі та «нав'язливому» клерикалізмі. При цьому, «романтичний» націоналізм відволікав від збалансованих змін в економіці

та політиці, через що країни, де приватизація випереджала розвиток політичної демократії, стали «чемпіонами демодернізації» [10].

Метою статті є аналіз причин та ознак «правого» повороту на пострадянському просторі, в першу чергу, в Росії, а також його вплив на демодернізаційні процеси.

Про «правий» поворот у регіоні свідчать новий сплеск етнонаціональних конфліктів, переміщення конфліктів з області ідеології у сферу культури і, як наслідок, – реанімація ідей етнократії, а також поширення фундаменталістських поглядів у процесі релігійного ренесансу.

Ще одним маркером «правого» повороту є глибока криза «лівих» політичних партій, що стала наслідком кризи їхньої соціальної опори – робітничого класу, роздрібності виробництва, скорочення й деградації профспілок. Якщо на Заході переродження «лівих» партій набуло форми капітуляції перед неолібералізмом (блери́зм), то на пострадянському просторі, де не сформувалася впливова соціал-демократія, комуністичні партії часто скочуються на консервативні позиції, підтримуючи мілітаризм, державність, культ вождів, консервативну мораль, бюрократичну інтерпретацію. Серед пострадянських «лівих» нерідко можна зустріти тих, хто за влучним виразом М. Хвильового «вище за все ставить не комуністичне суспільство, а єдність Вітчизни Івана Калити» [17, с.757]. У країнах, які зійшли з орбіти російського впливу, поширилася думка про антидержавний характер усіх «лівих» організацій, базована на ностальгії за СРСР як маркері «лівизни» у 1990-ті – на початку 2000-х рр.

Соціальною базою «правого» повороту стала нова соціальна група – прекаріат, яка утворилася внаслідок перетворення гарантованих трудових відносин на негарантовані (прекарізації). Нестабільна зайнятість, відсутність гарантій, упевненості у завтрашньому дні, постійний стрес і страх втратити роботу є головними відмінностями прекарія від найманого працівника [15]. За словами Я. Грицака, прекаріат – це «соціальний клас без великого майбутнього» [4]. Оскільки соціальні ліфти більше не працюють, то більшість людей не має перспективи кар'єрного росту.

В країнах периферії світ-системи спостерігається зростання неформального сектора економіки, який на тлі децентралізації виробництва дозволяє роботодавцям ухилятися від трудового законодавства в частині умов праці, тривалості робочого дня, оплачуваної відпустки, вихідних, святкових днів.

Саме прекаризовані прошарки суспільства найбільш схильні сприймати агітацію «правих» радикалів. На думку британського дослідника Г. Стендінга, так відбувається через відсутність у них досвіду боротьби за свої трудові права [13]. Роз'єднані і позбавлені трудової солідарності, ці прошарки готові підтримати владу «сильної руки», проте, водночас, не виступають проти панування неолібералізму в економіці.

Яскравим прикладом того, як неоліберальні реформи обернулися «правим» поворотом та демодернізацією є сучасна Росія. За роки ельцинських експериментів у росіян розвинулося почуття приниженої національної гідності. Неоліберальні реформи були насильством над суспільством, яке зовсім не прагнуло до їхнього проведення. Внаслідок цих реформ російська економіка було повністю інтегровано у світ-систему, включено у глобальний розподіл праці. Величезна країна, як і на початку ХХ ст., стала джерелом сировини.

За даними доповіді про програму розвитку ООН за 1998 р., «у жодному іншому районі світу за період після 1990 р. не було відзначено настільки явного зростання тенденцій і явищ відверто регресивного плану, як у країнах колишнього Радянського Союзу та Східної Європи. Кількість людей, які живуть у бідності, зросла там більш ніж на 150 млн., що перевищує загальну чисельність населення Франції, Великої Британії, Нідерландів і Скандинавських країн взятих разом». За словами американського політолога С. Коена, у Росії «розвал національної економіки та її соціальної спрямованості набув таких розмірів, що на практиці призвів майже до повного зникнення образу сучасної цивілізованої країни двадцятого століття» [6, с.21–22].

Украї жорстоке ставлення реформаторів початку 1990-х рр. до населення породило сьогоденне нав'язливе бажання «підвестися з колін». Носії праворадикальних поглядів убачають успіх не так у підвищенні соціальних стандартів, як у відродженні історичної величі («коли нас усі боялися») шляхом пошуку внутрішніх «ворогів» і посилення конфронтації з Заходом.

Водночас, як шагренева шкіра, скорочувався простір демократії. Економічні свободи для бізнесу поєднувалися з авторитарним правлінням ельцинської «сім'ї» та наближеної групи олігархату («семибанкірщини»). Молодий російський парламентаризм було розстріляно танками в жовтні 1993 р., а паростки демократії остаточно заморожені на президентських

виборах 1996 р.* Політолог-націоналіст П. Святенков стверджує, що сучасна Росія виникла із силового розв'язання кризи 1993 р. і двох чеченських війн [11, с.21].

Відповіддю на радикальний неолібералізм влади став радикальний консерватизм суспільства. Звідси походять, наприклад, ідеї сильної неліберальної держави, невеликих виробничих колективів традиційного типу (артілей), традиційні сімейні цінності тощо. Консерватизм апелює до імперського досвіду царської Росії, але при цьому містить чимало нашарувань радянського, що дає привід помилково виводити його з радянського соціалізму. В героїчному пантеоні консерваторів чудернацьки співіснують Сталін і Століпін, радянський патріотизм і віра в «святого батечка-царя».

З початку XXI ст. на пострадянському просторі спостерігається різкий ухил «вправо» і влади, і суспільства. В Росії це виявилось особливо яскраво з приходом до влади В. Путіна. Джерела «правого» повороту містяться у структурних змінах російської економіки. Якщо в 1990-ті рр. олігархічні монополії підім'яли під себе майже всю економіку, в першу чергу, встановивши диктат у сировинних її галузях (нафта, природній газ, вугілля, метали, ліс), то в путінський період сформувався державно-монополістичний капітал, представлений великими монополістами – «Газпром», «Роснафта», РЖД («Російські залізниці»), «Сбербанк», ВТБ*. Російський капіталізм перетворився з олігархічного на бюрократичний, не перестаючи бути відсталим і периферійним [5, с.416].

Економічна модель пострадянської Росії нагадує піночетівську Чилі. Провідні економічні радники і розробники економічного курсу як за Б. Єльцина (за винятком короткотермінового прем'єрства Є. Примакова), так і за В. Путіна були неолібералами. Майже ніяких соціальних зобов'язань перед народом у монополій немає. Ознак соціальної держави в Росії значно менше, ніж у країнах Західної Європи. Російська влада успішно провела неоліберальні реформи, про які поки тільки мріють

---

* За твердженням низки російських політиків, 2012 р. на зустрічі з представниками опозиції Президент Росії Д. Медведев заявив, що вибори 1996 р. було сфальсифіковано. Джерело в Кремлі невдовзі дезавувало цю інформацію, але офіційного спростування не було. (Медведев зізнався: у 1996-м президентские выборы выиграл Зюганов // <http://www.km.ru/v-rossii/2012/02/22/vybory-2011-2012/medvedev-priznalsya-v-1996-m-prezidentskie-vybory-vyigral-zyuga>).

* Прикметно, що в дисертації В. Путіна висувалася ідея «національних чемпіонів» – великих корпорацій у стратегічних секторах економіки, орієнтованих не лише на отримання прибутку, але й на відстоювання «інтересів нації».

українські можновладці. Це й монетизація пільг, і медична реформа, і зміна трудового кодексу на користь роботодавців.

В основу ідеологічної бази «керованої демократії», яка виникла в Росії після розстрілу Державної Думи 1993 р., покладено ідеї філософа І. Ільїна: сильна корпоративна держава, в якій зберігається класовий поділ та ієрархія, великий бізнес і державний апарат злиті воедино, а офіційна ідеологія замішана на клерикалізмі й традиційних цінностях. Імітаційна (керована) демократія – це форма устрою політичної системи держави, за якої, незважаючи на формально демократичне законодавство і формальне дотримання всіх виборчих процедур, фактична участь суспільства в управлінні державою і його вплив на владу (зворотній зв'язок) мінімальні.

У 2005–2006 рр. концепцію «суверенної демократії» було введено в широкий обіг. Цей термін використовувався у США у XIX ст., а як політична практика був втілений на Тайвані. За задумом тайванських правителів, він мав підкреслювати, з одного боку, суверенітет острова, його незалежність від Пекіна, а з іншого, формально демократичний, багатопартійний характер тайванської політичної системи. Близьку за змістом політику «спрямованої демократії», як один з принципів Панча Сила, проводив з 1959 р. лідер Індонезії А. Сукарно. Сучасне російське розуміння «суверенної демократії» зводиться до можливості російської держави не підпорядковуватися іншим великим центрам влади.

Основою російської зовнішньої політики все більше стає антиреволюційний консерватизм і заклик об'єднатися довкола «законних урядів». Путінська Росія бачить себе захисником консервативних цінностей, борцем з «кольоровими революціями», як колись імператор Микола I намагався захищати Європу від революцій буржуазних, за що й заслужив прізвисько «жандарм Європи».

Саме на Росію орієнтуються сьогодні значна частина «ультраправих» Європи. Якщо союзниками СРСР були комуністичні та інші ліві партії, то сьогодні в Кремлі більш зручними союзниками видаються «ультраправі», їхній рух переживає піднесення, і вони не претендують на просування європейських цінностей поза межі «Європи націй». Підтримка «правих» меншою мірою стосується ідеології, а більше пов'язана з бажанням запобігти розширенню ЄС і допомогти прийти до влади дружнім до Росії силам [15, 21].

Використані джерела та література:

1. Арсеенко А. Что такое неолиберализм в контексте современной «экономикс» и экономики / А. Арсеенко // Социология: теория, метод, маркетинг. – 2011. – № 2. – С. 78–106.
2. Бетто Ф. Неолиберализм: новая фаза капитализма / Ф. Бетто // Скепсис. – 2008. – № 5 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://scepsis.net/library/id_2298.html
3. Грук Л. Неолиберализм и мировая экономика, 1980–2000: потерянное двадцатилетие [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://liva.com.ua/lost-20.html>
4. «Євромайдан не мав би перемогти». Ярослав Грицак про парадокси «покоління без майбутнього» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://zaxid.net/news/showNews.do?yevromaydan_ne_mav_bi_peremogti&objectId=1365158
5. Кагарлицкий Б. Ю. История России. Миросистемный анализ / Б. Ю. Кагарлицкий, В. Н. Сергеев. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2013. – 432 с.
6. Киран Р. Продавшие социализм: Теневая экономика в СССР / Роджер Киран, Томас Кенни. – М. : Алгоритм, 2010. – 307 с.
7. Кляйн Н. Доктрина шока: Становление капитализма катастроф / Наоми Кляйн. – М. : Издательство «Добрая книга», 2009. – 656 с.
8. Крауч К. Постдемократия / Колин Крауч. – М. : Высшая Школа Экономики, 2010. – 192 с.
9. Летельер О. «Чикагские мальчики» в Чили: ужасная плата за «экономическую свободу» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://scepsis.net/library/id_2387.html
10. Минаков М. Постсоветская демодернизация: период нового околдования? / М. Минаков // Неприкосновенный запас. – 2014. – № 6. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/nz/2014/6/5m.html>
11. Святенков П. «Есть вещи поважнее, чем мир» / П. Святенков // Вопросы национализма. – 2013. – № 14. – С. 18–21.
12. Сорос Дж. Кризис мирового капитализма / Джордж Сорос. – М. : ИНФРА-М, 1999. – 262 с.
13. Стэндинг Г. Прекариат: новый опасный класс / Гай Стэндинг. – М. : Ад Маргинем Пресс, 2014. – 328 с.
14. Шенк Т., Браун В.. Что же такое неолиберализм? Демократия по рыночной стоимости. Постановка проблемы / Шенк Тимоти, Браун Венди. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://gefter.ru/archive/15006>
15. Тощенко Ж. Т. Прекариат – новый социальный класс / Ж. Т. Тощенко // Социологические исследования. – 2015. – № 6. – С. 3–13.
16. Харви Д. Краткая история неолиберализма. Актуальное прочтение / Дэвид Харви. – М. : Поколение, 2007. – 288 с.
17. Хвильовий М. Вибрані твори / Микола Хвильовий. – К. : Смолоскип, 2011 – 1038 с.
18. Эткинд А. Петромачо, или Механизмы демодернизации в ресурсном государстве / А. Эткинд // Неприкосновенный запас. 2013. – № 2. – С. 156–167.
19. Bone J. D. Irrational Capitalism: The Social Map, Neoliberalism and the Demodernization of the West / J. D. Bone // Critical Sociology. – 2010. – Vol. 36. – № 5. – P. 717–740.
20. Brown W. Undoing the Demos: Neoliberalism's Stealth Revolution / W. Brown. – Zone Books, 2015. – 296 p.
21. Eurasianism and the European Far Right: Reshaping the Europe-Russia Relationship / ed. by M. Laruelle. – Lexington Books, 2015. – 292 p.
22. Gowan P. Neo-liberal theory and practice for Eastern Europe / P. Gowan // New Left Review. – 1995. – September-October. – P. 3–60.

23. Lazzarato M. The Making of the Indebted Man. An Essay on the Neoliberal Condition / M. Lazzarato. – Semiotext(e), 2012. – 200 p.
24. The new Russian Nationalism. Imperialism, Ethnicity and Authoritarianism 2000–2015 / Kolstø P., Blakkisrud H. (eds.). – Edinburgh, 2016. – 424 p.
25. Wood E. M. Democracy Against Capitalism: Renewing Historical Materialism. – Cambridge University Press, 1995. – 316 p.
26. Žižek S. Anger in Bosnia, but this time the people can read their leaders' ethnic lies / S. Žižek // Guardian. – 2014. – 10 Febr.
27. Žižek S. Capitalism. How the left lost the argument // Foreign policy. – 2012. – 8 Oct. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://foreignpolicy.com/2012/10/08/capitalism/>

УДК 94(47): 316.323

Набока С. В.

ВІДМІННОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО ТА ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ

У статті проаналізовано відмінності соціально-економічних та суспільно-політичних процесів у пострадянських країнах східноєвропейського простору. Визначено чинники та закономірності, що обумовили відмінності їхнього розвитку, висвітлено основні особливості й відмінні риси, притаманні для цих країн у суспільно-політичному та соціально-економічному житті.

Ключові слова: президент, парламент, політична криза, олігарх, монополія, сировинна економіка, президентсько-парламентська республіка, регіональний конфлікт.

Набока С.В. Отличия экономического и политического развития восточноевропейских стран постсоветского пространства

В статье проанализированы особенности социально-экономических и общественно-политических процессов в постсоветских странах восточноевропейского пространства. Определены факторы и закономерности, обусловившие отличия в их развитии, освещены основные особенности и отличительные черты, присущие для этих стран в общественно-политической и социально-экономической жизни.

Ключевые слова: президент, парламент, политический кризис, олигарх, монополія, сырьевая экономика, президентско-парламентская республика, региональный конфликт.

Naboka S.V. Differences in economic and political development of Eastern European countries former Soviet Union

The article dedicated the analysis of features of the socio-economic and socio-political processes in post-Soviet countries of Eastern European space. It determined the factors and patterns which have conditioned differences in their development, highlighted the key features and distinctive features which inherent to these countries in the socio-political and socio-economic life.

Keywords: president, parliament, political crisis, oligarch, monopoly, raw-material economy, presidential-parliamentary republic, regional conflict.

Суперечливий розвиток колишніх радянських республік після розпаду СРСР та здобуття ними незалежності висуває чимало складних питань як перед народами новостворених держав, так і перед науковою спільнотою. Наскільки закономірні особливості соціально-економічних та суспільно-політичних процесів, що переживають країни пострадянського простору? Що є відмінного у розвитку кожної з них? Чим обумовлено ці відмінності? Дослідженню згаданих проблем присвячені роботи таких дослідників як Г. Касьянов [10], В. Гельман [5], Т. Орлова [15], М. Білецький [2] та інших. Однак, в їхніх працях висвітлено лише окремі аспекти. Вивчення ж загальних закономірностей та особливостей розвитку колишніх радянських республік потребує спеціального дослідження.

Метою даної статті є спроба висвітлення відмінностей у суспільно-політичному та соціально-економічному розвитку європейських країн пострадянського простору в роки незалежності, що мають спільні політико-історичні, національно-етнічні та культурно-релігійні риси, а саме: України, Росії, Білорусі, Молдови та країн Балтії.

Аналізуючи соціально-економічні та суспільно-політичні процеси у пострадянських країнах європейського простору, можна відзначити, що наприклад в Білорусі, Молдові та прибалтійських республіках, на відміну від Росії і України, фактично не відбулося утворення такого типового для пострадянського простору явища, як олігархія, практично не було періоду соціально-економічного і суспільно-політичного домінування та правління цієї соціальної страти. Причини практичної відсутності цього явища у цих країнах, полягають, перш за все, у слабкій ресурсній базі та невеликому суспільному багатстві, що отримали в спадок ці республіки після розпаду СРСР. Саме наявність високоприбуткових галузей відкривала перспективи через їхню «прихватування» забезпечити окремим особам і кланам велике багатство, а відтак й адміністративно-політичні та суспільно-медійні можливості, а згодом і політичну владу. І якщо в Росії були величезні поклади сировинних багатств (газ, нафта, метали, ліс...) [3, с.372], а в Україні наявна потенційно вигідна газотранспортна мережа, ряд розвинутих галузей (наприклад металургійна чи хімічна), та ще й перспективний аграрний сектор, – то у Білорусі, Молдові чи країнах Балтії таких можливостей було мало.

Поряд з економічними передумовами, в цьому відношенні певну роль відіграли соціальні та політичні чинники. Наприклад, в Білорусі

республіканська еліта фактично повністю складалася з партійної, господарсько-бюрократичної номенклатури, орієнтованої на звичні радянські моделі розвитку [4, с.191]. За цих умов при дефіциті ресурсних багатств тут не утворилося класу дуже багатих власників здатних «купувати» чиновників та «політиків» (а у перспективі й захопити владу), тому адміністративно-бюрократична верства Білорусі досить швидко (порівняно з РФ та Україною) відновила монополію на владу в суспільно-політичному й соціально-економічному житті.

Цьому сприяли як фактори підтримки білоруської номенклатури з боку Росії, так і слабка зацікавленість Заходу у впливі на республіку. Крім того, населення республіки, розчароване у перші роки економічного спаду та соціальних лих у «лібералах та націонал-демократах», вбачало у «перевірених господарниках», «комуністах» та «силовиках» стабілізуючу силу, здатну зупинити зубожіння, злочинність і хаос, що були притаманні для першої половини 1990-х рр. За цих обставин у Білорусі закономірно склалася авторитарна модель управління, що завдяки соціально-орієнтованій політиці опирається на певну підтримку більшості білоруського суспільства, базується на лояльності та інтересі адміністративно-силових структур, використовує вигоди від відносно політико-економічної орієнтації на РФ.

У Молдові невеликі розміри країни та відсутність ресурсної бази для утворення олігархів доповнилися руйнівною локальною війною з етнічною меншиною у Придністров'ї на початку 1990-х рр. Ці чинники призвели не лише до розорення країни (що не дуже сприяло утворенню олігархів), а й стимулювали консолідацію народу навколо національної ідеї. Це значною мірою відволікало населення від внутрішніх проблем та невдач «реформаторів», сприяло забезпеченню певного авансу суспільної довіри президентській політичній владі, що спиралася у деякому сенсі на націоналістичні мотиви [15, с.276].

Згодом, під впливом економічної кризи 1990-х рр., розчарування населення у «ліберальних реформах та реформаторах» та слабкої допомоги Заходу суспільні настрої змінилися, детермінувавши перемогу у парламенті прокомуністичної більшості й обрання проросійські налаштованого президента, які не принесли ані політичної стабілізації, ані економічного процвітання. Політичну перевагу невдовзі знову здобули

прихильники прозахідного ліберального вектору розвитку. Втім, це також не принесло Молдові політичної стабільності та економічного успіху.

Фактичне роздвоєння між Росією, ЄС і «європейською» Румунією, слабкість ресурсної бази, соціальна фрустрація населення, «заморожений» конфлікт у Придністров'ї та мала зацікавленість ЄС у Молдові детермінують постійну економічну та політичну кризу, визначаючи розвиток Молдови у режимі балансування між старим радянським устроєм та новим ліберально-капіталістичним, між Європою та Росією [15, с. 264].

У Балтійських республіках соціально-економічні фактори слабкої ресурсної бази (що зменшувало як небезпеку утворення олігархії, так і можливості переходу до автаркії) доповнювались впливом потужного національно-суспільного чинника, згідно з яким населення та еліта були налаштовані на рішучу цивілізаційну самоідентифікацію, якомога швидшу інтеграцію до європейського світу й розрив з радянським минулим. Цьому значною мірою сприяв зовнішньополітичний вплив західних країн, котрі у кредитно-фінансовій, адміністративно-кадровій, політико-дипломатичній та юридичній сферах активно допомагали їм, взявши під свій патронат. Фактично до Балтії було застосовано таку саму модель дерадянізації, як у Польщі, Угорщині, Чехії, Словаччині, з наміром утворити сучасний європейський демократичний цивілізований устрій й інтегрувати ці республіки до ЄС та НАТО [15, с. 199].

У Росії утворення олігархії (найбільш показової та масштабної серед колишніх радянських республік) було детерміновано впливом ряду об'єктивних чинників. Це і наявність в РФ величезних покладів ліквідних сировинних багатств, й розташування на її території великої кількості розвинутих підприємств з обробки сировини, й побудовані за роки СРСР газо- та нафтопроводи та ряд інших розвинутих галузей [21, с.312]. До цього додалися чинники зламу колишньої суспільної системи та слабкість державних інститутів у 1990-х рр. – всі ці фактори детермінували утворення олігархії в РФ, яка утворилась на основі «ресурсного прокляття». Іноді його називають ще «нафтовим прокляттям» [22].

Після дискредитації та ліквідації радянської системи, скинувши із себе соціальні зобов'язання та «незручну» ідеологію більшість колишньої партійної номенклатури прагнула не лише зберегти владу, а й отримати багатство та власність [8, с.198]. Під прикриттям ліберально-демократичної ідеології про «ефективного власника, що в усіх

цивілізованих успішних країнах забезпечив добробут», у першій половині 1990-х рр. у країні фактично відбувається розграбування колишньої державної власності [13, с.203]. Більшість росіян, внаслідок втрати чи знецінення заощаджень, ваучерній приватизації, або внаслідок дій різноманітних шахрайських структур втрачають гроші та власність [4, с.70]. У той же час, правлячий клас за сумнівними схемами, нерідко незаконно й за безцінь розподіляє між своїми людьми найбільш прибуткові підприємства, галузі, фінанси та сектори економіки Росії. Утворюється соціальний прошарок олігархічної еліти, яка в 1990-х рр. мала визначальний вплив у політичній владі [3, с.429].

Такі наслідки приватизації були закономірними і обумовлювалися не лише жадібністю «еліти» чи об'єктивними чинниками деструктивної «спадщини» періоду перебудови: не розробленістю економічного законодавства і Конституції, слабкістю владних структур, відсутністю чіткої стратегічної програми реформ та прожектерством й непрофесійністю молодих реформаторів-інтелігентів.

Перш за все, такий економічний курс та стратегія приватизації диктувалися інтересами збереження влади правлячої верстви. В умовах фінансової слабкості держави та політичної обмеженості президентської влади впливом парламенту, в ситуації масового зубожіння населення, зростання безробіття, злочинності, відмови держави від соціальних зобов'язань, невідконтрольності ЗМІ та розчарування росіян першими роками ліберального капіталізму, – правляча еліта для збереження влади та убезпечення від соціального вибуху, «червоного реваншу» чи парламентської фронди потребувала консолідації та оперативного використання великих фінансових, кадрових та медійних ресурсів. Все це можна було забезпечити шляхом концентрації фінансових, майнових та медійних ресурсів у руках порівняно невеликої корпоративної верстви, пов'язаної спільними інтересами збереження майна та влади. Події 1993 і 1996 рр. підтвердили вірність обраного курсу правлячої еліти, зберегли за нею владу, послужили каталізатором утворення олігархії.

Особливість російської олігархії визначається тим, що існує велике джерело надприбутку, яке переважає інші і, як правило, зв'язане з природним середовищем. При цьому, це джерело надприбутку контролюється невеликою групою людей. За цих умов та група людей, котра бере його під контроль, отримує найбільші фінансові прибутки й

абсолютно переважає інші фінансово-владні клани й, відповідно, захоплює політичну владу [22]. При «нафтовому проклятті» більшість населення стає практично непотрібною еліті. Переважна кількість росіян як виробники непотрібні для ресурсної економіки, оскільки головні прибутки російській правлячій клас отримує не від фабрик, заводів чи сільського господарства. Населення і в якості платників податків не має великої вартості, бо переважна більшість людей фактично є бюджетниками чи опосередкованими отримувачами «природної ренти», і для російської еліти є «соціальним тягарем», який потрібно утримувати. Відтак значна кількість людей не бачить перспектив життя в Росії й емігрує [19, с.79].

Після періоду «первісного накопичення і перерозподілу капіталу» в РФ найбільш прибуткові сектори економіки закономірно взяв під контроль найбільш організований суспільний прошарок – бюрократично-силові структури, які інтегрували олігархів та взяли на себе функції арбітражу, наведення порядку й запровадження «спільних правил гри», а також захисту політико-економічних інтересів еліти як всередині країни так і на міжнародній арені. Вони ж взяли на себе функцію забезпечення зовнішньої експансії російського капіталу. Перемога «бюрократів та силовиків» над олігархами обумовлювалося також і тим, що новоявленим багатіям було важко між собою домовитися, вони не мали таких силових, адміністративних та інформаційних ресурсів як чиновницькі структури, і не були консолідовані. В умовах розпаду країни, національних конфліктів, зростання загрози соціального вибуху та зовнішньої політико-економічної експансії вони потребували захисту державного апарату. Заходу було вигідніше мати справу з «впорядкованою», хоч і авторитарною Росією, ніж з можливим хаосом неконтрольованої та роз'єднаної держави.

За цих умов після закономірного утвердження при владі представника бюрократично-силових кіл у Росії почалося «приручення» олігархів, «збирання» країни (зміцнення адміністративної вертикалі влади, скасування виборності губернаторів, «упокорення» Кавказу...), згорання демократичних свобод та утвердження (попри демократичний антураж) фактично авторитарного режиму. Поступово апетити зміцнілого капіталістичного чиновницько-олігархічного режиму зростають, закономірно трансформуючись в економічну та політичну імпералістичну зовнішню експансію. Це виявляється як у намаганні захопити газотранспортні мережі Білорусі та України, бажанні контролювати

політичну та економічну еліту навколишніх країн, нав'язуванні нерівноправних політико-економічних союзів та договорів, так і у відверто брутальній «пробі сил» на прикордонних рубежах сусідів (від інциденту з українським прикордонним півостровом Тузла до війни у Грузії та анексії Криму й воєнного конфлікту на Донбасі в Україні) [12, с. 5].

Імперіалістично-агресивну тенденцію в політиці Російської держави прискорили початок світової економічної кризи 2008 р., падіння цін на енергоносії, нагальна потреба відволікти населення РФ від зростаючих внутрішніх соціально-економічних та національно-етнічних проблем й мобілізувати його навколо влади знайшовши «зовнішнього ворога», а також бажання правлячої еліти Росії «закрутити гайки» в середині країни, нейтралізувавши вимоги середнього класу щодо проведення демократичних та правових реформ (протестний рух у 2011–2013 рр., що найбільш яскраво проявився у мітингах на Болотній площі в Москві).

Зовнішню воєнну експансію РФ викликають побоювання втратити вплив та контроль над колишніми сателітами (Грузією, Україною) [18, с. 9], страх перед «експортом революцій» із цих країн, небажання Заходу враховувати інтереси Росії відповідно до її світової ваги, невдалі спроби правлячого класу інтегруватися до лав світової еліти [1, с.10].

В Україні соціальна страта олігархії утворилася пізніше ніж у Росії, оскільки процеси приватизації великих об'єктів державної власності розпочалися пізніше й проходили повільніше.

По перше: це зумовлювалося меншим ніж у РФ суспільним багатством економічних ресурсів республіки – відтак потрібен був довший час для їх збирання. По друге – був наявний більший консерватизм колишньої провінційної республіканської партійної номенклатури, котра з одного боку не відрізнялася креативом, а з іншого – намагалася неспішно контролюючи процес приватизації зберегти за собою владні висоти в країні [20, с.70]. По третє: процеси «прихватації» йшли більш повільно, з огляду на нестабільність й слабкість політичної влади в Україні де йшла перманентна боротьба між президентом, парламентом і прем'єром [6, с. 171], та й у самому парламенті повсякчас боролися політичні фракції комуністів, націоналістів, лібералів [5, с.42].

В Україні була наявна потенційно вигідна газотранспортна мережа, високі транзитні можливості, ряд розвинутих галузей (наприклад металургійна чи хімічна), об'єкти переробної промисловості та ще й

перспективний аграрний сектор [13, с.212]. Український тип олігархії можна назвати «транзитним». Місцеві олігархи утворили олігархічно-бюрократичні конкуруючі клани (донецький, дніпропетровський, київський...).

Загалом можна відзначити, що в Україні сформувалися олігархи не російського типу, а характерні для економіки «третього світу» нувориші. І хоча джерело їх надприбутків як і в російських олігархів в основному не зв'язане з виробництвом. Проте не існує і домінуючого джерела багатства (як нафти чи газу в РФ), а наявні декілька великих «імпортно-транзитних» джерел багатств – це «нафтогазова труба», енергетика, контрабанда, металопрокат, аграрна продукція. При такій системі економіка країни в першу чергу залежить від зовнішніх факторів, від великих економік та їх динаміки [22].

Соціально-економічні відмінності зазначених країн у великій мірі детермінували різницю в їхньому суспільно-політичному розвитку. Так, з одного боку, на відміну від Росії, довші строки й повільніші темпи приватизації в Україні, а відтак більш пізнє формування прошарку великих власників визначили в першій половині 1990-х рр. і їх зацікавленість у слабкій центральній владі. Оскільки за цих обставин дешевше й легше можна було «прихватизувати» державне майно [16, с.8].

З огляду на відносну слабкість комуністів, певний компроміс інтегрованих до влади представників націоналістичних сил з компартійними діячами-«незалежниками», що зберегли свої владні позиції - політична загроза «червоного реваншу» в Україні була набагато меншою ніж у Росії, тому не було потреби як з боку олігархів так і представників владної еліти у консолідації й зміцненні владної вертикалі [2, с.140].

Однак, вже в середині 1990-х рр. не лише з боку розчарованого в демократичних реформах суспільства (яке бажало «наведення порядку» і припинення «пограбування країни») і чиновницько-адміністративної верстви, котра прагнула повернути собі повний контроль над країною, але й зі сторони нових багатіїв виникає запит на міцнішу владну вертикаль – як на арбітра що визначить загальноприйняті правила гри, законно легалізує новий соціально-економічний та суспільний лад, стабілізує фінансову і політичну ситуацію, а головне забезпечить захист здобутого багатства як від обурених низів так і від зовнішніх зазіхань.

Із середини 1990-х рр. при владі в Україні утверджується президент Л. Кучма, котрий неухильно зміцнює свої владні повноваження і вплив [10, с.405]. З 1997 р. в Україні починається приватизація великих підприємств та об'єктів державної власності, відтак, на кінець тисячоліття зміцнюються й нові власники великого капіталу, котрі рвуться до політичної влади й виказують незадоволення авторитарним стилем правління та «вимогами» президента [23]. До цього додавалося незадоволення великої частини української політичної еліти, що категорично не бажала миритися з втратою політичного впливу та місця при владі, звідки вони витіснялися політичними кланами Л. Кучми (а згодом і В. Януковича) [11, с.74]. Зусилля політико-олігархічних груп були спрямовані на ослаблення впливу президентського центру влади й посилення власного [7, с.3].

Відтак, політичні події 2000-2014 рр. та чергування парламентсько-президентської й президентсько-парламентської форми правління в Україні відбивають як протистояння олігархів та адміністративно-політичної еліти, так і періодичну ставку олігархів на різноманітні регіональні бюрократично-політичні еліти [9, с.2]. Це, з одного боку, показувало бажання олігархів отримати максимально вигідні умови впливу в Україні, з іншого, служило виявленням конкурентної боротьби олігархічно-адміністративних кланів за владу та багатства.

Підсумовуючи, можна констатувати, що висвітлені у статті відмінності економічного та політичного розвитку нових незалежних європейських держав пострадянського простору Східної Європи мають закономірний характер і визначаються впливом об'єктивних соціально-економічних та суспільно-політичних чинників.

Використані джерела та література

1. Белковский С. Не допустить Украину в Евросоюз и НАТО – абсолютно железный план Путина / С. Белковский. – М., 2014. – 12 с.
2. Білецький М., Погребицький М. Політичні партії у взаємодії з структурами влади / М. Білецький, М. Погребицький // Становлення владних структур в Україні (1991-1996). – К. : Політвидав України, 1997. – С. 136–152.
3. Боффа Д. От СССР к России. История неоконченного кризиса. 1964–1994 / Д. Боффа – Москва, 1996. – 455 с.
4. Восленский М.С. Номенклатура: господствующий класс Советского Союза / Восленский М.С. – М., 1991. – 211 с.
5. Гельман В. Уроки украинского / Гельман В. // Политические исследования. – 2005. – №1. – С. 32–51.
6. Грабовський С., Ставроян С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення / С. Грабовський, С. Ставроян, Л. Шкляр. – К. : Політвидав України, 1995. – 212 с.

7. Золотарев А. Эта власть существует пока идет война / Золотарев А. // РИА Новости Украина. – 9 апреля 2015. – С. 3.
8. Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием / С.Г. Кара-Мурза. – М. : Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2002. – 321 с.
9. Карасев В. В Украине будет «врыв» / В. Карасаев // Свобода слова. – 9 апреля 2015. – С. 2.
10. Касьянов Г. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії / Г. Касьянов – К., 2008. – 432 с.
11. Корнієнко В. Проблеми розбудови громадянського суспільства в Україні у працях політичних діячів та історичних дослідженнях / Корнієнко В. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Зб. наук. пр. – К., 2001. – Вип. 7. – С. 72-77.
12. Латынина Ю. Что такое федерализация Украины / Ю. Латынина. – М., 2014. – 7 с.
13. Лукинов І. Економічні трансформації (наприкінці ХХ століття) / Іван Лукинов. – К., 1997. – 235 с.
14. Мотиль О. Структурні обмеження й вихідні умови: постімперські держави і нації в Росії та Україні / О. Мотиль // Сучасність. – 1995. – № 5. – С. 64–75.
15. Орлова Т. В. Історія нових незалежних держав: Postsovieticum: навч. посіб. / Т.В. Орлова. – К. : Знання. 2010. – 487 с.
16. Павловский Г. Вторая волна украинского кризиса обязательно будет. / Г. Павловский Г. – М., 2014. – 8 с.
17. Пихоя Р. Советский Союз: История власти. 1945–1991. / Р. Пихоя. – М., 1998. – 234 с.
18. Погребинский М. Амнистия на Юго-Востоке: Киев рискует опоздать, как в Крыму. – К., 2014. – 9 с.
19. Резникова О. Постсоветская трудовая миграция / О. Резникова // Мировая экономика и междунар. отношения. – 2009. – № 3. – С. 75–82.
20. Рудич Ф. Формування політичних структур в сучасній Україні / Рудич Ф. // Український історичний журнал. – 1994. – № 2–3. – С. 64–72.
21. Экономика России и других постсоветских стран / под ред. А.С. Булатова. — М. : Экономист 2005. – 415 с.
22. Шмулевич А. Украинский олигархат / А. Шмулевич // Фокус. – 21 сентября 2015 г. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://focus.ua/country/337220/>
23. Лановий В. Бермудський трикутник обкрадання – Економічна правда / В. Лановий. – 13 листопада 2015 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.epravda.com.ua/publications/2015/11/13/567057/>

УДК 316.422(479.24)

Ткаченко І.В

СПЕЦИФІКА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ АЗЕРБАЙДЖАНУ У ХХІ СТОЛІТТІ

У статті відображено особливості суспільно-політичного і економічного розвитку Азербайджану на фоні викликів, які стоять перед державою і суспільством у ХХІ столітті. Показано, як нафтова залежність і авторитарність правлячого режиму сприяють поглибленню суперечностей у суспільстві і шкодять вирішенню стратегічної мети – поверненню Нагорного Карабаху.

***Ключові слова:** суспільно-політична модернізація, повернення Нагорного Карабаху, авторитарний режим Алієвих, нафтова залежність.*

Ткаченко И.В. Специфика общественно-политической модернизации Азербайджана в XXI веке

В статье отображены особенности общественно-политического и экономического развития Азербайджана в XXI век. Показано, как нефтяная зависимость и авторитарность правящего режима способствуют углублению противоречий в обществе и вредят разрешению стратегической цели – возвращению Нагорного Карабаха.

Ключевые слова: общественно-политическая модернизация, возвращение Нагорного Карабаха, авторитарный режим Алиевых, нефтяная зависимость.

Tkachenko I.V. Specific of social and political modernization of Azerbaijan in the XXI century

In the article were represented the specialties of the sociopolitical and economical development of Azerbaijan in XXI century. It was shown that the oil dependency and masterfulness of ruling regime lead to the deepen of contradictions in the society and cause damage to the solution of the strategic aim – reintegrating of Nagorny Karabachos.

Keywords: sociopolitical modernization, reintegrating of Nagorny Karabachos, authoritarian regime of Aliyevs, oil dependence.

Південний Кавказ завжди відігравав і продовжує відігравати істотну роль у світовій геополітиці. Незважаючи на його незначні розміри і порівняно невелике населення, до цього регіону прикуто пильну увагу основних світових гравців, зокрема США та Російської Федерації, які приділяють значну увагу максимізації власної присутності на цій важливій геостратегічній території [1].

Розглядаючи особливості суспільно-політичної та економічної модернізації Азербайджану в XXI ст., слід відмітити, що він, як і його сусіди Вірменія та Грузія, є історичними заручниками колишньої метрополії, а також інспірованих нею конфліктів, які тривають і досі.

Так звані «заморожені конфлікти», ініціатором яких є Російська Федерація, є однією з головних рушійних сил суспільних перетворень в Азербайджані, адже через втрату значної частини території внаслідок карабаського конфлікту з Вірменією питання повернення втрачених історичних земель є справою надзвичайної ваги.

Азербайджан та його сусіди по Південному Кавказу живуть і визначають свій суспільний, політичний та економічний розвиток, значною мірою оглядаючись на необхідність вирішення територіальних конфліктів, у які вони втягнуті за допомогою зовнішніх чинників.

Повернення Нагорного Карабаху і відновлення суверенітету на окупованих територіях пов'язане, насамперед, з розвитком економіки та, відповідно, можливостями розширення військового потенціалу. Можна з упевненістю стверджувати, що повернення Карабаху й окупованих

Вірменією територій стало для незалежного Азербайджану національною ідеєю, необхідність реалізації якої визначила розвиток економіки, суспільства та геополітичні пріоритети держави. Без міцного економічного підґрунтя неможливо навіть вести якісь розмови про повернення захоплених Вірменією територій та встановлення миру на Південному Кавказі, оскільки цю проблему не можна вирішити (за умови продовження підтримки РФ Вірменії) дипломатичними методами.

Враховуючи поставлене Баку перед собою завдання відновлення національного суверенітету, важливим є здійснення суспільно-політичних перетворень, специфічними рисами яких стали: а) модернізація як «азербайджанізація» під проводом клану Алієвих; б) встановлення авторитарного режиму Алієвих, коли Г. Алієв фактично передав владу у спадок своєму сину І. Алієву; в) залежність країни від цін на нафту на світових ринках. Саме ці фактори у тісному зв'язку з конфліктом у Нагорному Карабасі у своїй сукупності привели до формування модерного Азербайджану. «Модерного» у цьому випадку зовсім не означає сучасного та інноваційного, про що йтиме мова далі.

Модернізаційні процеси в Азербайджані, які характеризувалися, як і в інших пострадянських країнах, поступовим переходом від планової до ринкової економіки, після періоду дезорганізації життя у кінці 80-х – на поч. 90-х рр. ХХ ст., набули незворотного характеру після чергового приходу до влади Гейдара Алієва (1993–2003). Будучи представником партійної номенклатури, який керував республікою з 1969 по 1982 рр., він проявив неабиякий хист політика, здатного здійснювати ефективну модернізацію, зокрема у нафтовій та машинобудівній промисловості.

Проте розвиток суспільства і його інститутів передбачає не лише перехід на ринкову модель господарювання. Для Азербайджану Г. Алієвим було обрано шлях «азербайджанізації» країни, тобто він, як і його наступник І. Алієв, стояв на позиціях національної демократії як форми неоконсерватизму, що і нині лишається основою національної ідеології.

Прогресивні зміни, що відбуваються зараз в Азербайджані, є, безумовно, результатом політики модернізації, яка здійснюється, на відміну від епохи Азербайджанської РСР, у принципово іншій історичній ситуації, коли чимало розвинених країн світу увійшли у новий етап розвитку, який дістав назву постіндустріального чи інформаційного суспільства [10, с. 53].

Для побудови суспільства в умовах трансформації Г. Алієвим і його командою був обраний шлях, традиційний для ісламських держав колишнього СРСР, коли за фасадом демократичних лозунгів приховувалися архаїчні форми типово середньовічних спільнот.

Головним гаслом стала заміна «некомпетентних» обличч з вулиці «компетентними» державниками (в основному, представниками колишньої радянської номенклатури), особисто відданими новому президенту. За своїми переконаннями ці люди були далекими від демократичних цінностей, але звиклими до авторитарних методів управління і жорсткої ієрархії владних структур.

Модернізація по-азербайджанськи виглядала таким чином: починаючи з першого президентства Г. Алієва (1993-1998) влада офіційно декларувала прихильність до демократичних цінностей та перетворень, у парламенті були представлені опозиційні партії, але сама по собі демократія в країні набувала дедалі керованіших рис, відповідаючи на зовнішні виклики фактично імітацією демократичних перетворень. Для внутрішнього вжитку використовувалася (і використовується сьогодні І. Алієвим) роль політичного лідера нації як безальтернативного «рятівника» нації, чия діяльність забезпечила суспільну стабільність та створення азербайджанської держави [3, с. 15].

Прикладом такого сприйняття ролі авторитарного лідера, вихідця з системи КДБ, є праця Я. Малмудова «Переможний хід ідей Гейдара Алієва», автор якої прямо називає Г. Алієва рятівником азербайджанської нації, беззастережним патріотом азербайджанської землі, який «легко розбирається у тисячах хитрощів і підступних ігор ворогів, не випускає з рук кінця політичного клубка, по котрому вони безперервно блукають, випереджає своїм політичним генієм десятиліття й століття, проглядає як на долоні те, що відбувається за товстими стінами політики!» [7, с.101]. Такого роду праці яскраво показують дивний синтез двох компонентів у модернізаційному процесі сучасного Азербайджану – демократичної надбудови, яка стоїть на фундаменті архаїчних уявлень про героїчних «батьків» нації, притаманних ряду пострадянських країн, зокрема Білорусі, Казахстану, Російській Федерації та Туркменістану, роль лідерів у яких надзвичайно гіпертрофована і їх зміна неможлива традиційними шляхами, притаманними країнам розвинутої демократії.

Президентські вибори 2003 р. принесли перемогу синові Г.Алієва – Ільхаму. Новий президент узяв курс на жорстоке придушення будь-якого вільнодумства, що засвідчило тимчасову поразку прозахідних сил і світського суспільства в Азербайджані. До початку 2006 р. вони були повністю розгромлені і з того часу суспільство перестало чути про будь-які активні дії традиційної опозиції, яка до цього відігравала значну роль у суспільстві [6, с.17]. У цей же час у світі стрімко зростали ціни на основні експортні продукти Азербайджану, що дозволило пригасити суспільний опір встановленню авторитарного режиму багатомільярдними прибутками від торгівлі нафтою та газом.

Як і у путінській Росії, нафтові надприбутки стали основою консенсусу між владою Азербайджану та суспільством, яке закрило очі на недемократичність виборчих процедур, які засвідчили передачу президентської влади у спадок від Г. Алієва його сину І. Алієву у 2003 р. Парламентські вибори 6 листопада 2005 р. посилили роль і позиції нового президента, який відтоді контролює суспільно-політичний процес в Азербайджані подібно до свого батька.

Президентство І. Алієва відзначається стабілізацією політичного життя, однак ця стабілізація супроводжується консолідацією авторитарного правління, придушенням свобод, коли правляча еліта домінує у всіх сферах життя. Рівень контролю І. Алієва над суспільством набагато вищий, ніж був у його батька. Мільярдні прибутки від продажу нафти й газу не лише збагатили державну скарбницю і сприяли встановленню стабільності, але й дозволили президенту купувати підтримку і лишати суспільство дезорганізованим [9].

Крім проблем із демократією, модернізація сучасного Азербайджану перебуває у цілковитій залежності від вирішення головного для держави завдання – відновлення територіальної цілісності і суверенітету на окупованих Вірменією територіях Карабаху і суміжних районів. Мільярди доларів США, з одного боку, дозволили провести модернізацію військово-промислової сфери країни, а також закупити військово обладнання та техніку (переважно російського виробництва), необхідних для протистояння Вірменії і, можливо, силового вирішення багаторічного конфлікту. З іншого боку, зважаючи на підтримку Вірменії Росією і надто гіпотетичну на сьогодні можливість Азербайджану вирішити питання повернення втраченого військовим шляхом (війну з РФ він очевидно

виграти не зможе), мільярди, які витрачаються на військову інфраструктуру і закупівлю імпоротної зброї фактично вимиваються з економіки Азербайджану і не приносять жодної користі суспільству.

З іншого боку, Азербайджан у військовому плані набагато потужніший за свого ворога, Вірменію, що дає йому надію на можливість вирішення конфлікту військовим шляхом. Квітневі події 2016 р. показали, що армія Азербайджану в принципі може досягнути військового успіху, за умови невтручання РФ. Необхідність нейтралізації потужного північного сусіда змушує І. Алієва шукати нових геополітичних партнерів для повернення втрачених територій. Конфлікт між Туреччиною та Росією, що виник наприкінці 2015 р., може стати шансом повернути Карабах. На користь такого розвитку подій свідчать відомості у ЗМІ про спорудження військової бази Туреччини на території Азербайджану, про що нібито існує домовленість між урядами обох країн [8]. Попри зниження цін на нафту та газ, фінансові можливості Азербайджану набагато вищі за аналогічні вірменські. Відповідно, вищі й реальні можливості для збройного вирішення територіального конфлікту в майбутньому.

На фоні загрози існуванню Азербайджану, яким є конфлікт у Нагорному Карабасі, суспільно-політична «вестернізація» країни, яку, попри всю свою авторитарність, все ж намагається імплементувати режим І. Алієва, є ще одним проблемним місцем для Азербайджану і його подальшого розвитку. Адже надання пріоритетності західному, передусім проамериканському, напрямку зовнішньої політики азербайджанським керівництвом ускладнює його стосунки з найбільшими сусідніми державами (Росією й Іраном), важливими для нього як щодо національної безпеки, так і контексті розвитку торговельно-економічних відносин.

Важливість північного вектора зовнішньої політики Республіки Азербайджан, тобто взаємовідносин з Росією, визначається передусім економічними чинниками. Росія є головним ринком для азербайджанської сільськогосподарської продукції, головним транспортним шляхом для постачання азербайджанської нафти на світовий ринок і головною державою для азербайджанської трудової еміграції, яка забезпечує засобами до існування майже половину населення країни [4].

Враховуючи серйозний російський вплив, вирішення конфлікту у Карабасі виключно військовими методами неможливе, навіть якщо не брати до уваги підтримку Вірменії Російською Федерацією. До того ж, на

сьогодні Азербайджан не спромігся визначитися з остаточним вектором своєї зовнішньої політики на користь основних геополітичних партнерів – США чи РФ. З одного боку, Алієв-молодший не зацікавлений у демократизації суспільно-політичного життя, адже це несе загрозу чинному авторитарному режиму, створеному його батьком. З цієї точки зору для Баку взаємини з Москвою більш вигідні, адже РФ не акцентує увагу на недемократичності політичного режиму в Азербайджані. З іншого боку, ні для кого не є секретом, що Москва не зацікавлена в остаточному вирішенні Карабаського конфлікту, який для неї є зручним інструментом, завдяки якому вона має серйозний вплив на його учасників, не випускаючи їх з орбіти власних геополітичних інтересів.

Нині офіційний Баку ще намагається лавірувати між Кремлем і Вашингтоном, але можливостей для такої політики, враховуючи кризові явища в економіці внаслідок зниження світових цін на енергоресурси, у нього стає все менше. Відповідно, дедалі ближчим є момент остаточного вибору державою і суспільством подальшого напрямку суспільно-політичних перетворень.

Нафта і газ, значними запасами яких володіє Азербайджан, є основою сучасної азербайджанської держави. Історія нафти і газу в Азербайджані часів незалежності є безперервною історією того, як народ, держава, еліти намагаються здійснити безпосередній «бартерний» обмін барелів на інші цінності – політичні, економічні, соціальні. Після проголошення незалежності в 1991 р. нафта і незалежність стали найбільш популярним словосполученням. Нафта здавалася гарантією твердого, багатого і незалежного майбутнього [3, с.43].

Однак, шалені прибутки від торгівлі нафтою і газом, які отримав Азербайджан у 2000-х – на початку 2010-х рр., під впливом фактору «дешевих» грошей склалася ситуація повної відсутності стимулів для створення ефективної ринкової економіки. Їхня відсутність змушує владу, з одного боку, створювати умови, щоб ці кошти з'являлися за рахунок ринкової активності широких мас підприємців, а з іншого – прислуховуватися до рекомендацій зовнішніх донорів, причому не лише у сфері економіки [6, с.21].

З 2003 р., з часу приходу до влади І. Алієва, Азербайджан почав отримувати значні кошти від продажу нафти. Розробка надгігантських офшорних нафтових родовищ Азері-Чираг-Гюнешлі, видобування на

гігантському офшорному газоконденсатному родовищі Шах-Деніз дозволили не лише залучити десятки мільярдів доларів інвестицій у нафтогазовий сектор, а й значно підвищити видобуток нафти й газу, а відтак і збільшити надходження до державного бюджету Азербайджану. Так, у 2009 р. було видобуто 50,4 млн. тон нафти і 23,7 млрд. кубічних метрів газу, а в 2010 р. вже 51,5 млн. тон і 27 млрд. кубометрів відповідно.

Дані про структуру ВВП Азербайджану в 2000-х рр. вказують на те, що зростання ВВП мало місце майже виключно завдяки збільшенню обсягів видобування нафти та газу [5, с.7]. У зростанні добробуту країни за рахунок продажу природних ресурсів немає нічого поганого – дивлячись на досвід країн Перської затоки, які змогли конвертувати прибутки від нафтогазового сектору в динамічний розвиток усього суспільства, Азербайджан і його еліти могли б хоч якось диверсифікувати структуру власної економіки, спрямувавши прибутки нафтогазового сектору в інші галузі народного господарства. На жаль, Азербайджан, як і інші пострадянські країни, став жертвою корумпованих «еліт», які використовують владу лише для особистого збагачення. Під владою Алієвих, Азербайджан поступово перетворився на країну, економіка якої повністю залежна від продажу сировини. А необхідність витратити гроші від продажу сировини на підтримку апетитів ВПК значно звужує можливості до подальшого прогресу у розвитку суспільства.

Сировинна економіка абсолютно залежна від ситуації на зовнішніх ринках. Коливання цін на основні експортні продукти змушує країни-експортери сировини вживати заходів для диверсифікації економіки з метою уникнення можливих проблем у майбутньому. Цим шляхом пішли свого часу країни Перської затоки, інвестуючи шалені прибутки від дорогих нафти і газу у розвиток інших, крім видобувного, секторів економіки. У випадку ж з Азербайджаном бачимо його неспроможність злізти з «нафтової голки», про що красномовно свідчать наслідки для економіки країни різкого спаду цін на нафту і газ під час світової фінансової кризи 2008 р. і в 2014-2016 рр.

Свідченням тотальної залежності Азербайджану і його економіки від продажу сировини є те, що нафта і газ складають 95% експорту, доходи від якого сягають понад 75% бюджету країни [8]. В умовах високих цін на нафту Азербайджан успішно підтримував ілюзію розвитку і навіть вкладав кошти в масштабні інфраструктурні проекти (будівництво стадіонів,

аеропортів, люксових готелів і палаців еліти), однак за низьких цін на сировину залежність від продажу її на експорт і відсутність економічних реформ і диверсифікації економіки призводять до масштабних соціальних проблем, адже «стабільність», яка так цінується на пострадянських просторах, у такому випадку опиняється під загрозою.

Стрімке падіння цін на нафту, починаючи з літа 2014 р., стало несподіваним явищем для азербайджанських еліт. Їх, звичайно, непокоїть приклад Венесуели, яка стоїть на грані дефолту, маючи чи не найбільші у світі запаси нафти. Ймовірність подібного сценарію у Азербайджані, за умови низьких цін на енергоносії у найближчі роки, є достатньо великою, що змушує керівництво Азербайджану вживати заходів, що сприятимуть запобіганню виникненню соціальної напруженості у суспільстві.

За неухильного здешевлення нафти Азербайджан змушений секвеструвати бюджет, девальвувати національну валюту. Загострення Нагорно-Карабаського конфлікту у квітні 2016 р. видається рятівною паличкою для режиму, адже питання відновлення державного суверенітету на всій території держави є національною ідеєю модерного Азербайджану.

Отже, сучасний розвиток і подальша модернізація Азербайджану залежать від багатьох внутрішніх і зовнішніх факторів. Авторитарна модель державного управління, побудована під час правління Алієвих, призвела до домінування у суспільстві архаїчних форм відносин, з вкрапленням елементів демократії, як от президентські вибори тощо. Суспільний розвиток ускладнюється завдяки невирішеному зовнішньому конфлікту, який відволікає серйозні фінансові ресурси і становить загрозу стабільності усього регіону. Залежність економіки від продажу енергоресурсів робить Азербайджан уразливим як державу, його суверенітет перебуває під постійною загрозою з боку колишніх метрополій, РФ та Ірану. Єдиний потенційний союзник, Туреччина, на сьогодні не здатний самостійно забезпечити захист свого союзника.

Відтак, перед Азербайджаном постають серйозні геополітичні виклики, рішення яких залежить не лише від його подальшого розвитку, ускладненого патріархальною побудовою суспільства, авторитарним стилем правління клану Алієвих, Карабаським конфліктом та залежністю від продажу енергоресурсів, а й від того, яке місце відводиться Азербайджану у планах його потужніших сусідів – Туреччини, Ірану та

Російської Федерації. Наскільки Азербайджан може відповісти викликам часу – питання, яке має розв'язати І. Алієв і кероване ним суспільство.

Використані джерела та література:

1. Jaliashvili J., Shah A. Brief Analysis of the Situation in South Caucasus. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eujournal.org/index.php/esj/article/viewFile/480/4472>
2. В Азербайджане создается турецкая военная база. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://primechaniya.ru/home/politics/iyul_20161/v_azerbajdzhane_sozdaetsya_tureckaya_voennaya_baza/
3. Диаспора, нефть и розы: Чем живут страны Южного Кавказа. – Ереван, 2005. – 214 с.
4. Дуднік О. Особливості та специфіка зовнішньої політики Республіки Азербайджан в роки незалежності / О. Дуднік. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kyvu.edu.ua/vmv/v/04/dudnik.htm>
5. Экономика стран Южного Кавказа в период глобального кризиса, 2009–2010 // Исследовательские записки Института Кавказа. – 2011. – № 5. – 55 с.
6. Кавказ-2010. Ежегодник Института Кавказа / ред. А. Искандарян. – Ереван : Институт Кавказа, 2012. – 172 с.
7. Магмудов Я. Переможний хід ідей Гейдара Алієва / Я. Магмудов. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2013. – 260 с.
8. Нацбанк Азербайджана девальвировал манат на 33,5% к доллару, 30% к евро. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ru.reuters.com/article/companyNews/idRUL5N0VV0EI20150221>
9. Основы власти Ильхама Алиева: доклад ICG «Азербайджан — уязвимая стабильность». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://arevelkcenter.com/archives/813>
10. Рагімов Е. Особливості політичної модернізації в Азербайджані / Е. Рагімов // Політичний менеджмент. – 2008. – № 5. – С. 53-59.

УДК 94 (479.22)

Фоцан Я.І.

ОСНОВНИ ЕТАПИ ПОСТРАДЯНСЬКОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ГРУЗІЇ

Досліджено основні віхи соціально-економічного та політичного розвитку Грузії у пострадянський час. Проаналізовано ключові моменти у житті країни зазначеного періоду. Розглянуто головні риси та особливості викликів сучасності й шляхів їх вирішення у розрізі соціально-економічного життя Грузії в ХХІ ст.

Ключові слова: Грузія, соціально-економічний розвиток, політичний розвиток, пострадянська трансформація, модернізація, реформи.

Фоцан Я.И. Основные этапы постсоветской трансформации Грузии

Исследованы основные вехи социально-экономического и политического развития Грузии в постсоветское время. Проанализированы ключевые моменты в жизни страны указанного периода. Рассмотрены главные черты и особенности

вызовов современности и путей их решения в разрезе социально-экономической жизни Грузии в XXI в.

Ключевые слова: Грузия, социально-экономическое развитие, политическое развитие, постсоветская трансформация, модернизация, реформы.

Foshan Y.I. The main stages of the transformation of post-Soviet Georgia

The article runs on the basic milestones of the socio-economic and political development of Georgia in the post-Soviet era. It analyzes the key issues of the country in the mentioned period and examines the main features and characteristics of the nowadays challenges and the response to them in the course of the social and economic life of Georgia in the XXI century.

Keywords: Georgia, socio-economic development, political development, post-Soviet transformation, modernization, reform.

За чверть століття існування Грузії як незалежної держави, вона пройшла у своєму розвитку низку досить відмінних між собою етапів соціально-економічного та внутрішньо- і зовнішньополітичного розвитку. Фактично кожен із зазначених часових відтинків пов'язаний зі зміною керівництва держави, передусім її лідера. На сьогодні нею керує вже четвертий президент. І дії кожного з них на цьому посту оцінюються досить неоднозначно як політиками, так і пересічними громадянами країни та вченими (зокрема істориками). Вивчення основних віх новітньої історії Грузії дає підстави для проведення низки паралелей з подіями в сучасній Україні. Саме тому розгляд та аналіз ключових моментів у житті зазначеної країни Закавказзя є надзвичайно важливим для вдалої побудови оптимального алгоритму дій у схожих ситуаціях в Українській державі.

У цьому дослідженні зроблено спробу розглянути основні риси та особливості викликів сучасності й шляхів їх вирішення у розрізі соціально-економічного життя Грузії в XXI ст. крізь призму аналізу ряду важливих подій, що відбувались у Грузії в останні десятиліття та головних моментів президентської діяльності її керівників.

Особливості розвитку незалежної Грузії вивчала низка дослідників, зокрема З. Бежанішвілі, Д. Борулава, Л. Буракова, А. Єгіазарян, В. Кулик, Н. Мендкович, А. Оганджян, М. Разоренова та ін. Зокрема, для проведення оцінки економічних реформ часів президента М. Саакашвілі є досить корисним вивчення монографій двох російських економістів – Л. Буракової [3] та Н. Мендковича [9], оскільки згадані праці ілюструють діаметрально протилежні точки зору щодо ефективності згаданих змін у Грузії та їх впливу на майбутнє держави.

Один з лідерів національного руху і перший президент Грузії З. Гамсахурдіа керував країною порівняно недовго, однак це був досить бурхливий та яскравий період в історії держави. Відчуваючи, що влада вислизає з їх рук, наприкінці 80-х рр. XX ст. радянське керівництво республіки не вміючи чи не бажаючи домовлятися з представниками опозиції, намагалось розв'язувати назрілі проблеми з позиції сили. Прикладом чого стало залучення армії для розгону учасників мітингу біля Будинку Уряду 9 квітня 1989 р., внаслідок якого загинуло близько 20 чоловік. Однак ця трагічна подія не залякала опозиціонерів, а навпаки – сприяла їх об'єднанню у Комітет Національного Порятунку (до якого приєдналась також і Гельсінська Спілка, очолювана З. Гамсахурдіа). Пізніше, після низки трансформацій союзу демократичних сил, майбутній президент очолив політичний блок «Круглий стіл – Вільна Грузія», який став однією з найбільш популярних політичних організацій у республіці. У 1990 р. опозицією було досягнуто першого значного успіху – прийняття закону про введення загальних багатопартійних виборів, який послужив поштовхом до подальших кардинальних змін у Грузії.

28 жовтня 1990 р. відбулись демократичні вибори до Верховної Ради Грузії, в яких брали участь 11 різних партій. Абсолютну більшість місць – 155, отримав «Круглий стіл»; 64 – комуністи; 16 – Народний фронт Грузії [8]. За результатами таємного голосування головою Верховної Ради було обрано З. Гамсахурдіа. Незабаром, під його керівництвом було ліквідовано систему органів радянської влади та прийнято закон про місцеві вибори.

Під час референдуму про відновлення державної незалежності Грузії (31 березня 1991 р.) більшість його учасників (98,9 %) відповіли на це питання ствердно [8]. Після введення інституту президентської влади в державі З. Гамсахурдіа було обрано президентом Грузії спочатку рішенням Верховної Ради (14 квітня), а потім шляхом всенародних виборів (26 травня).

Однак президенту відразу довелося зіткнутися з низкою викликів – руйнівний Рачинський землетрус, невдалі бойові дії під Цхінвалі, невирішений конфлікт в Абхазії тощо. Також, як і абсолютна більшість колишніх республік СРСР, на початку 90-х рр. минулого століття молода незалежна країна потерпала від ряду економічних потрясінь, пов'язаних із втратою звичних загальносоюзних ринків збуту для своєї продукції, виходу з загальносоюзної енергосистеми тощо. Низка помилок у

внутрішній та зовнішній політиці призвели до втрати влади першим президентом внаслідок військового перевороту. На початку 1992 р. З. Гамсахурдіа був змушений залишити країну, очолив уряд у вигнанні, але наприкінці наступного року загинув за не зовсім зрозумілих обставин.

Грузинські дослідники вважають, що перший президент Грузії робив занадто сильний акцент на міфічному походженні грузинського етносу, а це сприяло гіпертрофованому розвитку місцевого націоналізму. Водночас він не зміг скористатись тимчасовою слабкістю Росії та налагодити регіональне співробітництво на Південному Кавказі, а також не зумів знайти спільну мову з колишньою політичною елітою Грузії [11]. Однак, на нашу думку, критикуючи його діяльність варто не забувати, що у Гамсахурдіа не було ні належного досвіду в керівництві країною, ні необхідних економічних знань (або людей з економічною освітою в його оточенні), щоб достойно розв'язувати вкрай складні політичні та економічні проблеми, які постали перед молодою незалежною державою. Хто знає, як міг би розкритись його талант політика, якби йому довелось побути при владі трохи довший час. Також напевно не варто настільки однозначно негативно оцінювати його погляди щодо походження грузинської нації тощо. Оскільки пошуки шляхів до самоідентифікації та процес підвищення національної самооцінки були, за тих умов, вкрай необхідними складовими успішної розбудови нової держави.

Епоху президентства Е. Шеварднадзе (1995-2003 рр.) експерти з Грузії характеризують як кланове правління в симбіозі з розквітом корупції. Але водночас визнають, що саме за його часів було почато рух країни до ЄС та НАТО й прийнято Конституцію Грузії [11]. Досить проблемним був тогочасний соціально-економічний стан держави. Так у 1994 р. обсяг виробництва продукції в Грузії опустився до рівня 1960-х рр. Інфляція склала близько 9000 % на рік, рівень безробіття сягнув 20 %. Вивести країну з цієї кризової ситуації допомогли стабілізаційні кроки (які являли собою комбінацію монетарних і адміністративних заходів), а також у значній мірі кредити Міжнародного валютного фонду та Світового банку [5]. Протягом 1994–1995 рр. макроекономічну та фінансову ситуацію в Грузії вдалось стабілізувати. А вже у 1996–1997 рр. було зафіксовано економічне зростання із середньою швидкістю 6 % на рік [7, с. 8].

Російський дослідник С. Гризунов, який особисто знав Е. Шеварднадзе й досить часто з ним зустрічався, вважає, що другий

президент отримав країну з надзвичайно потужними сепаратистськими настроями і нульовою економікою, й на цьому фоні зробив для своєї батьківщини досить багато. На більше йому просто не вистачило енергії й достатньої кількості чесних професіоналів у його оточенні [4]. Загалом, під час його правління, в Грузії виник т.з. синдром «політики домінуючої влади», для якого характерне абсолютне панування однієї політичної групи, яка не дає законній можливості змінити себе біля владного керма іншій політичній силі. Це призвело до того, що на початку XXI ст. існуюча модель керівництва державою не могла задовольнити зростаючий запит грузинського суспільства на участь в управлінні країною, що й стало причиною назрівання «революції троянд» [5].

Візитною картою правління М. Саакашвілі (2004-2013 рр.), на думку грузинських науковців, стали радикальні реформи, зокрема боротьба з корупцією. Хоча вони й закидають третьому президенту створення орієнтованого на піар авторитарного режиму та абсолютний контроль над телебаченням, однак визнають успішність реформування державних інститутів та фіскальної політики. А також вважають його заслугою те, що саме за тих часів Грузію починають сприймати у світі як повноцінну державу, повіривши, що на Південному Кавказі можливо створити країну європейського типу [11].

Дійсно, після приходу до влади М. Саакашвілі, в країні започатковано проведення низки кардинальних ліберальних економічних реформ: ослаблення контролюючої ролі держави у розвитку приватного бізнесу; зміна системи отримання ліцензій за принципом «одного вікна»; скорочення переліку ліцензованої діяльності (на 85 %) і т. п. Також було проведено податкову реформу, у результаті якої кількість податків скоротилась з більш ніж 20 до 7. Одним із пріоритетів економічної політики оголошено приватизацію – виставлено до продажу найбільші підприємства країни, що викликало бурхливе зростання іноземних інвестицій та ВВП країни. Було радикально реформовано і соціальну сферу: введено ваучерну систему в галузі освіти та страхову медицину тощо [5].

Завдяки прийнятому в 2004 р. новому податковому кодексу, прибутки, що надійшли до бюджету країни на 2007 р., вирости в 2,7 разів [3, с. 159], що є достатнім свідченням його ефективності. У 2011 р. згаданий кодекс було оновлено. Зокрема, для додаткового захисту прав

платників податків було уведено посаду податкового омбудсмена, повністю звільнено від прибуткового податку власників т.з. мікробізнесу (підприємств з річним обігом не більше 20 тис. дол. США) та полегшено податковий тиск на малий бізнес (річний обіг не більше 65 тис. дол. США) [3, с. 159–160]. Також слід наголосити, що без однієї з найважливіших частин змін у царині податків – податкової амністії, було б, напевно, проблематично досягти участі у приватизації важливих об'єктів фінансово спроможних на це грузинів, які небезпідставно остерігались, що після цього правоохоронні органи неодмінно зацікавляться джерелом їх статків.

Однак, позбавившись (після виходу у грудні 2004 р. Закону «Про амністію й легалізацію не декларованих фінансових зобов'язань і майна») страху бути притягненими до відповідальності за несплачені раніше податки і т.п., грузинські бізнесмени активно включились у процес приватизації.

Грузія обрала шлях якнайбільш відкритої економіки, тому фактично без обмежень виставила на продаж значну кількість державних компаній. Покупцями дрібних компаній ставали переважно місцеві компанії, а більш фінансово забезпечені іноземні купували великі об'єкти [3, с. 72]. Після введення у дію нової соціальної програми вдалося позбавитись головного недоліку попередньої – знеособленості. Підтримка нужденних у Грузії стала адресною завдяки спеціальному механізму їх виявлення [3, с. 131]. У сфері охорони здоров'я введено страхування за ваучерами (якими передбачено всі мінімально необхідні медичні послуги). Ваучери безкоштовні для найбідніших верств населення, представники яких мають право обирати, де і в якому медичному закладі (державному, приватному тощо) його використовувати. Більш заможні громадяни можуть придбати індивідуальну приватну страховку [3, с. 134]. Не залишилась осторонь і освітянська галузь: для заохочення вчителів до саморозвитку рівень їх зарплат прив'язали до кваліфікації, стану знання іноземних мов, рівня володіння ПК тощо; підвищено автономію (зокрема фінансову) дирекції шкіл і т.п.

Однак не всі економісти вважають більшість реформ команди Саакашвілі вдалими. Так, російський дослідник Н. Мендкович у своїй монографії «Цена реформ, или Почему у Грузии не получилось?» (яка, судячи з назви, напевно задумувалась як своєрідна відповідь на працю Л. Буракової «Почему у Грузии получилось») піддає нищівній критиці

фактично всі тогочасні реформаторські зміни у Грузії. Зокрема він вважає, що прийняте грузинським керівництвом «...решение отпустить экономику в свободное плавание и раскрыть двери импорту... это – настоящее экономическое самоубийство» [9, с. 38]; звинувачує його у неефективному використанні іноземного фінансування, лєвова частка котрого ніби направлялась на забезпеченні імпорту та реекспортних операцій, у той час як власне виробництво розвивалось слабко [9, с. 39 – 40] тощо.

Таким чином, як зазначають місцеві експерти, Грузії за десятиліття президентства Саакашвілі все ж вдалося суттєво просунутися на шляху розвитку. Однак, на їх думку, саме низка його покvapливих та одноосібних рішень фатально погіршила стосунки з Росією. Самовільне розширення президентських повноважень порушило баланс сил в системі гілок державної влади. Фактичне позбавлення широкого загалу реальної можливості брати участь в управлінні державою спричинило до розчарування значної частини населення як в реформах, так і в особі президента [10].

Тож це, а також, вірогідно, певна втома виборців від бурхливої діяльності команди Саакашвілі та сподівання на вирішення низки соціальних проблем за допомогою широких можливостей заможного лідера нової політичної сили – Б. Іванішвілі, значною мірою сприяли здобуттю перемоги на парламентських виборах 2012 р. коаліцією «Грузинська мрія». Ця коаліція стала своєрідним плацдармом для перемоги Г. Маргвелашвілі на президентських виборах 2013 р.

Однак грузинські дослідники зазначають, що подальша доля згаданої коаліції є на сьогодні досить непередбачуваною. Її представники до сих пір не навчились ефективно керувати країною та адекватно сприймати виникаючі перешкоди. Станом на літо 2016 р. ця політсила вже розгубила свою минулу популярність [11]. Тому після виборів до парламенту Грузії 2016 р. нинішньому президенту буде ще важче керувати державою ніж тепер.

У останні роки економічний стан країни дещо погіршився. Так, 25 лютого 2015 р. грузинська національна валюта (ларі) досягла історичного мінімуму відносно американського долара, знецінившись загалом на 30 % порівняно з листопадом 2014 р. На думку аналітиків, ця ситуація викликана низкою як внутрішніх, так і зовнішніх факторів – скороченням експорту, грошових переказів до країни та кількості туристів. Це

пов'язано, по-перше, з певними економічними проблемами у найбільш крупних торговельних партнерів Грузії (Росії, Туреччини, Азербайджану, України, Вірменії) – країн, куди переважно експортувались товари й звідки надходила лівова частка грошових переказів. По-друге, зазначені негаразди пов'язані й з невмілою політикою нинішньої грузинської влади – ускладненням візового режиму, мораторієм на продаж землі іноземцям тощо. Крім цього, на думку президента Центру економічного розвитку Грузії Р. Гоцирідзе, державний бюджет країни занадто перенасичено соціальними зобов'язаннями. «Грузинська мрія» прийшла до влади значною мірою завдяки соціальним обіцянкам й пожертвувала економічним розвитком Грузії задля спроб втілення їх у життя [12].

Одним із стратегічних завдань сучасної Грузії продовжує залишатись рух на зближення з ЄС. Але наскільки готова до цього сьогоднішня економіка країни? Голова фонду «Проект непереможна Грузія» З. Бежанішвілі вважає, що нинішній стан економічного розвитку Грузії відтерміновує перспективу інтеграції до ЄС принаймні на найближчі 10 років. На думку грузинського політика, його країні не вдалося використати для економічного прогресу ні сприятливу зовнішньоекономічну кон'юнктуру та вигідне геополітичне розташування, ні режим вільної торгівлі зі США та ЄС, ні плодючу землю та чудовий клімат [1].

Однак офіційні представники державної влади налаштовані більш оптимістично. Так, нинішній міністр закордонних справ Грузії М. Джанелідзе вважає свою батьківщину демократичною державою з розвиненою, відкритою й конкурентоздатною економікою, що уможливорює економічну інтеграцію та безвізовий режим з ЄС [6]. Яка ж точка зору на сучасну економіку Грузії у фахівців економістів? Російський економіст, співробітник Інституту економічного аналізу (Москва) Л. Буракова у своєму детальному дослідженні реформ команди М. Саакашвілі [3], у тому числі й економічних, послідовно й доказово доводить тезу стосовно того, що більшість із них сприяли економічному піднесенню Грузії й відкрили для країни неабиякі перспективи подальшого прогресу. Натомість доктор економічних наук, професор Інституту економіки ім. П. Гугушвілі (Тбілісі) Д. Борулава гадає, що незважаючи на прискорення в останній час темпів зростання продуктивності праці, ефективність економіки Грузії знаходиться все ще на дуже невисокому рівні. Він мотивує це твердження досить незначним рівнем ВВП на душу

населення в країні порівняно з іншими державами з перехідною економікою; браком місцевої кваліфікованої робочої сили; практичною відсутністю зростання кількості малих та середніх підприємств (збільшення числа яких є своєрідним індикатором прогресу економік країн, що розвиваються) тощо [2]. Отже, як бачимо, існують різні, інколи навіть діаметрально протилежні точки зору як серед політиків, так і серед економістів на сучасний стан економіки Грузії та її перспектив на шляху євроінтеграції. Тож зазначене питання потребує більш детального вивчення.

Одним з ключових моментів, завдяки яким Г. Маргвелашвілі переміг, було сподівання серед широкого загалу противників попереднього президента, що зміна керівника країни сприятиме налагодженню зіпсованих відносин з Росією. Однак минуло вже досить багато часу з початку його керівництва державою, а особливого покращення стосунків з РФ не спостерігається. Навпаки, виступаючи у березні цього року на IV Глобальному Бакинському форумі «До багатопольярного світу» перед колишніми та нинішніми лідерами кількох десятків держав, він назвав Росію серед числа порушників загальної безпеки в регіоні. Зокрема звинуватив її в повзучій окупації Грузії [13]. Таким чином, втрату можливості відновити дружбу з РФ теж можуть записати до переліку його політичних провалів як дослідники-науковці у майбутньому, так і частина електорату на наступних виборах.

Варто відзначити, що фактично всі президенти Грузії свого часу не хотіли/не могли налагодити дружні стосунки з сусідньою Росією. Однак не завжди у цьому була вина грузинських президентів. Адже питання в тому наскільки ці дружні стосунки хотіла відновити РФ і чи бажали її керівники взаємин з сусідами, як з рівноправними партнерами? Здається відповідь на них є цілком очевидною. Пострадянська Росія продовжувала (і продовжує) бачити себе у якості спадкоємниці СРСР і де факто ставилась (і ставиться) до колишніх союзних республік зі зверхньої керівної позиції.

Підводячи підсумок слід відзначити таку особливість політичного життя Грузії, як практично абсолютне неприйняття грузинськими президентами політичної лінії свого попередника. Це інколи призводило до різких змін, які несприятливо відображались на рівні соціально-економічного розвитку держави. Проте важко заперечувати той факт, що, ставши на початку нинішнього століття на шлях кардинальних реформ у

більшості сфер державного життя, команді президента М. Саакашвілі вдалось досягти у цій царині певних успіхів. Хоча, звичайно ж, поряд з успішною реалізацією змін мали місце й провали (бо, як відомо, не помиляється лише той, хто нічого не робить), однак, на наш погляд, все ж позитивний ефект від згаданих реформ значно перевищує їх негативні наслідки. А це доводить, що вивчення реформаторського досвіду Грузії є досить важливим для керівних органів пострадянських держав з метою врахування (з поправкою на специфіку кожної окремої країни) як позитивних, так і негативних моментів цього процесу.

Використані джерела та література:

1. Бежанишвили З. Анализ способности Грузии интегрироваться в ЕС. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.apsny.ge/analytics/1453746855.php>
2. Берулава Д. Конкурентоспособность человеческих ресурсов: опыт Грузии. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ca-c.org/c-g/2010/journal_rus/c-g-1-2/10.shtml
3. Буракова Л. Чому Грузії вдалося / Буракова Лариса; [пер. з рос. Т. Шкарупа]. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2014. – 264 с.
4. Грызунов С., Бунтман С. Грузия: новейшая история. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://echo.msk.ru/programs/netak/57685/>
5. Демократический транзит: модели развития стран Южного Кавказа / Виталий Кулик, Богдана Бабич, Елена Синдеева, Александр Жуган. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hvylya.net/analytics/geopolitics/demokraticeskij-tranzit-modeli-razvitiya-stran-yuzhnogo-kavkaza.html>
6. Джанелидзе: Грузия стала демократической страной с развитой экономикой. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vestikavkaza.ru/news/Dzhanelidze-Gruziya-stala-demokraticeskoy-stranoy-s-razvitoj-ekonomikoy.html>
7. Егизарян А. Грузия: структурные проблемы экономики и турецкая экономическая экспансия (1994–2007) / Егизарян Ашот. – Ереван; Москва: REGNUM, 2007. – 86 с.
8. История Грузии. Эпоха Гамсахурдия. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://travelgeorgia.ru/182/>
9. Мендкович Н. А. Цена реформ, или Почему у Грузии не получилось? / Н. А. Мендкович ; Рос. ин-т стратег. исслед. – М.: РИСИ, 2012. – 122 с.
10. Оганджаниян А. Грузия после Саакашвили: что оставил после себя экс-президент. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.dw.de/a-17246373>
11. Оганджаниян А. 25 лет независимости Грузии: президенты, их успехи и промахи. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://dw.com/p/1IS1V>
12. Оганджаниян А. Отход от либерального курса ударил по грузинской валюте. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://dw.de/p/1EKcP>
13. Российская ползучая оккупация в Грузии нарушает безопасность в регионе – президент. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.apsny.ge/2016/mil/1457641913.php>

Відомості про авторів

Бондарець Марина Вадимівна, кандидат економічних наук, провідний науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Блажевич Євген Олегович, в.о. керівника сектору прийому іноземних учених і протокольної роботи Апарату Президії Національної академії наук України

Богданович Іван Іванович, кандидат економічних наук, доцент, заступник директора з науково-організаційної роботи Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Бульвінський Андрій Григорович, кандидат історичних наук, доцент, завідувач відділом історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Васильєв Олександр Аркадійович, доктор технічних наук, головний науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Винокурова Світлана Петрівна, доктор філософських наук, професор, перший проректор Білоруської державної академії мистецтв

Володькін Андрій Олександрович, кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник центру історії геополітики Інституту історії Національної академії наук Білорусі

Гладченко Ірина Андріївна, аспірант Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Добровольська Ангеліна Борисівна, кандидат економічних наук, старший науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Жангожа Рустем Наїлевич, доктор філософських наук, доктор політичних наук, головний науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Іванов Сергій Володимирович, доктор економічних наук, професор, Міжнародний центр дослідження соціально-економічних проблем модернізації та розвитку кооперації, м. Полтава

Глюк Тетяна Василівна, кандидат історичних наук, викладач Дипломатичної академії України при МЗС України

Котов Євген Валерійович, кандидат економічних наук, старший науковий співробітник, Міжнародний центр дослідження соціально-економічних проблем модернізації та розвитку кооперації, м. Полтава

Латиш Юрій Володимирович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Ляшенко В'ячеслав Іванович, доктор економічних наук, професор, Міжнародний центр дослідження соціально-економічних проблем модернізації та розвитку кооперації, м. Полтава

Набока Сергій Валерійович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Орлова Тетяна Володимирівна, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Пророченко Наталія Олександрівна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, доцент кафедри мов і цивілізацій Близького та Середнього Сходу Київського національного лінгвістичного університету.

Рахматуллаєв Шавкатжон Мухаммадалиєвич, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, керівник гранту Інституту історії Академії наук Республіки Узбекистан

Рудяков Павло Миколайович, доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник, Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Сльозко Олена Олександрівна, кандидат економічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Ткаченко Ігор Володимирович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Фомін Сергій Сергійович, кандидат економічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник, Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Фоцан Ярослав Ігорович, кандидат історичних наук, науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Хижняк Ігор Антонович, доктор історичних наук, доктор політичних наук, професор, академік Української Академії політичних наук, головний науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Ціватий В'ячеслав Григорович, кандидат історичних наук, доцент, в.о. ректора Дипломатичної академії України при Міністерстві закордонних справ України,

Чекаленко Людмила Дмитрівна, доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри зовнішньої політики і дипломатії Дипломатичної академії України при Міністерстві закордонних справ України

Шергін Сергій Олександрович, доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри регіональних систем та європейської інтеграції Дипломатичної академії України при Міністерстві закордонних справ України

Наукове видання

**КРАЇНИ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ:
ВИКЛИКИ МОДЕРНІЗАЦІЇ**

Відповідальний редактор: Рудяков П.М.

Технічний редактор: Стельмах В.О.

Формат 60x84/16
Ум. друк. арк. 17,78.
Тираж 100 екз.

Віддруковано в друкарні «Видавництво «Фенікс»
Св-во суб'єкта видавничої справи ДК № 271 від 07.12.2000 р.
03680, м. Київ, вул. Шутова, 13Б